

Державна наукова установа
«Енциклопедичне видавництво»

УКРАЇНСЬКА ЕНЦИКЛОПЕДИСТИКА В УМОВАХ ВИКЛИКІВ І ЗАГРОЗ НАЦІОНАЛЬНІЙ ІДЕНТИЧНОСТІ

ДЕРЖАВНА НАУКОВА УСТАНОВА
«ЕНЦИКЛОПЕДИЧНЕ ВИДАВНИЦТВО»

**УКРАЇНСЬКА
ЕНЦИКЛОПЕДИСТИКА
В УМОВАХ ВИКЛИКІВ
І ЗАГРОЗ НАЦІОНАЛЬНІЙ
ІДЕНТИЧНОСТІ**

Київ 2024

УДК 655.3.066.11:031]:355.271](477)(0.064)

ББК Ч617.167.7(4УКР),021

У45

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво»
(Протокол № 4 від 28 червня 2024 р.)*

Авторський колектив: д. і. н., проф. А. Киридон (заг. ред., керівник авторського колективу); д. пед. н., проф. О. Аніщенко; д. філос. н., проф. А. Арістова; к. арх. В. Вечерський; к. і. н. С. Гірик; к. тех. н., доц. А. Гладун; І. Дзедман; к. філос. н., доц. Ю. Доброносова; к. і. н., доц. М. Дояр; к. соц. н., доц. М. Єнін; к. біол. н. Л. Зав'ялова; к. і. н., доц. А. Іваненко; Л. Касян; д. філос. н., проф. М. Козловець; д. і. н., проф. О. Колястук; к. і. н., доц. С. Косяк; к. г. н., доц. Л. Кушнір; к. е. н., доц. Л. Кушнір; д. і. н., проф. Р. Піріг; д. пед. н., проф. С. Прийма; к. фіз.-мат. н., доц. Ю. Рогушина; О. Сьомка; д. і. н., проф. С. Троян; д. і. н., проф. О. Удод; В. Усенко; д. філос. н., проф. Л. Филипович.

Рецензенти:

*Дорошко М. С., доктор історичних наук, професор
Мачуський Є. А., доктор історичних наук, професор
Титаренко В. В., доктор філософських наук, професор*

Українська енциклопедистика в умовах викликів і загроз національній ідентичності. Монографія / Заг. ред. д. і. н., проф. А. Киридон. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2024. 240 с.

ISBN 978-617-8272-06-7

Широкомасштабна війна Російської Федерації проти України актуалізувала питання національної безпеки та збереження національної ідентичності, загострила та унаочнила глибокі цивілізаційні, ідентичнісні, ціннісні й безпекові виклики. Кардинальні зміни в усіх сферах (суспільній, політичній, економічній, культурно-духовній та ін.) життя України в умовах російської агресії проти України оприсутнили, зокрема, необхідність утвердження українського інформаційного простору як фронту боротьби з загрозою втрати державної незалежності. Особлива роль у цьому контексті належить енциклопедичним виданням, передусім — універсального характеру, якою є «Велика українська енциклопедія».

Монографію сформовано за наданими текстами учасників Всеукраїнської наукової конференції «Українська енциклопедистика в умовах викликів і загроз національній ідентичності». Пропоновані матеріали репрезентують широкий спектр дослідницьких рефлексій в царинах теорії, методології, історії енциклопедистики, біографіки, формування стилю та контенту, інформаційного забезпечення та функціонування сучасних енциклопедій.

Видання розраховане на науковців, викладачів, студентів, працівників видавництва довідкової літератури та всіх, хто цікавиться питаннями енциклопедистики й становленням знанневої парадигми в енциклопедійному вимірі.

ISBN 978-617-8272-06-7

©Державна наукова установа
«Енциклопедичне видавництво», 2024

ЗМІСТ

Передмова (<i>Киридон Алла</i>)	9
---	---

РОЗДІЛ І ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АРСЕНАЛ ЕНЦИКЛОПЕДИСТИКИ

1.1. Універсальна енциклопедія як культурний код та ідентитет нації (<i>Киридон Алла</i>).....	18
1.2. Проблеми експлікації поняттєво-термінологічного апарату сучасної історіографії в енциклопедичних виданнях (<i>Удод Олександр</i>)	43
1.3. Комунікативний потенціал сучасної енциклопедистики в горизонті освітніх трансформацій мережевого соціуму (<i>Доброносова Юлія</i>)	47
1.4. Історичний простір та його роль у формуванні національного менталітету (<i>Козловець Микола</i>)	63
1.5. Категорії «радянське» і «совєтське» у пізнавальному інструментарії дослідника повсякдення (<i>Коляструк Ольга</i>).....	71
1.6. Бібліографічні описи як джерело для енциклопедичного дослідження (<i>Дояр Лариса</i>)	79
1.7. Кінодокументи як джерело створення енциклопедичного контенту про українських письменників ХХ століття (<i>Касян Людмила</i>).....	91

РОЗДІЛ ІІ ІСТОРІЯ ЕНЦИКЛОПЕДИСТИКИ: ПОСТАТІ, ПОДІЇ, ПОНЯТТЯ

2.1. «Енциклопедія воєн» (за ред. Ч. Філіппса, А. Аксельрода) та актуалізація полеміки навколо релігійних вимірів війни (<i>Арістова Алла</i>)	98
--	----

2.2. Федір Степанович Цицурін (12.06.1814–19.12.1895): професор-інтерніст, фундатор першої київської школи внутрішньої медицини (<i>Дзедман Іван</i>)	103
2.3. Українська революція 1917–1921 років: національний дискурс в енциклопедичному вимірі (<i>Пиріг Руслан</i>).....	112
2.4. Образ Симона Петлюри на сторінках мемуарної спадщини та сучасних наукових студій (<i>Кушнір Леонід, Кушнір Людмила</i>).....	119
2.5. В'язень концтабору Маутгаузен Володимир Шепетя: формування енциклопедичного контенту біографії особи (<i>Кушнір Леонід, Усенко Владислав</i>)	128

РОЗДІЛ III

КУЛЬТУРНІ КОДИ ДОБИ. ЕНЦИКЛОПЕДИСТИКА І ВІЙНА

3.1. Російсько-українська війна в іншомовних онлайн- енциклопедіях (<i>Гірік Сергій</i>).....	138
3.2. Безпека міжнародна: енциклопедичний понятійний дискурс (<i>Троян Сергій</i>)	143
3.3. Формування української цивілізаційної ідентичності: історичний чинник (<i>Косяк Світлана</i>).....	151
3.4. Свобода совісті і віросповідання як переможна мета в контексті стратегем «Великої української енциклопедії» (<i>Филипович Людмила</i>)	163
3.5. Основні засади представлення пам'яток всесвітньої спадщини ЮНЕСКО в українській універсальній енциклопедії (<i>Вечерський Віктор</i>)	171

РОЗДІЛ IV

СТИЛЬ, КОНТЕНТ, ІНФОРМАЦІЙНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ СУЧАСНИХ ЕНЦИКЛОПЕДІЙ

4.1. Інформаційно-комунікаційні платформи — новий етап розвитку енциклопедистики (<i>Зав'ялова Людмила</i>)	184
--	-----

4.2. Використання штучного інтелекту у створенні енциклопедичного контенту: виклики та перспективи (Єнін Максим)	193
4.3. Застосування мультимедійних технологій на вебсайтах енциклопедій України (Сьомка Олена)	206
4.4. Семантичні енциклопедії як базис терміносистем навчальних курсів для професіоналізації андрагогів (Аніщенко Олена, Гладун Анатолій, Прийма Сергій, Рогушина Юлія)	211
4.5. Презентація статей за напрямом «Військова справа» на порталі «Великої української енциклопедії» (Іваненко Анатолій)	226
<i>Відомості про авторів</i>	237

CONTENTS

PREFACE (<i>Alla Kyrydon</i>).....	9
--------------------------------------	---

CHAPTER I THEORETICAL-METHODOLOGICAL ARSENAL OF ENCYCLOPEDIA

1.1. Universal Encyclopedia as Cultural Code and Identity of the Nation (<i>Alla Kyrydon</i>).....	18
1.2. Problems of Explanation of the Conceptual and Terminological Apparatus of Modern Historiography in Encyclopedic Publications (<i>Oleksandr Udod</i>)	43
1.3. Communicative Potential of Modern Encyclopedics in the Horizon of Educational Transformations of the Network Society (<i>Yuliia Dobronosova</i>)	47
1.4. Historical Space and its Role in the Formation of the National Mentality of Ukrainians (<i>Mykola Kozlovets</i>).....	63
1.5. Categories «Radianske» and «Sovietske» in the Cognitive Tools of the Everyday Researcher (<i>Olha Koliastruk</i>).....	71
1.6. Bibliographical Descriptions as a Source for Encyclopedic Research (<i>Larisa Doiar</i>)	79
1.7. Film Documents as a Source of Creating Encyclopedic Content about Ukrainian Writers of the 20th Century (<i>Liudmila Kasian</i>).....	91

CHAPTER II THE HISTORY OF ENCYCLOPEDIA: FIGURES, EVENTS, CONCEPTS

2.1. «Encyclopedia of Wars» (Ed. by Ch. Phillips and A. Axelrod) and the Update of the Polemics on Issues of the Religious Dimensions of War (<i>Alla Aristova</i>)	98
---	----

2.2. Fedir Stepanovych Tsitsurin (June 12, 1814–December 19, 1895): Internist Professor, Founder of the First Kyiv School of Internal Medicine (<i>Dzeman Ivan</i>)	103
2.3. History of the Ukrainian Revolution of 1917–1921: National Discourse in the Encyclopedic Dimension (<i>Ruslan Pyrih</i>)	112
2.4. The Image of Simon Petliura on the Pages of Memorial Heritage and Modern Scientific Studies (<i>Leonid Kushnir, Liudmyla Kushnir</i>)	119
2.5. Prisoner of Concentration Camp Mautgauzenis Volodymyr Shepetya: Forming Encyclopaedic Content of Biography of Person (<i>Leonid Kushnir, Vladyslav Usenko</i>)	128

CHAPTER III

THE CULTURAL CODES OF THE ERA. ENCYCLOPEDIA AND WAR

3.1. The Russian-Ukrainian War in Foreign Language Online Encyclopedias (<i>Serhiy Hirik</i>)	138
3.2. International Security: an Encyclopedic Conceptual Discourse (<i>Serhiy Troyan</i>)	143
3.3. The Formation of the Ukrainian Civilizational Identity: the Historical Factor (<i>Svitlana Kosiak</i>)	151
3.4. Freedom of Conscience and Religion as a Victorious Goal in the Context of Strategies of the «Great Ukrainian Encyclopedia» (<i>Liudmyla Fylypovych</i>)	163
3.5. Basic Principles of Presentation of UNESCO World Heritage Sights in the Ukrainian Universal Encyclopedia (<i>Victor Vechersky</i>)	171

CHAPTER IV

STYLE, CONTENT, INFORMATION SUPPLY AND FUNCTIONING OF MODERN ENCYCLOPEDIAS

4.1. The Information and Communication Platforms — the New Stage in the Development of Encyclopedia (<i>Liudmyla Zavialova</i>)	184
--	-----

4.2. The Use of Artificial Intelligence in the Creation of Encyclopedic Content: Challenges and Prospects (<i>Maxim Yenin</i>).....	193
4.3. Application of Multimedia Technologies on Websites of Encyclopedias of Ukraine (<i>Olena Syomka</i>).....	206
4.4. Semantic Encyclopedias as a Basis of the Terminological Systems of Learning Courses in the Andragogue Professionalization (<i>Olena Anishchenko, Anatoly Gladun, Serhiy Pryima, Yuliya Rogushina</i>)	211
4.5. Presentation of Articles on «Military Affairs» on the «Great Ukrainian Encyclopedia» Portal (<i>Anatoliy Ivanenko</i>)	226
<i>Information about the authors</i>	237

ПЕРЕДМОВА

Головною атрибутивною соціокультурною та цивілізаційною характеристикою нації є її ідентичність. Поняття «ідентичність» походить від латинського слова «identicus», що означає тотожність. Відповідно, ідентифікація — це ототожнення, співвіднесення окремої людини або певної соціальної групи з тією чи іншою спільнотою: етнічною, національною, соціальною, культурною, політичною, расовою, релігійною, територіальною, географічною, демографічною, історичною, професійною, статусно-рольовою, родовою тощо.

Ідентичність має багатоаспектний характер, який пов'язаний із множинністю соціальних зв'язків і відносин у сучасному суспільстві. У найширшому значенні ідентичність — це один з головних механізмів особистісного освоєння соціальної реальності, фундамент системи смислотворення на основі індивідуального чи групового вибору¹. Ідентичність окреслює символічне поле, яке засвідчує включеність індивіда у соціум, створює системи соціально значущої орієнтації. Розвиток ідентичності нерозривно пов'язаний із соціальним середовищем, і будь-які зміни в цьому середовищі неодмінно впливають на саму ідентичність. За слушним висловом британського соціолога З. Баумана, саме через призму ідентичності унаочнюється багато важливих рис сучасного життя, а «... підвищення інтересу до обговорення ідентичності може сказати значно більше про нинішній стан людського суспільства, ніж будь-які концептуальні та аналітичні результати його осмислення»².

Для формування соціальної ідентичності вирішальними чинниками є історичний досвід, цінності певного соціуму в процесі історичного розвитку і ступінь присвоєння їх кожним індивідом³. Серед причин виникнення загроз ідентичності дослідники називають різного роду суспільні зміни, до яких значна частина суспільства опиняється неготовою. М. Степико звертає увагу на те, що розгортання кризи національної ідентичності

¹ Нагорна Л. П. Соціокультурна ідентичність: пастки ціннісних розмежувань. Київ : ІПІ-ЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2011. С. 13–14.

² Bauman Z. The Individualized Society. Cambridge : Polity, 2001. P. 172.

³ Абрашкевичус Г. О. Вплив соціокультурної взаємодії на проблеми ідентичності // Таврійські студії. Культурологія. 2012. № 2. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/tsk_2012_2_6; Вінков В. Ю. Безпекові аспекти розвитку ідентичності в умовах війни. URL: https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/733804/1/Vinkov_2022_politpsy.pdf

часто супроводжується запереченням символів нації, розпадом колективної пам'яті, дисгармонією між описовим і нормативним образами нації, невідповідністю між уявленнями про власну культуру та її образами в інших культурах, почуттям власної неповноцінності щодо інших культур тощо⁴.

Сьогодні поняття ідентичності функціонує в міждисциплінарному вжитку та плідно використовується для інтерпретації багатьох явищ соціокультурної дійсності. Проблему формування національно-культурної ідентичності вчені найчастіше досліджують у площині таких феноменів: національної ідентичності; культурної ідентичності; соціальної ідентичності; міжкультурної взаємодії; радянської ідентичності; української ідентичності тощо⁵. Враховуючи інтерсуб'єктивний характер колективної ідентичності, основоположник теорії нації Е. Ренан характеризував її як «щоденний плебісцит», тобто співвіднесення ставлення окремої людини до національних інституцій, явищ національного життя та окремих особистостей зі ставленням до них інших людей.

Водночас ідентичність є важливим чинником національної безпеки держави. Війна належить до подій найвищого рівня небезпеки серед усіх суспільних подій і має неоднозначний вплив на особистісний та соціальний складники ідентичності. Широкомасштабна війна Російської Федерації проти України актуалізувала питання національної безпеки та збереження національної ідентичності, загострила та унаочнила глибокі цивілізаційні, ідентичнісні, ціннісні й безпекові виклики. Звісно, в умовах сьогодення широкомасштабна війна Російської Федерації проти України постає головним, але не єдиним викликом, що позначаються на формуванні національно-культурної ідентичності та розвитку українських ідентифікаційних практик. До системи національної безпеки входять різні сфери: військова, економічна, інформаційна, екологічна, продовольча, соціальна, політична, духовно-моральна та ін. Загрози національній безпеці України — явища, що унеможливають чи ускладнюють або можуть унеможливити чи ускладнити реалізацію національних інтересів і збереження національних цінностей України.

---

⁴ Степико М. Т. Українська ідентичність в умовах суспільно-політичних трансформацій // Стратегічні пріоритети. 2012. № 4(25). С. 5–13.

⁵ Бойко С. Формування національно-культурної ідентичності українського суспільства: сучасні виклики і загрози // Українознавчий альманах. 2021. Вип. 29. С. 33

Безпеку для ідентичності можна визначити як такі соціально-психологічні умови, що сприяють зміцненню, збереженню та розвитку ідентичності, тоді як загрозу — як умови, що потенційно можуть завдати шкоди ідентичності або призводити до руйнування умов її підтримки і збереження. Серед видів загроз для ідентичності увиразнюють:

- внутрішньоструктурні, що характеризують конфліктний стан між різновидами ідентичностей, коли під впливом певних обставин суперечності загострюються, а людина має здійснити вибір на користь однієї з них, причому друга може піддаватися витісненню, запереченню або дії інших захисних механізмів;

- зовнішні загрози — всі особисті та суспільні події, які підсилюють внутрішньоструктурні суперечності; до зовнішніх загроз також можна віднести різного роду шкідливі інформаційні впливи, здатні проти волі і бажання людини змінювати її психологічні характеристики та поведінку⁶. Війна, як і всі суспільні події, становить значну загрозу для ідентичності.

Прийнятий Закон України «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності» (2022 р.)⁷ визначає мету, завдання, принципи, напрями, особливості формування та реалізації державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності як складника забезпечення національної безпеки України, гарантії участі громадян України, закордонних українців, громадських об'єднань та інших інститутів громадянського суспільства у її реалізації, визначає повноваження органів державної влади та органів місцевого самоврядування у цій сфері. Відповідно до Закону (розділ I, ст. 1, п. 17): «Українська національна ідентичність — стійке усвідомлення особою належності до української нації як самобутньої спільноти, об'єднаної назвою, символами, географічним та етносоціальним походженням, історичною пам'яттю, комплексом духовно-культурних цінностей, зокрема українською мовою і народними традиціями»⁸.

---

⁶ Вінков В. Ю. Безпекові аспекти розвитку ідентичності в умовах війни. URL: https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/733804/1/Vinkov_2022_politpsy.pdf

⁷ Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності: Закон України № 2834-IX від 13.12.2022 // Відомості Верховної Ради (ВВР). 2023. № 46. Ст.116. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2834-20#Text>

⁸ Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності: Закон України № 2834-IX від 13.12.2022 // Відомості Верховної Ради (ВВР). 2023. № 46. Ст. 116. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2834-20#Text>

Серед чинників, що впливають на процес формування національної ідентичності, з одного боку, — глобалізаційні процеси, а з іншого — рухи за збереження своєї автентичності; відірваність значної частини населення від національного ґрунту, зорієнтованість на радянські чи західні цінності та зразки поведінки, системна криза українського суспільства, невідзначеність національної ідеї, відсутність реформ і позитивних зрушень тощо⁹.

Актуальність винесеної на обговорення проблеми «Українська енциклопедистика в умовах викликів і загроз національній ідентичності» зумовлена повномасштабною збройною агресією з боку Російської Федерації і породженими нею загрозами національній безпеці, суверенітету України та її культурно-національній ідентичності. Ці події змістили безпекові акценти з площини зовнішньої у площину внутрішньої політики України й водночас призвели до радикальної консолідації її населення навколо цінностей українства, української ідентичності.

Процеси конструювання та набуття ідентичності (національної, української, національно-культурної, соціальної, радянської тощо) зазнають трансформацій, тож потребують постійного вивчення, осмислення та узагальнення. Окрім того, як зауважив історик літератури, директор Програми україністичних студій Кембриджського університету у публікації «Українці: очікувано-несподівана нація»: «У випадку України ситуація додатково ускладнюється тим, що в минулому вона тривалий час була культурною колонією своїх сусідів. Її самовизначення упродовж століть було своєрідною політичною грою. Але якщо зробити крок назад і сприйняти «національну ідентичність» як почуття належності, що об'єднує країну крім мови, етнічності, віросповідання і навіть історичного досвіду, то національна ідентичність України може виявитися одним із найбільш впливових і в той же час недооцінених соціокультурних феноменів такого роду в сучасній європейській історії»¹⁰.

Національні енциклопедії універсального характеру є зіпками своєї доби, віддзеркалюють інтелектуальний потенціал суспільства, оприявню-

---

⁹ Утвердження української національної та громадянської ідентичності: монографія / за заг. ред. К. Журба, О. Рейпольська. Київ : «Компрінт». 2024. С. 26.

¹⁰ Финнин Р. Украинцы: ожидаемо-неожиданная нация // Historians.in.ua. Інтернет-межа гуманітаріїв в Україні і світі. 03.01.2014. URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/dyskusiya/996-tory-fynyn-ukrayntsy-ozhydaemo-neozhydanaia-natsiya>

ють синтез здобутків культурно-історичного розвитку нації, репрезентують розгалужений комплекс різноманітної соціальної та наукової інформації, виконують місію збереження духовної спадщини, а відтак є важливим засобом узагальнення і примноження культурних надбань країни, формування культурно-національного світогляду, і мають бути справою загальнодержавного значення.

Найважливіше завдання будь-якого енциклопедичного видання — адекватно представити сучасну наукову картину світу в усій її повноті й різноманітності, надати читачеві універсальну, повну, достовірну інформацію, викладену систематизовано й доступно для розуміння¹¹. Універсальні енциклопедії акумулюють найвагомішу інформацію з усіх галузей знань, генералізують інформаційний матеріал, добираючи найсуттєвіший і показовий. Енциклопедії універсального характеру є найвичерпнішим інформаційним джерелом, яке сконцентровано репрезентує інформацію про історію і сьогодення держави, закарбовує культурну епоху не лише за маркерами ідеологічними чи суспільно-політичними (що впливають на концепцію видання, теоретико-методолігчні підходи, добір персоналій, відповідні характеристики), але й засобами лексичних одиниць, візуалізацією ілюстративного матеріалу, увиразненням ціннісної шкали тощо.

Кардинальні зміни в усіх царинах (суспільній, політичній, економічній, культурно-духовній та ін.) життя України в умовах широкомасштабної російської агресії проти України, оприявнили зокрема необхідність утвердження українського інформаційного простору як фронту боротьби з загрозою втрати державної незалежності. Особлива роль у цьому контексті належить енциклопедичним виданням (передусім — універсального характеру, якою є «Велика українська енциклопедія») як джерелу достовірної інформації про українську дійсність — її сучасне і минуле, відтак усталення україноцентричних поглядів, фактів, аргументів. Отже, серед найактуальніших функцій сьогодення, що виконують енциклопедії, увиразнюється інформаційно-довідкова й популяризаторська. Енциклопедії здійснюють інтеграцію знання про Україну, українців, досягнення в різних аспектах життя, відтак — інтеграцію народу в громадянське суспільство, отже, визначають розвиток держави в гуманітарній сфері, допомагають осмислити стан суспільства й основні тенденції його розвитку. Водночас

---

¹¹ Методичні засади створення паперових і електронних енциклопедичних видань: посібник / НАН України; Інститут енциклопедичних досліджень. Київ : Академперіодика, 2015. С. 3.

енциклопедичні видання виконують також наукові, освітні та культурні функції¹². Аналіз цих та пошук інших функцій енциклопедій у сучасному житті України наразі актуальний і з огляду на виклики й загрози національній ідентичності. Як зазначено в Законі України «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності», метою державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності є «досягнення єдності в українському суспільстві шляхом подолання суперечностей соціокультурного, мовного, регіонального характеру на основі європейського та євроатлантичного курсу, забезпечення дотримання конституційних гарантій прав і свобод людини і громадянина» (розділ II, ст. 4, п. 1)¹³.

Енциклопедичні видання чи не найкращим чином здатні забезпечити підвищення рівня знань серед українців про такий важливий для культурного розвитку суспільства пласт інформації, як видатні представники нашого народу — харизматичні державотворці, визначні науковці, педагоги, спортсмени, провідні діячі культури й мистецтва, духовні лідери тощо. Для національно-патріотичного виховання важливими вважаємо не лише енциклопедичні видання про знакові персоналії, а й про різні сфери українського життя: науку, культуру та мистецтво, військову справу, цивільну оборону, історію, краєзнавство, туризм, охорону довкілля, фізичну культуру, спорт, популяризацію здорового способу життя та ін. Суголосні з думкою науковців щодо важливості енциклопедій у просвітницькій діяльності. Зокрема йдеться про роль енциклопедії у відновленні колективної пам'яті про тривалі державницькі традиції України: Давню Русь, Литовсько-Руську державу, козацьку державу, Гетьманщину, УНР, ЗУНР. Особливого значення набувають порівняльно-історичні відомості про тимчасову втрату державності в інших європейських країнах, які нині є потужними європейськими націями. Спеціального розгляду потребують історичні обставини, які призводять до цього. Отже, вкрай важливо для державотворення готувати енциклопедично-довідкові видання на історичну тематику та ін.¹⁴.

¹² Українські енциклопедії: типологія, стиль, функції: монографія / Відп. ред. Я. Яцків; Інститут енциклопедичних досліджень НАН України. Київ, 2018. С. 5.

¹³ Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності: Закон України № 2834-IX від 13.12.2022 // Відомості Верховної Ради (ВВР), 2023. № 46. Ст.116. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2834-20#Text>

¹⁴ Українські енциклопедії: типологія, стиль, функції: монографія / Відп. ред. Я. Яцків; Інститут енциклопедичних досліджень НАН України. Київ, 2018. С. 9–10.

Пропоновану Читачеві монографію сформовано за наданими текстами учасників наукової конференції «Українська енциклопедистика в умовах викликів і загроз національній ідентичності», організованої Державною науковою установою «Енциклопедичне видавництво». До осмислення різних аспектів творення енциклопедій в умовах війни та осмислення кодів доби в парадигмі порушеної проблеми долучилися історики, культурологи, політологи, соціологи, філологи, філософи, юристи та ін. Відразу зауважимо: ми свідомі глибини, багатоаспектності, багатогранності й складності порушеної проблеми. Відтак у чотирьох розділах монографії Читач віднайде лише підказки до осмислення порушених проблем у першому наближенні, орієнтири до подальших роздумів, дискусій, обговорень. У монографії лише марковано окремі проблеми.

Розділ перший «Теоретико-методологічний арсенал енциклопедистики» знайомить читача з особливим значенням універсальної енциклопедії як репрезентанта доби та складника ідентичності нації; проблемами експлікації поняттєво-термінологічного апарату сучасної історіографії в енциклопедичних виданнях; комунікативним потенціалом сучасної енциклопедистики в горизонті освітніх трансформацій мережевого соціуму; категоріями історичного простору, «радянське» і «совєтське» у пізнавальному інструментарії дослідника повсякдення; джерелознавчими аспектами енциклопедичних досліджень.

До другого розділу включено матеріали з історії енциклопедистики, подієвої історії та біографіки.

Підрозділи третього розділу «Культурні коди доби. Енциклопедистика і війна» присвячено огляду репрезентації російсько-української війни в іншомовних онлайн-енциклопедіях; еволюції поняття «безпека міжнародна» в умовах сучасних викликів; екскурсу в історію формування української цивілізаційної ідентичності; питанням релігійного вибору та шляхам утвердження української релігійної ідентичності; основним засадам представлення пам'яток всесвітньої спадщини ЮНЕСКО в українській універсальній енциклопедії.

Розділ четвертий присвячено дослідженню стилю, контенту, інформаційному забезпеченню та функціонуванню сучасних енциклопедій. Зокрема йдеться про інформаційно-комунікаційні платформи як новий етап розвитку енциклопедистики; використання штучного інтелекту у створенні енциклопедичного контенту; застосування мультимедійних технологій

на вебсайтах енциклопедій України; семантичні енциклопедії як базис терміносистем навчальних курсів; презентацію статей за напрямом «Військова справа» на порталі «Великої української енциклопедії».

У складі авторського колективу монографії: д. і. н., проф. А. Киридон (заг. ред., керівник авторського колективу); д. пед. н., проф. О. Аніщенко; д. філос. н., проф. А. Арістова; к. арх. В. Вечерський; к. і. н. С. Гірік; к. тех. н., доц. А. Гладун; І. Дземан; к. філос. н., доц. Ю. Доброносова; к. і. н., доц. М. Дояр; к. соц. н., доц. М. Єнін; к. біол. н. Л. Зав'ялова; к. і. н., доц. А. Іваненко; Л. Касян; д. філос. н., проф. М. Козловець; д. і. н., проф. О. Коляструк; к. і. н., доц. С. Косяк; к. г. н., доц. Л. Кушнір; к. е. н., доц. Л. Кушнір; д. і. н., проф. Р. Пиріг; д. пед. н., проф. С. Прийма; к. фіз.-мат. н., доц. Ю. Рогушина; О. Сьомка; д. і. н., проф. С. Троян; д. і. н., проф. О. Удод; В. Усенко; д. філос. н., проф. Л. Филипович.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів багатогранності теоретичних і практичних пошуків розв'язання проблеми функціонування енциклопедистики в умовах викликів і загроз національній ідентичності. Це лише початок розмови. Сподіваємось, що об'єднання зусиль дослідників різних царин науки сприятиме подальшому поглибленому осмисленню викликів і загроз, що оприявнилися в ході російської збройної агресії проти України, виробленню нових підходів до оцінки сучасних суспільно-політичних явищ і процесів, а відповідно — перегляду критеріїв добору гасел до універсальної енциклопедії, розробленню пропозицій щодо наповнення контенту, вдосконалення презентаційного енциклопедичного складника тощо.

Видання розраховане на науковців, викладачів, студентів, працівників видавництва довідкової літератури та всіх, хто цікавиться питаннями енциклопедистики й становленням знанневої парадигми в енциклопедійному вимірі.

*Доктор історичних наук, професор
Алла Киридон*

РОЗДІЛ І

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АРСЕНАЛ ЕНЦИКЛОПЕДИСТИКИ

1.1. УНІВЕРСАЛЬНА ЕНЦИКЛОПЕДІЯ ЯК КУЛЬТУРНИЙ КОД ТА ІДЕНТИТЕТ НАЦІЇ

В умовах сучасних глобалізаційно-інформаційних процесів, європейської та євроатлантичної інтеграції України, російсько-української війни особливої актуальності набуває, з одного боку, цивілізаційне осмислення української культури, її витоків спротиву російській культурній, медійний, духовний експансії і військовій агресії, а з другого, — презентація України та її культури в європейській історії, осмислення місця і ролі українського ландшафту в європейському та світовому соціокультурному і цивілізаційному просторі. Саме в Україні сьогодні вирішується майбутня геополітична і геокультурна конфігурація Європи і світу загалом. Нині очевидно, що у XXI ст. будь-які міжнародні союзи утворюються насамперед на основі культурних, духовно-моральних, освітньо-інтелектуальних загальнолюдських цінностей¹.

Важливу роль у збереженні й примноженні етнокультурної самобутності українства, його цивілізаційних цінностей, репрезентації у європейському і світовому культурному просторі відіграють енциклопедичні видання. Енциклопедичні студії посідають особливе місце в європейській та світовій науці, оскільки не лише узагальнюють і систематизують наші уявлення про знання, а й представляють їх суспільству. У широкому розумінні йдеться про своєрідну репрезентацію знання в енциклопедичному форматі на полі культури². При цьому варто враховувати, що кожна культура втілює специфічний набір способів соціальної практики певної конкретно-історичної спільноти³. Міжєпохальні злами (злами при зміні епох), будь-які кризові періоди та пов'язані з ними реформування чинної картини світу й ціннісних ієрархій зазвичай супроводжуються насиченням новими змістами «сміслової матриці культури». Культура пов'язана зі всіма категоріями буття, сублімує соціальний досвід та пошук житте-

---

¹ Козловець М. Презентація України та її культури у європейському та світовому контексті // Сучасна енциклопедистика: тенденції розвитку: монографія / За заг. ред. д. і. н., проф. А. Киридон. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2023. 380 с.

² Смолій В. А., Боряк Г. В. «Енциклопедія історії України» та сучасна українська енциклопедистика // Український історичний журнал. 2014. № 4. С. 4.

³ Козловець М. Ідентичність: поняття, структура і типи // Вісник Житомирського державного університету. Філософські науки. 2011. Вип. 57. С. 7.

вих засадничих сенсів. Це означає, що при переході від однієї культури до іншої з необхідністю змінюються смисли подій, фактів, навіть слів⁴. Спробуємо розглянути універсальні енциклопедії через концептуальну оптику культурного коду та ідентичності, оскільки центральним елементом будь-якої культури виступає ідентичність, а ідентичність має соціально-культурне підґрунтя. Маємо своєрідне узалежнення: культура наповнює змістом ідентичність, а ідентичність, як універсальна форма самоусвідомлення людини, набуває своєї змістовності в просторі культурної спадковості, культурного творення та співіснування людських спільнот (Е. Гуссерль).

Поняття ідентичність — трансдискурсивне. У найширшому значенні ідентичність — це один з головних механізмів особистісного освоєння соціальної реальності, фундамент системи смислоутворення на основі індивідуального чи групового вибору⁵. Поняттям «ідентичність» передається здатність особи чи групи усвідомлено й адекватно визначати своє місце в соціумі і коло тих опорних цінностей, які диктують стиль їхньої поведінки. Ідентичність окреслює символічне поле, яке засвідчує включеність індивіда у соціум, створює системи соціально значущої орієнтації. Як зауважив у роботі «Джерела себе» Ч. Тейлор: «...Істотнішим для ідентичності є те, що вона виконує функцію орієнтації — тобто відіграє роль рамки, в межах якої речі мають для нас смисл — тільки завдяки якісним розрізненням, які вона містить. Більше того, важко уявити собі, щоб можна було виконати цю функцію без звернення до таких розрізень. Наша ідентичність — це те, що дозволяє нам визначати, що є для нас важливим, а що — ні... Наші ідентичності визначають простір якісних розрізень, в якому ми живемо та здійснюємо вибір»⁶. Ідентичність є складним соціокультурним феноменом, в якому вирізняються особистісні, соціальні та культурні аспекти. Вона формується у певному соціокультурному середовищі, органічно

---

⁴ Зубавіна І. Сучасний екранний наратив. Оновлення смислів // Сучасні проблеми дослідження, реставрації та збереження культурної спадщини : зб. наук. праць з мистецтвознав., архітектурознавства і культурології / Ін-т проблем сучас. мистец. НАМ України ; редкол. : В. Д. Сидоренко (голова), А. О. Пучков (заст. голови, відп. ред.), Л. А. Дрофань (учен. секретар) та ін. Київ : Фенікс, 2015. Вип. 11. С. 79.

⁵ Нагорна Л. П. Соціокультурна ідентичність: пастки ціннісних розмежувань. Київ : ІПІ-ЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2011. С. 13–14.

⁶ Тейлор Ч. Джерела себе. Творення новочасної ідентичності / Пер. з англ. А. Васильченко та ін. Київ : Дух і Літера, 2005. С. 48.

пов'язана з відповідною культурою, цінності та взірці якої інтералізуються у процесі соціалізації і культурації⁷.

Серед українських науковців найпоширеніше визначення ідентичності пов'язане з її розумінням як сукупності рис та ознак, на підставі яких людина чи група співвідносять або ототожнюють себе із певною соціальною групою, спільнотою. Водночас, ідентичність як сукупність рис та ознак є підставою для вирізнення людини, групи з-поміж інших, відповідно, людей, груп (спільнот). «Ідентифікація» є процесом такого ототожнення. Отже, співвідношення між поняттями «ідентичність» та «ідентифікація» є таким: ідентичність у різноманітних її виявах і формах є результатом процесу ідентифікації. Процес ідентифікації може бути усвідомленим або неусвідомленим. Крім того, комплексний процес ідентифікації може бути зокрема «інтуїтивним; короточасним або тривалим; відкритим або прихованим; однозначним або суперечливим». Ідентичність виявляється як на особистісному, так і на груповому рівнях і є наслідком приналежності до певної групи чи спільноти та зв'язків із нею⁸. Вітчизняний науковець І. Кресіна визначає ідентичність як «приналежність (і об'єктивну, і суб'єктивну) людини чи групи людей до певного типу спільноти чи спільноти, ототожнення себе з її нормативними і функціональними характеристиками, і, здебільшого, готовність стати репрезентантом останньої»⁹.

Проблема ідентитету й ідентифікації — це «проблема того, як мислить, відчуває й діє людина в усіх формах своєї втіленої єдності зі своєю історією, культурою, духовністю, з позицій будь-якої форми свого соціально, економічно, політично стратифікованого буття»¹⁰.

Ідентитет — сукупність рис, властивостей тощо, які забезпечують певну ідентичність. Це значима ознака, маркер ідентичності, на основі якої відбувається процес ідентифікації (наприклад, спільність мови, спільність території проживання, приналежність до певного со-

---

⁷ Соціокультурні ідентичності та практики / за ред. А. Ручки. Київ : Інститут соціології НАН України, 2002. 315 с.

⁸ Вонсович С. Г. Поняття національної ідентичності: український дискурс // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Сер.: 22. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. 2020. Вип. 29. С. 75.

⁹ Кресіна І. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси: (Етнополітологічний аналіз). Київ : Вища школа, 1998. С. 89.

¹⁰ Нагорна Л. П. Соціокультурна ідентичність: пастки ціннісних розмежувань. Київ : ІПі-ЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2011. С. 25.

ціального класу чи прошарку, спільність роду занять тощо). Ідентифікація є одним із головних механізмів освоєння соціальної реальності, фундаментом системи смислоутворення на основі індивідуального чи групового вибору.

Ідентичність кожної національної спільноти можна репрезентувати насамперед як її колективну самосвідомість, самовизначення, самовироблення власного образу і змісту самосвідомості, а не як ззовні сконструйований образ «національного характеру».

Національна ідентичність є соціокультурною характеристикою нації, цивілізаційним брендом країни, її соціокультурною нішею, визначальною засадою зовнішньої та внутрішньої політики держави¹¹. Як зауважив З. Бауман: «...Підвищення інтересу до обговорення ідентичності можуть сказати значно більше про нинішній стан людського суспільства, ніж відомі концептуальні та аналітичні результати його осмислення»¹².

Поняття «національної ідентичності» передбачає вияв колективного самоконструювання образу власної національної спільноти, характер якого обумовлюється об'єктивними передумовами, практиками функціонування цієї спільноти, зовнішніми впливами тощо. Національна ідентичність є багатовимірним, комплексним феноменом, у якому поєднуються політичні та соціокультурні чинники. Національна ідентичність фундаментує та структурує національну культуру. Роль фундатора основоположних свідомісних орієнтирів відводиться соціокультурній ідентичності. Як найбільш наближені до інтересів і потреб людини, соціокультурні ідентичності здатні виконувати не лише пізнавальні, але й інтегративну, мобілізаційну та безліч інших функцій. На пізнавальному рівні це формування уявлень про навколишній світ і характер міжкультурних комунікацій, почуттів єдиного громадянства, патріотизму, розуміння національних інтересів. На цьому рівні соціокультурна ідентичність набуває форми активних соціальних установок-ідентитетів, які

---

¹¹ Токапрева Н. М. Предиктори розвитку національної ідентичності юнацтва в умовах війни // Розвиток національної свідомості та національної ідентичності особистості у воєнний та повоєнний періоди : збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції (29–30 листопада 2023 р., м. Рівне). Упоряд. Р. В. Павелків, Н. В. Корчакова. Рівне, 2023. С. 5.

¹² Цит. за: Степико М. Т. Сучасні виклики українській національній ідентичності. Scientific Journal Virtus: наукові записки ІПЕНД ім. І. Купаса НАН України. 2020. Вип. 3–4. С. 254.

визначають коло прав і обов'язків особи чи групи, формують громадянську позицію й прихильність до певних символів і кодів¹³. Культурні зв'язки в усьому різноманітті є «передумовою цього процесу конструювання такої ідентичності, часто виступають його маркерами, символічними ознаками», але водночас «національна ідентичність є політичним, а не культурним феноменом»¹⁴.

Серед базових ідентитетів національної ідентичності Д. Міллер визначив такі¹⁵.

По-перше, це людські переконання: нація існує доти, доки її члени визнають один одного як співвітчизників, визнають, що їхні спільні характеристики схожі, й спільно прагнуть продовжувати спільне співіснування.

По-друге, спільне історичне минуле (причому не лише переможні моменти, а й спільні поразки), спільні обов'язки й уявлення про спільне майбутнє.

По-третє, спільні дії (рішення, досягнення результатів), тобто дієва ідентичність.

По-четверте, постійне проживання в одній країні (батьківщина, держава). Це той територіальний елемент, який скріплює зв'язок між нацією і державою як політичним інститутом, що здійснює законну владу в межах певного простору.

По-п'яте, спільні характеристики, які об'єднуються поняттям «національного характеру» і які Міллер називає загальнонародною культурою. Носії такої культури належать до різних етнічних і расових груп. Спільна культура може бути визначена як уявлення про те, як група людей повинна співіснувати. Ці уявлення включають політичні принципи, такі, як демократія чи верховенство закону, і не лише їх.

З перелічених ідентитетів нації увиразнюється національна свідомість, яка є не лише чинником чи ознакою, а конститутивною основою нації як суб'єктивної, політичної спільноти. У національній свідомості як цілісній системі духовних феноменів компонент ідентичності є одним з

---

¹³ Нагорна Л. П. Соціокультурна ідентичність: пастки ціннісних розмежувань. Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2011. С. 25.

¹⁴ Рубан Ю. Сучасна демократія і національна ідентичність: нерозривність конструювання // Актуальні проблеми міжнародних відносин. Вип. 96 (Ч. I). 2011. С. 14–142

¹⁵ Miller D. On nationality. Oxford: Clarendon Press, 1995. P. 21, 45; Miller D. Citizenship and National Identity. Cambridge : Polity Press, 2000. 221 p.

основних, бо виявляється фокусом, в якому сходяться всі інші проєкції та лінії розвитку¹⁶. За змістом національна ідентичність — сфера ідей, цінностей і смислів культури, сприйнятих й артикульованих більшістю.

Універсальні енциклопедії національної значущості (які належать до пріоритетних серед інших суспільно значущих видань) можемо розглядати як інтелектуальну модель одного з ідентитетів нації. Адже енциклопедія — це:

- важливий засіб узагальнення і примноження культурних надбань нації,
- розгалужений комплекс різноманітної соціальної та наукової інформації,
- синтез здобутків культурно-історичного розвитку нації;
- втілення досягнень цивілізаційного розвитку будь-якої країни.

Національні енциклопедії універсального характеру є зліпками своєї доби, віддзеркалюють інтелектуальний потенціал суспільства, оприявнюють синтез здобутків культурно-історичного розвитку нації, репрезентують розгалужений комплекс різноманітної соціальної та наукової інформації, виконують місію збереження духовної спадщини, а відтак є важливим засобом узагальнення і примноження культурних надбань країни, формування культурно-національного світогляду, і мають бути справою загальнодержавного значення.

Наявність національної енциклопедії універсального типу є вагомим елементом престижу й авторитету держави, мірилом розвиненості відповідного суспільства та його культури, цивілізаційного рівня нації. Як слушно зауважив М. Бажан: «Енциклопедія — це не лише довідкове видання. Це — конденсоване відбиття історії культури того чи іншого народу, його портрет, змальований найголовнішими рисами, його узагальнений упорядкований підсумок».

Ці видання виконують важливі інформаційно-довідкові, науково-освітні й культурні функції в суспільстві; інтегрують наукові знання; відображають загальний рівень знань та культури певного часового проміжку в тій чи іншій країні; подають цілісне уявлення про світ. Найважли-

---

¹⁶ Політико-правові механізми формування національної ідентичності населення Донбасу: Наукова записка / Кресіна І. О. (керівник авт. кол.), Шемшученко Ю. С., Горбатенко В. П., Лойко Л. І., Кресін О. В., Стойко О. М. Київ : Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2015. С. 23.

віше завдання будь-якого енциклопедичного видання — адекватно представити сучасну наукову картину світу в усій її повноті й різноманітті, надати читачеві універсальну, повну, достовірну інформацію, викладену систематизовано й доступно для розуміння¹⁷.

Загальноновизнано, що саме національна енциклопедія є свідченням духовної зрілості нації. Акумулюючи відомості з різних галузей знань і практичної діяльності, систематизуючи й узагальнюючи здобутки світової та національної культури, такі праці віддзеркалюють інтелектуальний потенціал суспільства, виконують високу місію збереження духовної спадщини, а отже, є справою загальнодержавної ваги¹⁸.

Перша за доби незалежності універсальна за характером інформації «Велика українська енциклопедія» (ВУЕ) має стати виявом духовної зрілості нації, своєрідним підсумком її цивілізаційного розвитку впродовж століть, одним із провідних ретрансляторів національної ідеї та національної культури. ВУЕ подає найважливіші довідкові матеріали практично з усіх галузей знань та виробничої діяльності. В енциклопедії відображено як класично усталену термінологію (одним із принципів енциклопедистики є оприявлення усталених і перевірених позицій), так і поняття й терміни, що характеризують сучасні тенденції розвитку (фіксація новітніх знань з огляду на перспективу).

Концептуально «Велика українська енциклопедія» передбачає створення не лише сучасного компендіуму людських знань на виробленому досвідом провідних національних універсальних енциклопедій рівні, але й систематизацію та репрезентацію в доступному вигляді (друкованій та електронній версіях) напрацювань попередніх поколінь. Основою підготовки проєкту є україноцентричність: за усталеною для універсальних енциклопедій традицією, частка власне національного матеріалу в ВУЕ становитиме не менше третини обсягу видання.

Концепція «Великої української енциклопедії» зорієнтована на сучасне наукове осмислення та об'єктивну наукову інтерпретацію картини світу, історії людської цивілізації, внеску в неї українського народу. Змістово

---

¹⁷ Методичні засади створення паперових і електронних енциклопедичних видань: посібник / НАН України; Інститут енциклопедичних досліджень. Київ, 2015. С. 3.

¹⁸ Черниш Н. І. Нариси з історії світової енциклопедичної справи: Навч. посібн. Київ : Наша культура і наука, 2009. С. 9; Її ж: Редагування енциклопедичних видань: теорія і практика. Львів : Світ, 2015. С. 7.

у ній представлені найвидатніші події та постаті світової історії, науки, культури, мистецтв, інших сфер людської діяльності; інтерпретовані найважливіші відкриття людського розуму і витвори людських рук, суспільні інституції та господарські структури, що вплинули на долю світу і народів; відображено рух політичних і культурних ідей та динаміку наукових уявлень. Також знайшли відображення докорінні зміни в політичній карті світу, сучасні вчення в галузі природничих наук, філософії, історії, політології, соціології, культурології, естетики тощо. Україна виступає не лише як органічна складова частина цієї інтелектуально інтерпретованої картини світу, але й як суб'єкт інтерпретації — в тому значенні, що цю енциклопедію творили українські вчені, даючи самостійний інтелектуальний продукт на підставі освоєння досягнень світової науки і методологій і таким чином репрезентуючи здатність українства запропонувати свій оригінальний внесок у спільне самопізнання людства.

Універсальні енциклопедії генералізують інформаційний матеріал, добираючи найсуттєвіший і показовий. До універсальних енциклопедій як до авторитетного джерела за довідкою звертаються найширші кола читачів з різним рівнем підготовки. У цій ситуації важливого значення набуває проблема доступності інформації. Для сучасного світового суспільного розвитку характерними є істотне трансформувannya сучасної соціокультурної реальності, де головним об'єктом управління стають не матеріальні об'єкти, а символи, ідеї, образи, інтелект, знання. В умовах розвитку новітніх інформаційних технологій третього тисячоліття сформувалася нова генерація людей цифрової ери, переважна більшість з яких — молодь та діти, так зване «екранне покоління», котре вже не уявляє свого життя без технічних засобів та глобальної мережі і яке, обираючи між друкованою та електронною книгою, надає перевагу останній¹⁹. Розвиток новітніх технологій, широке впровадження у видавничу справу здобутків інформатики, можливостей, які дає інтернет, сучасні електронні бази даних, нові пошукові системи тощо — спонукають до вироблення особливих підходів до формування енциклопедій.

І регіональні, і національні енциклопедії мають вагоме значення в суспільстві й державі, зокрема для: інтелектуального розвитку суспільства, піднесення престижу інтелекту, знань, освіченості; культурно-духовної

---

¹⁹ Коржик Н. А. Інтерактивна книга як сучасний видавничий продукт // Вісник ХДАК. 2018. Вип. 53. С. 50.

еволюції народу; формування й утвердження національної свідомості, відтворення історичної пам'яті українського народу, створення й захисту національного інформаційного простору держави; інтеграції українського народу в єдину політичну націю, що нині найбільш актуально з огляду на боротьбу українців за територіальну цілісність держави»²⁰.

Кожна епоха висуває свою парадигму, що дозволяє спільноті створити власну модель культурної ідентичності у певному історичному зрізі. Кожна історична доба — певна світоглядна система цінностей. Відтак кожна культура утверджує іманентні соціокультурні цінності, що виступають маркерами розвитку того чи іншого суспільства й визначають константи у людській поведінці. Культура, яка пов'язана зі всіма категоріями буття, сублімує соціальний досвід та пошук життєвих засадничих сенсів. При цьому ніяка парадигма не може існувати вічно. Відтак культурний код також є динамічною системою, що змінює свій стан у часі — дискретно або безперервно²¹.

Сутнісно *культурний код* — це закодована у знаково-символічній формі інформація про культуру конкретної спільноти у певний історичний період. Відповідно до семіотичної концепції Ю. Лотмана, код здатний «зберегти у згорнутому вигляді виключно великі й значні тексти»²². Він репрезентує стійку сукупність кодових одиниць та зв'язків між ними, що забезпечує цілісність та стабільність його основних властивостей при зовнішніх та внутрішніх змінах. Код обумовлений історико-культурними, соціально-історичними, етнопсихологічними та геополітичними процесами, що відбуваються в тому чи іншому суспільстві. Він рефлексує цілий спектр системних характеристик культури (менталітет, світобачення, ціннісні установки, універсальні уявлення про світ), властивих спільноті та напрямку її еволюції. Це складний конструкт, у якому інваріантний комплекс культурних елементів переплітається з варіативними складниками. Інваріантний компонент центрується навколо ключових культурних парадигм,

---

²⁰ Железняк М., Іщенко О. Українські регіональні енциклопедії: значення, функції, проблеми // Українська енциклопедистика. Матеріали 5-ї Міжнародної наукової конференції «Українська енциклопедистика» / За ред. М. Г. Железняка, Київ : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2017. С. 45.

²¹ Герчанівська П. Е. Культурна ідентичність як ресурс суспільного розвитку // Культура і сучасність : альманах. 2021. № 2. С. 3.

²² Лотмн Ю. Внутри мыслящих миров. Человек – текст – семиосфера – история. Москва : Языки русской культуры, 1996. С. 148.

котрі відбивають найдавніші архетипові уявлення людини; варіативний — детермінований культурною парадигмою, яка домінує в соціокультурному полі у конкретний історичний період. Отже, код формується у межах певної культури й історично зумовленого типу мислення людей. Як зазначає культуролог П. Герчанівська, важливу роль у цьому процесі грає рівень стійкості культурних кодів. Стійкі культурні коди здатні повертатися до вихідного стану після припинення впливу, що вивів їх із рівноважного стану. Щодо нестійких кодів, то навіть незначна зміна параметрів структури або характеру зв'язків між її елементами призводить до нерівноважного стану системи у цілому²³. Культурні коди є своєрідними шляхами трансляції відповідної інформації, умовами сприйняття та інтерпретації культурного трансфера.

Енциклопедії універсального характеру сконцентровано репрезентують інформацію про історію і сьогодення України, закарбовують культурну епоху не лише за маркерами ідеологічними чи суспільно-політичними, що впливають на концепцію видання, теоретико-методолічні підходи, добір персоналій та відповідні характеристики, але й засобами лексичних одиниць, візуалізацією ілюстративного матеріалу, увиразненням ціннісної шкали тощо. Зауважимо: за твердженням американського культуролога Пітіріма Сорокіна, будь-яке суспільство можна описати й зрозуміти лише крізь призму притаманної для нього системи «значень, норм, цінностей», всього того, що становить сутність його ціннісно-культурної шкали.

Для розкриття задекларованої теми, вдаємося до аналізу формування енциклопедій універсального характеру в ХХ ст., поділяючи думку вітчизняного дослідника В. Стефаніва: «Аналіз українських лексикографічних джерел, адресованих масовому читачеві, спроектований на політичну ситуацію ХХ ст., уможливує розуміння механізму формування світогляду українців у минулому та запобігання ментальній роздвоєності нації в майбутньому»²⁴. Енциклопедії універсального характеру є символічними репрезентантами доби. Вагомим чинником упізнаваності доби є зміст і характер енциклопедичного контенту, а також мовленнєвий складник (за висловом політичного філософа Р. Гойса: «Використання поняття у мові —

---

²³ Герчанівська П. Е. Культурна ідентичність як ресурс суспільного розвитку. Культура і сучасність : альманах. 2021. № 2. С. 4.

²⁴ Стефанів В. В. Українські енциклопедії ХХ ст.: ступінь історичної інформативності й пропагандивності // Вісник науки та освіти. 2022. № 2(2). С. 379.

це соціальний факт, вплетений в історичну дійсність»). Навіть інтерпретація найзагальніших категорій має особливості в часово-просторовому зрізі соціально-культурної дійсності.

Так, енциклопедична справа за часів СРСР ґрунтувалась на ідеологічно витриманих і жорстко визначених принципах: енциклопедії розглядалися як потужний засіб поширення й укорінення ідеологічних засад державної політики й скеровувалася партійно-державним керівництвом. Матеріал, який традиційно виносився на сторінки енциклопедій, у радянський час вважався більш стратегічним в інформаційному плані порівняно з контентом засобів масової інформації. Висвітлення досягнень науки і техніки як основної тематики фундаментальних енциклопедичних видань у СРСР крізь призму ідеологічної пропаганди справляло на суспільство відчутніший впливовий ефект, ніж ідеологічно заангажовані відомості, що висвітлювали в ЗМІ. Відтак, рівень розвитку методології ідеологічного забезпечення текстових матеріалів енциклопедичних видань не поступався фаховій методології з енциклопедистики²⁵.

Забезпечувати впровадження політико-ідеологічного складника в літературу (зокрема — енциклопедичні видання) було покладено на Головне управління видавництва і поліграфічної промисловості (в різні роки називалося по-різному: Головвидав, Головополіграфвидав, Держкомвидав), що стало структурною частиною Міністерства культури УРСР. У сфері безпосередньо енциклопедичної справи було створено Головну редакцію Української радянської енциклопедії (при Академії наук УРСР, згодом при Держкомвидаві УРСР), що спочатку займалася питаннями створення «Української радянської енциклопедії» (УРЕ), а згодом і багатьма іншими енциклопедично-довідковими виданнями. Роль радянських видавництв зводилася до редакційного обслуговування підготовки ідеологічно вивірених книжок, які потім друкувалися, проходили цензуру, а далі через державні книготорговельні установи розповсюджувалися великими накладками по всій території України чи СРСР. Проблеми реалізації книжкової продукції держава брала повністю на себе, забезпечуючи те, щоб важлива для неї інформація була прочитана й засвоєна якомога більшою кількістю осіб.

Справжні змагання в українській енциклопедистиці розгорнулися після Другої світової війни — як на теренах еміграції й діаспори, так і на

---

²⁵ Українські енциклопедії: типологія, стиль, функції: монографія / Відп. ред. Я. Яцків; Інститут енциклопедичних досліджень НАН України. Київ, 2018. С. 19.

обширах УРСР. Певна річ, вони відображали не тільки давно назрілі потреби з кодифікації, репрезентації знання, а й тодішні обставини та передумови, в яких провадилися наукові чи культурні практики, себто біполярний поділ світу й ідеологічні настанови доби «холодної війни». Саме це виплекало відому метафоричну формулу — дві українських енциклопедії, котра відображала змагання «паралельних» енциклопедичних проєктів універсального формату: «Енциклопедії українознавства» та «Української радянської енциклопедії»²⁶.

Найвідомішою та найпопулярнішою українською енциклопедією в радянські часи була «Українська радянська енциклопедія» (у 17 томах, 1959–1965 рр.; друге видання — у 12 томах, 1974–1985 рр.). Це було масштабне академічне видання про українців, наукові, мистецькі, суспільні сфери України та колишнього СРСР. Зміст чи не всіх українознавчих гасел цієї енциклопедії узгоджувався з положеннями «Передмови», зокрема про те, що «Українська радянська енциклопедія» має показати братерську єдність українського народу з великим російським і всіма іншими народами Радянської Вітчизни, і що вона спрямована проти «насамперед українського буржуазного націоналізму» (останнє поширюється і на постаті XVII–XVIII ст., наприклад, на І. Виговського, П. Дорошенка, І. Мазепу, П. Орлика). Змістовий складник наповнення контенту формувався відповідно до констатованого в «Передмові» до першого тому УРЕ положення: «Статті УРЕ розкривають об'єктивну закономірність зростання керівної і спрямовуючої ролі Комуністичної партії в поступальному русі радянського суспільства»²⁷.

Прикметною рисою стала публікація «Української радянської енциклопедії» (а саме її другого видання) у двох мовних варіантах — українському й російському. Тобто саме по собі видання вже було інструментом зросійщення книжкових видань в Україні. Відтоді з'явилася політтехнологія двомовності, яка полягала в нав'язуванні російської мови паралельно з українською, намагаючись у такий спосіб поступово викоринити останню зі сфери вітчизняного книговидання. Звісно, найкращим ідеологічним інструментом були ті видання, які безпосередньо пов'язані з тематикою

---

²⁶ Смолій В. А., Боряк Г. В. «Енциклопедія історії України» та сучасна українська енциклопедистика // Український історичний журнал. 2014. № 4. С. 4.

²⁷ Українська радянська енциклопедія: [в 12 т.] / Голов. редкол.: М. П. Бажан (голов. ред.) [та ін.]. Київ : Голов. ред. УРЕ, 1977. Т. 1. С. 5.

ідеологічних переконань і нав'язувань. Ідеться передусім про сферу історії України, концепція якої зазнала суттєвих змін внаслідок її радянізації — замовчування невігідних владі подій, фактів або їх перекичування чи інше трактування, дегероїзацію історичних персоналій, фальсифікацію, вигадкування того, чого не було насправді, тощо²⁸. Універсальна енциклопедія (УРЕ) кодифікувала відповідну добу.

Зауважимо, що в радянський час з'явилася також чотири томна «Радянська енциклопедія історії України» (РЕІУ, 1969–1972) — перше енциклопедичне видання про історію України, яке мало особливе значення з позиції ідеологічної впливовості. Методологічною основою «Радянської енциклопедії історії України» були: теорія марксизму-ленізму, рішення з'їздів Комуністичної партії Радянського Союзу і Комуністичної партії України, пленумів ЦК КПРС і ЦК КП України, документи міжнародних нарад комуністичних і робітничих партій. В енциклопедії історію України висвітлено крізь призму питань марксистсько-ленінської теорії та основоположних праць К. Маркса, Ф. Енгельса, В. Леніна, зокрема праць про Україну. Історію Русі в статтях подано як спільну колиску російського, українського і білоруського народів. Боротьбу українського народу проти феодально-кріпосницького гноблення, проти султанської Туреччини, шляхетської Польщі та інших іноземних загарбників зображено як поштовх до возз'єднання України з Росією. Найбільший обсяг матеріалу енциклопедії присвячено історичним подіям періоду СРСР та подіям, які передували його створенню чи були підґрунтям для цього. Ця енциклопедія, демонструючи певний поступ як історичної науки, так і енциклопедознавчої, в своїй основі була політично заангажованою, що зумовлювалось догмами й стереотипами, насаджуваними в радянську добу. Під прикриттям науки енциклопедичний матеріал було використано на догоду державі (відповідно до її інформаційної політики). Енциклопедичні видання за радянської доби виконували передовсім функцію ідеологічну, що спрямовувалась зокрема і на викорінення національної ідентичності українства. Культивування українського радянського патріотизму, що конструювався на міфах про «Велику Вітчизняну війну», «дружбу народів», на відданості комуністичній партії та «великому російському народу», малоросійських сентиментах, стало новою формулою

---

²⁸ Українські енциклопедії: типологія, стиль, функції: монографія / Відп. ред. Я. Яцків; Інститут енциклопедичних досліджень НАН України. Київ, 2018. С. 20.

імперської лояльності для українців. Вагома роль у цих процесах відводилась енциклопедіям²⁹.

Для увиразнення тези про енциклопедичні універсальні видання як «зліпки» й коди конкретної доби, скористаємося ґрунтовним дослідженням кандидата історичних наук В. Стефаніва³⁰, який здійснив порівняльний аналіз методики подання історичного матеріалу у двох найбільших за обсягом та суспільною роллю енциклопедичних українських виданнях ХХ ст. Йдеться про «Енциклопедію українознавства» (за ред. проф. В. Кубійовича)³¹, опубліковану на Заході (стараннями Володимира Кубійовича та групи науковців, що ґуртувалися навколо цього проєкту) та «Українську радянську енциклопедію»³², яку видавала Академія наук УРСР, відповідно до постанови Центрального Комітету Компартії України³³ (головним редактором УРЕ був М. Бажан).

При цьому зауважимо, що «Енциклопедія українознавства» (ЕУ) охоплює лише українознавчий матеріал, на відміну від таких видань, як «Українська загальна енциклопедія» та «Українська радянська енциклопедія», які є універсальними енциклопедіями. Наголосимо: за радянської доби ЕУ була не лише маловідомою енциклопедією, а й забороненим в Україні виданням. Відтак громадяни УРСР мали доступ лише до УРЕ, тимчасом як українці в діаспорі могли читати обидва видання. Основна маса радянських читачів навіть не здогадувалася про існування ЕУ (відповідно говорити про якусь інформаційну симетричність не варто). Проте від 1991 р. її перевидали в Україні — у Києві (загальну частину — три томи ЕУ-1), у Львові під егідою НТШ (словникову частину — 10 томів ЕУ-2).

Образ епохи, як відомо, складають лідери громадських думок, незалежно від того, мають вони офіційний чи неформальний статус. В. Стефанів

---

²⁹ Українські енциклопедії: типологія, стиль, функції: монографія / Відп. ред. Я. Яцків; Інститут енциклопедичних досліджень НАН України. Київ, 2018. С. 21–22.

³⁰ Стефанів В. В. Українські енциклопедії ХХ ст.: ступінь історичної інформативності й пропагандивності // Вісник науки та освіти. 2022. № 2(2). С. 378–390.

³¹ Енциклопедія Українознавства (ЕУ): в 10 томах [Електронний ресурс]. 1949–1984. URL: <http://litopys.org.ua/encycl/eui/htm>.

³² Українська радянська енциклопедія (УРЕ) : в 12 томах [Електронний ресурс]. 1974–1985. URL: <http://leksika.com.ua/ure/>. Українська радянська енциклопедія : [в 12 т.] / голов. редкол.: М. П. Бажан (голов. ред.) [та ін.]. Київ : Голов. ред. УРЕ, 1977. Т. 1. 542 с.

³³ Українська радянська енциклопедія : [в 12 т.] / голов. редкол.: М. П. Бажан (голов. ред.) [та ін.]. Київ : Голов. ред. УРЕ, 1977. Т. 1. С. 5.

ставив за мету показати методи формування світогляду українців у XX ст., що, на думку автора, спричинило ментальний дуалізм українського суспільства в 90-х роках XX ст., який, своєю чергою, став підґрунтям багатьох регресивних періодів у розвитку сучасної української державності. Для цього об'єктами історичного дослідження дослідник обрав формат контрастивного аналізу статей про видатних українців в ЕУ та УРЕ (за критеріями ступеню інформативності й пропагандивності зазначених джерел). Нас цікавить цей порівняльний аспект дослідження енциклопедійного контенту задля увиразнення символів/кодів доби та відповідної ідентифікації суспільства.

Отже, для порівняння автором було сформовано три блоки персоналій, важливих для українського суспільства з ідеологічно-політичного та культурно-просвітницького погляду:

1) ідеологи українського націоналізму (Дмитро Донцов, Микола Міхновський, Степан Бандера);

2) представники комуністичної ідеології в УСРР/УРСР (Микола Скрипник, Павло Постишев, Лазар Каганович);

3) культурні діячі (Микола Хвильовий, Валер'ян Підмогильний, Микола Зеров).

В. Стефанів зауважив, що за ступенем інформативності «Енциклопедія українознавства» (ЕУ), що вийшла в діаспорі, перевищує «Українську радянську енциклопедію» (УРЕ), що вийшла в УРСР, більш ніж наполовину: із 9-х досліджуваних у блоці увирзнених автором персоналій в УРЕ подано матеріал лише про 4-х. Щодо інших 5-х використано метод повного замовчування. В УРЕ спостерігається також використання методу неповного замовчування: до прикладу, не вказано про причину смерті (розстріл) В. Підмогильного та М. Зерова, самогубство М. Скрипника. Повне та часткове замовчування інформації є одночасно пропагандивно-ідеологічним методом впливу на суспільство. В обох виданнях наявні ідеологічно-пропагандивні висловлювання, однак без різких формулювань. Серед невербальних пропагандивних методів в обох виданнях: обсяг статті, наявність бібліографії, наявність прізвища автора статті. В УРЕ таким невербальним засобом можна вважати наявність/відсутність світлина персоналії³⁴.

---

³⁴ Стефанів В. В. Українські енциклопедії XX ст.: ступінь історичної інформативності й пропагандивності // Вісник науки та освіти. 2022. № 2(2). С. 378–379.

Подамо детальні авторські характеристики діячів епохи в енциклопедіях, що маркують сутнісні характеристики суспільства й доби.

1. Ідеологи українського націоналізму

Дмитро Донцов

В ЕУ стаття про Д. Донцова займає майже дві колонки, є світлина, бібліографія становить 6 позицій. Автор статті — В. Янів. Том 2 вийшов у 1957 р., ще за життя Д. Донцова, тож історична перспектива, аби оцінити його вагу для суспільства, була нетривалою. Автор статті перелічує праці Д. Донцова та види діяльності, що свідчить про суттєву інформативність публікації. Наприкінці статті знаходимо емоційно забарвлене твердження (щоправда воно аж ніяк не пропагандивне, радше об'єктивне): «В загальному Д., більше ніж будь-хто з сучасників, став постаттю рівночасно звеличуваною і засуджуваною»³⁵.

В УРЕ стаття про Д. Донцова відсутня. Взагалі відсутнє таке прізвище в енциклопедії. Після гасла «Донузлав — солоне озеро на Зх. Кримського п-ва» відразу йде гасло «Дончев Йон — ...молдавський педагог»³⁶.

Микола Міхновський

В ЕУ стаття про М. Міхновського займає також, як і про Д. Донцова, приблизно 2 колонки, містить 4 позиції бібліографії, зазначено автора — В. Янів. У матеріалі простежено діяльність М. Міхновського як теоретика й практика української державности та «передвісника українського націоналізму», перелічено його твори, зазначено також, що безкомпромісність і «малотолерантність» М. Міхновського завадили йому згуртувати однодумців³⁷.

В УРЕ інформація про М. Міхновського відсутня. Після статті «Міхневич Петро Герасимович...укр. рад. актор» знаходимо гасло «Міхньов Анатолій Львович...укр. рад. терапевт»³⁸.

---

³⁵ Енциклопедія українознавства: Словникова частина. Париж-Нью-Йорк : Молоде життя, 1957. Т. 2. С. 576.

³⁶ Українська радянська енциклопедія: [в 12 т.] / голов. редкол.: М. П. Бажан (голов. ред.) [та ін.]. Київ : Голов. ред. УРЕ, 1979. Т. 3. С. 453.

³⁷ Енциклопедія українознавства: Словникова частина. Париж-Нью-Йорк : Молоде життя, 1966. Т. 5. С. 1617.

³⁸ Українська радянська енциклопедія: [в 12 т.] / голов. редкол.: М. П. Бажан (голов. ред.) [та ін.]. Київ : Голов. ред. УРЕ, 1982. Т. 7. С. 45–46.

Степан Бандера

В ЕУ стаття про С. Бандеру значно менша за обсягом від попередніх — майже одна колонка. Бібліографія відсутня. Автор підписався лише ініціалами — В. Я. (очевидно, В. Янів). Том 1-й, де вміщено статтю, вийшов ще за життя С. Бандери й також не містить оцінки його історичного внеску в побудову української держави. Щоправда, сказано, що С. Бандера — «автор ідеологічних і програмових ст. на теми укр. націоналізму»³⁹.

В УРЕ гасло «Бандера Степан» відсутнє. Після «Банделло Маттео... італійський поет епохи відродження» іде стаття «Банджо... — струнний щипковий інструмент негритянського населення США»⁴⁰.

До речі, в ЕУ міститься стаття «Бандерівець, чл. фракції ОУН», у якій зазначено, що більшовицька пропаганда «вживає назви Б. на означення учасника сучасної укр. визвольної боротьби і антибільш. спротиву»⁴¹. Натомість в УРЕ гасло «Бандерівець» відсутнє⁴².

На підставі проведеного аналізу, дослідник узагальнює висновки до першого блоку постатей. Оскільки в УРЕ інформація про згаданих осіб відсутня, то визначені критерії оцінювання втрачають актуальність. Автор слушно звертає увагу на дію чинника замовчування (що також є пропагандивним методом, можливо, навіть сильнішим, ніж критична інформація, оскільки остання може спонукати до пошуку й порівняння).

Щодо статей в «Енциклопедії українознавства» маємо таку ситуацію:

1) формальні параметри: обсяг двох статей — по 2 колонки, одна стаття менша — неповна колонка; у всіх статтях вказано автора (в одній — лише ініціали); у двох статтях бібліографія містить 4 та 6 позицій, в одній — список літератури відсутній; до кожного матеріалу додано світлину;

2) усі статті достатньо інформативні;

3) пропагандивні висловлювання відсутні, попри очікування на такі від діаспорного «буржуазнонаціоналістичного» видання⁴³.

---

³⁹ Енциклопедія українознавства: Словникова частина. Париж-Нью-Йорк : Молоде життя, 1955. Т. 1. С. 87.

⁴⁰ Українська радянська енциклопедія: [в 12 т.] / голов. редкол.: М. П. Бажан (голов. ред.) [та ін.]. Київ : Голов. ред. УРЕ, 1977. Т. 1. С. 345.

⁴¹ Енциклопедія українознавства: Словникова частина. Париж-Нью-Йорк : Молоде життя, 1955. Т. 1. С. 88.

⁴² Стефанів В. В. Українські енциклопедії ХХ ст.: ступінь історичної інформативності й пропагандивності // Вісник науки та освіти. 2022. № 2(2). С. 382.

⁴³ Там само. С. 383.

2. Представники комуністичної ідеології в УРСР

Микола Скрипник

В ЕУ стаття про Миколу Скрипника займає дві з половиною колонки, що перевищує обсяг попередніх повідомлень, є світлина. Список літератури містить 3 позиції. Зазначено автора статті — І. Кошелівець. У матеріалі досить детально описано етапи політичного життя М. Скрипника, показано еволюцію його поглядів, зазначено, що він був автором багатьох брошур, однак їхні назви відсутні. Оскільки від часу смерті М. Скрипника (1933 р.) до виходу 8-го тому ЕУ (1976 р.) минуло майже пів століття, то в статті знаходимо певні оцінні твердження: «Політ. позиція С. в держ. будівництві УРСР була суперечлива і неминуче мусіла закінчитися його поразкою»; «Попри суперечності в політ. діяльності С., незаперечні заслуги у зміцненні позицій українства оточили його ім'я авреолею борця за суверенність України, на авторитет якого посиляються й діячі укр. опору останніх десятиліть»⁴⁴.

В УРЕ матеріал про Миколу Скрипника займає неповну колонку, є світлина, бібліографія містить одну позицію. Автор статті — Ю. В. Бабко. Матеріал рясніє датами й назвами посад М. Скрипника. Однак цілком відсутня інформація про українізацію, яку активно провадив М. Скрипник, також не сказано про його самогубство. Читач довідується про ідеальний образ більшовика, ленінця, який за царизму «15 раз зазнавав арешту, 7 раз перебував на засланні»⁴⁵, натомість в УРСР був нагороджений орденом Червоного Прапора, орденом Трудового Червоного Прапора УРСР, а в Харкові М. Скрипникові встановлено пам'ятник⁴⁶. Прикметно, що ця єдина публікація, яка фігурує в списку літератури, має метафорично-ідеологічну назву «Солдат партії». Складається доволі цікава ситуація: у тексті пропагандистські вислови відсутні, однак сам зміст статті має ідеологічно пропагандистське спрямування.

Павло Постишев

В ЕУ стаття про П. Постишева займає трохи більше, ніж пів колонки. Автор прихований за ініціалами В. Г. Список літератури відсутній. Стаття містить опис діяльності Постишева в Україні і, з огляду на характер цієї

---

⁴⁴ Енциклопедія українознавства: Словникова частина. Париж-Нью-Йорк : Молоде життя, 1976. Т. 8. С. 2873.

⁴⁵ Українська радянська енциклопедія: [в 12 т.] / голов. редкол.: М. П. Бажан (голов. ред.) [та ін.]. Київ : Голов. ред. УРЕ, 1983. Т. 10. С. 238.

⁴⁶ Там само. С. 239.

діяльності, має ознаки емоційності, про що свідчать, до прикладу, такі фрагменти: «П. мотивував застосування терору вигадками» (лексема не енциклопедичного стилю — Авт.); «Постишевщина» на Україні стала символом кривавого терору»⁴⁷. Щодо останньої фрази, то вона стала публіцистичним кліше, тож її вживання цілком мотивоване як інформативно, так і стилістично. Автор звертає увагу: наведені вище фрази можна вважати ідеологічно спрямованими — пропагандивними. У матеріалі вказано на ще один важливий факт: у переліку установ, що їх було ліквідовано за наказом П. Постишева, фігурує «Українська Радянська Енциклопедія» (один із українізаційних проєктів М. Скрипника). І ще одна деталь, невербальна: на відміну від попередніх статей, у матеріалі про П. Постишева відсутня його світлина.

В УРЕ інформація про Павла Постишева займає майже одну колонку, наявна світлина (до речі, на ній Постишев у вишиванці, що можна вважати маніпулятивною ідеологемою), у кінці словникової статті є список літератури з двох позицій, також матеріал має автора (В. П. Шевчук). Інформативність статті полягає в переліку значної кількості посад Постишева в хронологічному порядку, наведено назви двох його праць, також згадано про нагороди. Маємо черговий образ ідеального більшовика. Детально про особливості діяльності Постишева в Україні читач не довідається. Також не сказано про національність П. Постишева (на відміну від ЕУ, де вказано, що П. Постишев — етнічний росіянин⁴⁸), про це читач може довідатися хіба що з інформації про місце його народження — м. Іваново-Вознесенськ⁴⁹.

Лазар Каганович

В ЕУ стаття має незначний обсяг — одна третя колонки. Прізвище автора подано скорочено — В. Гол. Бібліографія відсутня. Світлина також відсутня. У матеріалі сказано про діяльність цього політичного діяча стосовно України. Підкреслено його роль у проведенні колективізації та розколі в середовищі українських націонал-комуністів. Ознаки ідеологічної емотивності нечастотні, але наявні: «...терором та голодом здійснював колективізацію України»⁵⁰.

---

⁴⁷ Енциклопедія українознавства: Словникова частина. Париж-Нью-Йорк : Молоде життя, 1970. Т. 6. С. 2275.

⁴⁸ Там само.

⁴⁹ Українська радянська енциклопедія: [в 12 т.] / голов. редкол.: М. П. Бажан (голов. ред.) [та ін.]. Київ : Голов. ред. УРЕ, 1983. Т. 9. С. 30.

⁵⁰ Енциклопедія українознавства: Словникова частина. Париж-Нью-Йорк : Молоде життя, 1959. Т. 3. С. 917.

В УРЕ відомості про Л. Кагановича відсутні. Після гасла «Каган» одразу йде «Кагарлик»⁵¹. Про причину такої лакуни здогадатися не важко, попри те, що брати Лазар та Наум Кагановичі (про останнього УРЕ також не подає жодної інформації) якраз були вірними ленінцями й працювали у відповідному руслі. Як відомо, Наума Кагановича виключили з КПРС 1961 р. за спробу створити опозиційну групу (В. Молотов, Г. Маленков, Д. Шепілов) й усунути від влади М. Хрущова. Тому український радянський читач не міг нічого довідатися про організатора колективізації в Україні. Хоча, зважаючи на опис життя та діяльності інших діячів, укладачі УРЕ обмежилися б лише переліком посад.

Висновуючи результати проведеного компаративного аналізу другого блоку, автор наукової розвідки зауважив:

1) за формальними параметрами обсяг статей в ЕУ варіює від двох з половиною до однієї третьої колонки, натомість в УРЕ — по одній колонці на персоналію (окрім Лазаря Кагановича, про якого будь-яка згадка відсутня — застосовано метод замовчування); в ЕУ матеріали мають авторів (щоправда, лише одне прізвище подано повністю, решта — скорочено або ініціали); в УРЕ наведено повні прізвища авторів двох статей; в ЕУ відсутні світлини П. Постишева та Л. Кагановича, також бібліографія до матеріалу (це можна вважати пропагандивним методом); в УРЕ наявні дві світлини — Постишева та Скрипника, список літератури — дві та одна позиція відповідно;

2) за критерієм інформативності статті в ЕУ набирають більше балів, оскільки в УРЕ є одне замовчування, а щодо двох інших персоналій не повідомлено про конкретну їхню діяльність в Україні;

3) в обох виданнях наявна пропагандивність двох рівнів — вербальна та опосередкована (як-от наявність/відсутність світлин).

3. Культурні діячі

Микола Хвильовий

В ЕУ матеріал про М. Хвильового займає 5 колонок. Бібліографія містить 17 позицій. Світлина наявна. Автор статті — І. Кошелівець. Цікаво, що про П. Постишева в ЕУ зазначено, що він росіянин, натомість про етнічне походження М. Хвильового не сказано (хоча він також був росіянином).

---

⁵¹ Українська радянська енциклопедія: [в 12 т.] / голов. редкол.: М. П. Бажан (голов. ред.) [та ін.]. Київ : Голов. ред. УРЕ, 1979. Т. 4. С. 493.

Такий крок автора матеріалу також можна вважати пропагандивним. У статті досить детально простежено творчий і життєвий шлях письменника, проаналізовано його громадсько-політичну позицію та діяльність (Літературна дискусія 1925–1928 рр., Вапліте). Також відчутно пієтет автора до М. Хвильового, що притаманне радше публіцистичному, ніж науковому, стилю: «...поповнив самогубство. Воно стало символом найвищої жертовності життям за долю свого народу»⁵².

В УРЕ інформація про М. Хвильового відсутня. Знаходимо лише гасло «Хвильовий вектор», після якого — стаття «Хвіст»⁵³.

Валер'ян Підмогильний

В ЕУ стаття «Валеріян Підмогильний» займає приблизно одну колонку. Автором є Б. К. (очевидно, Богдан Кравців). Список літератури відсутній. Світлина наявна. Матеріал містить короткий опис життя і творчості письменника. Пропагандивна лексика відсутня, однак речення з певною інформацією об'єктивно не можуть бути нейтральними: «П. перебував у сов. тюрмах і концентраційних таборах до масової фіз. ліквідації в'язнів у 1841 р., коли був розстріляний разом з рядом ін. укр. письм.»⁵⁴.

В УРЕ матеріал про В. Підмогильного займає приблизно одну шосту колонки, світлина відсутня, бібліографія також. Автор статті — В. І. Півторадні. З огляду на обсяг статті, її інформативність мінімальна: український радянський письменник, перекладач, наведено місця праці, названо основні твори. Про арешт і розстріл не згадано. Зроблено натяк на його відхилення від соцреалізму: «В романі «Місто» відійшов від принципів худож. реалізму в зображенні складних відносин міста і села під час непу»⁵⁵.

Микола Зеров

В ЕУ стаття займає одну колонку. Є світлина М. Зерова. Автор — В. Державин. Список літератури відсутній. Стаття містить фрагменти з пропагандистським змістом, як-от: «Вбачаючи в насаджуваній на Україні сов. культурі новий різновид провінційної залежності від Москви, він ки-

⁵² Енциклопедія українознавства: Словникова частина. Париж-Нью-Йорк : Молоде життя, 1980. Т. 9. С. 3575.

⁵³ Українська радянська енциклопедія: [в 12 т.] / голов. редкол.: М. П. Бажан (голов. ред.) [та ін.]. Київ : Голов. ред. УРЕ, 1985. Т. 12. С. 120.

⁵⁴ Енциклопедія українознавства: Словникова частина. Париж-Нью-Йорк : Молоде життя, 1970. Т. 6. С. 2092.

⁵⁵ Українська радянська енциклопедія: [в 12 т.] / голов. редкол.: М. П. Бажан (голов. ред.) [та ін.]. Київ : Голов. ред. УРЕ, 1982. Т. 8. С. 360.

нув (як і М. Хвильовий) гасло європеїзму, підкресливши споконвічну належність України до євр. культ. циклу»⁵⁶.

В УРЕ про М. Зерова стаття займає чверть колонки. Автора не вказано, світлина та бібліографія також відсутні. Матеріал містить короткі відомості про життя та творчість поета. Про арешт і розстріл не сказано, є лише коротка ремарка ідеологічного змісту: «В окремих працях і віршах З. виявились хибні ідейні тенденції»⁵⁷. Цікавою є приписка: «Брат Д. К. Зерова». Про Дмитра Костянтиновича Зерова читаємо в попередній статті, також бачимо його світлину. Виявилося, що Д. Зеров був українським ботаніком, академіком АН УРСР, лауреатом Державної премії УРСР, нагороджений орденом Леніна. Натомість у матеріалі про Д. Зерова не згадано, що він брат М. Зерова.

Звичайно, ступінь інформативності статті про М. Зерова низький, однак це краще, ніж нічого. Зацікавлений читач міг довідатися, до прикладу, що 1966 р. вийшло «Вибране» поета.

Відповідно, систематизуючи дослідження цього блоку, В. Стефанів констатує:

1) за формальними ознаками в цьому блоці маємо цікаву ситуацію: в ЕУ матеріал про М. Хвильового займає 5 колонок, натомість про В. Підмогильного та М. Зерова — по одній; в УРЕ щодо М. Хвильового вчергове застосовано метод повного замовчування, а про В. Підмогильного та М. Зерова обсяги статей рекордно малі — одна шоста та одна четверта колонки відповідно; в ЕУ список літератури до статті про М. Хвильового містить 17 позицій, натомість про В. Підмогильного та М. Зерова — жодної, що суперечить попередній методиці ЕУ, однак має об'єктивне пояснення: «Поза тим є ряд майже непереборних труднощів, коли не можна встановити долю осіб, репресованих в СРСР або зниклих під час війни»⁵⁸. Прізвища авторів двох статей наведено повністю, у матеріалі про В. Підмогильного — лише ініціали автора, до всіх статей в ЕУ подано світлини; в УРЕ щодо згаданих персоналій відсутні бібліографія та світлини, прізвище автора подано лише під одним матеріалом;

---

⁵⁶ Енциклопедія українознавства: Словникова частина. Париж-Нью-Йорк : Молоде життя, 1959. Т. 3. С. 808.

⁵⁷ Українська радянська енциклопедія: [в 12 т.] / голов. редкол.: М. П. Бажан (голов. ред.) [та ін.]. Київ : Голов. ред. УРЕ, 1979. Т. 4. С. 269.

⁵⁸ Енциклопедія українознавства: Словникова частина. Париж-Нью-Йорк : Молоде життя, 1955. Т. 1. С. 5.

2) ступінь інформативності статей УРЕ і далі, без сумніву, нижчий, передусім через повне вилучення будь-яких згадок про М. Хвильового;

3) пропагандивність в обох виданнях наявна — як у відвертих висловах (наприклад, у матеріалі ЕУ про мистецько-політичні гасла М. Хвильового на вірсець «Геть від Москви!», у ремарках УРЕ про «хибні ідейні тенденції» в М. Зерова чи «відхилення від...реалізму» у В. Підмогильного), так і невербальних засобах, як-от згадування/не згадування про національність персоналії в ЕУ чи обсяг статей в УРЕ тощо.

На підставі проведеного детального компаративного аналізу В. Стефанів здійснив спробу виявити вплив суспільно-політичної ситуації на стиль та методи подання матеріалу у виданнях у діахронії; визначити кількісні параметри охоплення україноцентричного матеріалу обома виданнями тощо й підсумовує:

- У політично поляризованому ХХ ст. друковані праці, зокрема довідкового типу, зазвичай виконували подвійну функцію — інформативну та ідеологічну.

- За ступенем інформативності ЕУ перевищує УРЕ, оскільки в УРЕ щодо 5-х персоналій із 9-х (56 %) використано метод повного замовчування. Щодо решти в УРЕ застосовано часткове замовчування. В ЕУ методу замовчування не використано жодного разу.

- Обидві досліджувані праці містять ознаки пропагандивності. Прямих висловлювань ідеологічно-пропагандивного змісту небагато в обох виданнях. Натомість щодо «неправильних персоналій» в УРЕ, крім повного замовчування, використовували такі методи: малий обсяг статті, неповнота інформації, відсутність світлин, відсутність списку літератури, приховування автора за ініціалами, відсутність вказівки на автора матеріалу. В ЕУ із зазначеного списку використовували такі методи: відсутність світлин, бібліографії, малий обсяг статті, ініціальне позначення автора.

У межах цього наративу можемо констатувати, що відповідний енциклопедичний контент демонструє своєрідний «ідентифікаційний каркас» відповідного суспільства, змістовно-сутнісні характеристики та культурні коди доби, означуючи домінанті і водночас артикулюючи свідомісно-ціннісні пріоритети, прокреслюючи «розриви» й лакуни, увиразнюючи кореляцію між ідеолого-політичними орієнтирами та репрезентацією контенту. Характеристика постатей в енциклопедіях, сформованих у різних історично-обумовлених контекстах, на відповідному ґрунті теоретичних і методологіч-

них традицій суголосна характеру енциклопедичних видань, змісти статей модифіковані суголосно епосі й місцям виходу енциклопедії. Суголосні з твердженням М. Козловця: кожна культура втілює специфічний набір способів соціальної практики певної конкретно-історичної спільноти людей. Суспільство як соціально стійкий колектив людей, які визнають спільні цілі та інтереси, нерозривно пов'язане з культурою. Адже культура — це комплекс історично усталених форм їхнього соціального буття, спосіб реалізації цілей та інтересів, основні технологічні та соціальні параметри яких визначені складною системою «соціальних конвенцій», досягнутих цим суспільством протягом багатьох поколінь інтегрованого співіснування⁵⁹.

Вважаємо за необхідне підкреслити: енциклопедійна культура є органічним сегментом загальної соціальної культури. Кожна культурно-історична реальність передбачає створення певних оцінних суджень. Кожна епоха та відповідна їй естетична домінанта, приносила своєрідне розуміння цінності. Соціальний клімат епохи породжує відповідний спосіб змістотворення культури, онтологічну парадоксальність мовної реальності, формування і наповнення енциклопедичного контенту. Динаміка трансформації культурних традицій та зміни у парадигмальних настановах соціального буття узалежнена з перетвореннями ціннісносмісловної матриці, що увиразнюється у відповідному новому баченні світобудови та закономірно інспірує нове образне вираження універсалій культури через опосередкування символів, знаків, образів тощо. Формування контенту енциклопедії узалежене від колективного (само)конструювання образу власної національної спільноти, поширених в її середовищі ціннісних уявлень, міфів і стереотипів (особливо тих, які увиразнюють контрастність між «нами» і «ними», «своїми» і «чужими»). Культурна ідентичність виявляється в єдності культурного світу людини/соціальної групи з певною культурною системою та культурною традицією. Особливо показовими є періоди перебудови старої та формування нової соціокультурної системи. Часова динаміка уможливорює ретроспективний аналіз сутнісно-змістового наповнення енциклопедій та відповідний аналіз лексикографічних модифікацій, різних семантичних компонент у контекстах, що змінюються, тощо. Наповнення контенту та його змістово-сутнісні характеристики, які мовно опосередковуються тим чи іншим поняттям, оприявнюють ідентичнісний

---

⁵⁹ Козловець М. Ідентичність: поняття, структура і типи // Вісник Житомирського державного університету. Філософські науки. 2011. Вип. 57. С. 7.

простір суспільства відповідної епохи. Сутність будь-якої культурної системи розкривається через її культурний код, що є своєрідним «модератором» культурної ідентичності (індивідуальної, групової)⁶⁰.

Історичні хвилі парадигмальних перетворень кожен раз видозмінюють групову культурну ідентичність. Кожна культура втілює специфічний набір способів соціальної практики певної конкретно-історичної спільноти⁶¹. Відповідних змін зазнають і енциклопедичні видання (зокрема — універсального характеру), які мають оновлюватися, доповнюватися, трансформуватись.

Україна перебуває у пошуку своєї ідентичності та багатьох інших ключових елементів національного життя. Ці пошуки ускладнені через загрози й небезпеки з боку імперської Росії, яка 24 лютого 2022 р. розпочала повномасштабну, геноцидну війну на знищення української нації та її незалежної держави. Відтак актуалізація ціннісного дискурсу в енциклопедистиці (як і в науці загалом) на сучасному етапі детермінується потребою пізнання та осмислення нової соціокультурної реальності. Енциклопедія як «текст» є унікальною формою збереження інформації в синхронному (фіксація) та діахронному (трактування текстів як матриці епохи сучасним читачем) аспектах. Універсальна енциклопедія як «текст» формує й репрезентує своєрідні світоглядні рамки/горизонти ментальності епохи.

Енциклопедії універсального характеру є репрезентантами характеру доби, ціннісних орієнтирів спільноти, особливостей її світогляду тощо. Водночас формування енциклопедій відбувається в певному середовищі, пов'язані з життєво-змістовими орієнтирами суспільства; на створення лексикографічного продукту впливають умови і характер суспільства конкретної доби. Енциклопедична культура (як і енциклопедичне знання) — це передусім інформація, що характеризується науковою релевантністю, достовірністю, узагальненістю, лаконічністю викладу тощо. «Велика українська енциклопедія» акумулює найвагомішу інформацію з усіх галузей знань і ставить за мету оновлення смислової матриці, ціннісного наповнення певними історичними подіями, персоналіями тощо для представлення цілісної та інтегральної репрезентації знання про Україну і світ.

---

⁶⁰ Герчанівська П. Е. Культурна ідентичність як ресурс суспільного розвитку // *Культура і сучасність* : альманах. 2021. № 2. С. 5.

⁶¹ Козловець М. Ідентичність: поняття, структура і типи // *Вісник Житомирського державного університету. Філософські науки*. 2011. Вип. 57. С. 7.

1.2. ПРОБЛЕМИ ЕКСПЛІКАЦІЇ ПОНЯТТЄВО-ТЕРМІНОЛОГІЧНОГО АПАРАТУ СУЧАСНОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ В ЕНЦИКЛОПЕДИЧНИХ ВИДАННЯХ

Українські енциклопедичні видання в умовах викликів і загроз національній ідентичності, що постали з початком сучасної російсько-української війни, починають відігравати значно важливішу роль, ніж це було в мирний час. За влучним висловлюванням відомого українського історика Станіслава Кульчицького, національна енциклопедія, як і національний атлас, є неодмінними ознаками держави. Енциклопедичні видання акумулюють і транслюють у суспільство сучасний український історичний наратив, який має бути дієвим антидотом російській історичній пропаганді. Російська Федерація створила могутній державний механізм, який засобами історії руйнує національну ідентичність українських громадян, що проживають на тимчасово окупованих територіях. Комітет з питань культури Парламентської асамблеї Ради Європи визнав діяльність РФ з руйнування української ідентичності як ознаку геноциду. Протиставити російській пропаганді сучасний український історичний наратив, який ґрунтується на бездоганній науковій основі, сучасному поняттєво-термінологічному апараті — таким видається завдання спільної діяльності історіографів і творців енциклопедичних видань. Ми маємо підтримувати найвищі стандарти енциклопедичних видань («наука — бастион здорового глузду»), науково супроводжувати творення сучасного поняттєво-термінологічного апарату, забезпечувати його адекватну експлікацію в енциклопедіях і довідниках.

З чого ми виходимо, коли актуалізуємо проблеми експлікації наукових понять? На нашу думку, сьогодні у науковому і публічному просторі панує повний методологічний хаос: ігноруються наукові дефініції, одним і тим самим терміном можуть позначатися зовсім різні поняття чи явища, довільно і неправильно використовується запозичені із суміжних наук деякі невдалі нововведення у зв'язку з реформуванням українського правопису (гіперболізація фемінізмів та ін.). Популяризація англійської мови як засобу міжнародного спілкування теж має деякі негативні наслідки: англіцизми почали витісняти україномовну термінологію (засилля всіляких «кейсів», «трендів», «хакатонгів», «стейкхолдерів» тощо). Мова вулиці (лайлива, образлива лексика, блогерська фразеологія) починає заповнювати й

наукову сферу. Держава неправомірно втручається в методологію історичної науки, намагаючись адміністративно регулювати процес формування нового термінологічного апарату (негативний резонанс отримали листи РНБО та МОН щодо так званої «редакційної політики» та трактування окремих понять, пов'язаних з війною). Представники влади забули відомий заклик вчених-істориків («Відозва із Блу», жовтень 2011 р.) про те, що ніякий адміністративний авторитет не може встановлювати, що в історії є істинним. Історія свого часу виросла із політики. Спроби політизувати історію — це пройдений етап, намагання повернутися в тоталітарні часи і одержавлення історичної науки.

Які ж найбільш характерні проблеми експлікації поняттєво-термінологічного апарату історичної науки ми вбачаємо сьогодні у енциклопедичних виданнях і науково-популярному жанрі? Поняттєво-термінологічний апарат — це система лексичних засобів і найменувань, що застосовуються для опису набутих історичних знань у певній галузі. У кожної науки свій поняттєво-термінологічний апарат. Це своєрідна мова науки, показник розвитку тієї чи іншої галузі науки. Перша проблема, яка окреслилась у цій сфері, — це своєрідний когнітивний парадокс (парадокс П. Нора): багато теоретичних праць з проблеми методології і термінології, але повний безлад у публікаторській сфері. Вчені не завжди розуміють один одного. А суспільство не розуміє вчених (дискусії і полеміка довкола так званої проблеми «переписування історії»). Найскладніше — вироблення термінології для опису тих історичних подій, які відбуваються зараз, свідками яких ми є. Російсько-українська війна спонукала актуалізувати термінологію часів Першої (Великої) світової війни та Другої світової війни. Новотвори заповнили публічну сферу («рашизм», «бандерівське смузі», «задвохсотити», «Чорнобаївка» та ін.) і прориваються у наукову галузь. «Сира історія» послуговується таким само «сирим» поняттєво-термінологічним апаратом. Досить часто метафори, рекламні слогани стають розповсюдженими термінами в історичній науці. Так сталося з книгою історика Ярослава Грицака «Подолати минуле: Глобальна історія України». Замість відомого в історіографії терміна «подолання історії» з подачі видавців у назві книги з'явився слоган «подолання минулого», який у суспільстві сприймається як синонім. Але в методології науки — це зовсім різні речі. Подолати минуле не можна ні теоретично, ні практично. Події, які відбулися, стали минулим і не можуть бути повторені, або змінені. А «подолати» можливо

історію, тобто наші знання, уявлення, розуміння, оцінки минулого. Подолати історію — це побороти стереотипи, її спотворення, нав'язування імперського (російського) бачення нашої української історії.

Інша проблема сучасного поняттєво-термінологічного апарату історичної науки — це некритичне запозичення наукових термінів із суміжних субдисциплін, або галузей історичної науки (зокрема — воєнної історії). Так сталося із використанням термінів «широкомасштабна» і «повномасштабна» агресія, коли виникла необхідність відокремити новітній період російсько-української війни, що розпочався 24 лютого 2022 р., від початкового періоду (лютий 2014 р.). У суспільному дискурсі ці терміни використовуються як синоніми. Але згідно воєнних концепцій вони несуть різне смислове навантаження. І ті події, які розпочалися 24 лютого 2022 р., є насправді широкомасштабною агресією РФ проти України. В Інституті історії України проведено кілька панельних дискусій з участю фахівців з воєнної історії, де було роз'яснено варіанти використання цих термінів. Редакційна політика «Українського історичного журналу» передбачає визнання терміна «широкомасштабна» агресія. Відповідно і монографія наукового співробітника Інституту історії України Володимира Головка, що з'явилась у 2023 р., має назву «Вторгнення. 2022. Широкомасштабна агресія Росії проти України».

Так само, є певна плутанина з використанням популярного терміна «гібридна війна». Деякі науковці поспішили весь період російсько-української війни 2014–2022 рр. назвати «гібридною війною», нібито вона втратила цю ознаку («гібридність») після 24 лютого 2022 р.

Ще одна проблема побутування сучасного поняттєво-термінологічного апарату історичної науки — поклоніння перед «модними» зарубіжними концепціями і відповідними означеннями, що некритично імплементуються в українську історіографію. Є спроби нав'язати концепт «м'яка сила» (термін належить американському геополітику Джозефу Наю) для характеристики впливу сусіднього агресора на внутрішню політику в Україні замість більш точного і усталеного в історіографії поняття «п'ята колона» (теж метафоричне, але в історичній науці термінів такого походження багато: «весна народів», «відродження», «застій», «відлига» тощо). Аналогічно з подачі політологів досить розповсюдженим є термін «чорний лебідь» (Насім Талеб), яким характеризують важкопрогнозовані, несподівані події. Цим самим політологи (політики, політтехнологи) розписуються

у своїй неспроможності спрогнозувати, передбачити якісь політичні суспільні події. Щодо історичної науки, то вона взагалі не може апіорі займатися прогнозуванням. Наша методологія — ретроспектива, погляд у минуле, аналіз передумов сучасних подій.

Для довідкових, енциклопедичних видань важливе значення має експлікація, тобто метод (спосіб, прийом) розкриття суті та значення предмету. Експлікація широко використовується в аналітичній філософії, літературній критиці. Нині стає предметом дослідження і в історіографії, якій належить пріоритет у формуванні сучасного поняттєво-термінологічного апарату. Рудольф Карнап (1891–1970), німецько-американський філософ, трактував експлікацію як пояснення, що дозволяє замінити неясне поняття про предмет на точне. Тобто йдеться про максимально можливий рівень розщеплення складного словесного конструкту на найменші семантичні одиниці. Правильне визначення забезпечує адекватне розуміння терміна всіма споживачами наукової продукції — від професора до пересічного школяра. Експлікація дуже важлива при створенні таких популярних видань в історіографії як біографічні довідники, історичні й історіографічні портрети. Не розв'язана проблема афіліації вченого — як подавати інформацію про нього, з якими усталеними характеристиками показати його місце в історіографічному процесі. Наукова проблема тісно переплітається з етичною і психологічною (афіліація — це взагалі інструментарій психології): як бути з такими визначеннями: видатний, визначний, відомий, коли мова йде про представлення в енциклопедії історика. Під цим впливом нівельовано означення «академік», яке замість членства в академіях (їх дуже багато в Україні!) чомусь трактується як вищий ранг вченого звання, що нібито слідує за професорством.

Є ще дуже багато інших проблем поняттєво-термінологічного апарату і його адекватної експлікації у наукових виданнях. Варто звернутися до заклику ще початку ХХ ст. від Івана Огієнка: єдність наукової термінології, досягти порозуміння і консенсусу, насамперед, у науковому середовищі.

1.3. КОМУНІКАТИВНИЙ ПОТЕНЦІАЛ СУЧАСНОЇ ЕНЦИКЛОПЕДИСТИКИ В ГОРИЗОНТІ ОСВІТНІХ ТРАНСФОРМАЦІЙ МЕРЕЖЕВОГО СОЦІУМУ

Специфіку актуального етапу розвитку мережевого соціуму визначає масштабне поширення цифрових технологій та інтенсифікація мережевої комунікації в медіатизованих і немедіатизованих життєсвітах. Мережеві взаємодії «переливаються» за грань онлайн-вимірів існування наших сучасників, трансформують їх діяльність в офлайн-світі та збільшують кількість гібридних поєднань Physics- і Digital-присутності. Такі прикмети нинішнього етапу розвитку мережевого суспільства зумовлюють *актуальність* осмислення спільноті і впливу процесів цифровізації і медіатизації на розвиток культури, освіти і науки, що визначає майбутнє сучасної української енциклопедистики. Попри розмаїття можливостей, котрі соціокультурні зміни відкривають для розвитку технологічно опосередкованої комунікації, важливим є діалог науковців з різних галузей знань щодо специфіки нової вразливості та загроженості української культури перед локальними (російсько-українська війна) і глобальними (наслідки агресивної цифровізації та віртуалізації соціального) викликами. Енциклопедичний дискурс завдяки особливій ролі «вузла» або «медіатора», спроможного забезпечувати ефективну взаємодію дієвців в царині освіти і науки, сьогодні має перспективи активнішої участі у багатьох культурних процесах. *Метою* нашого розгляду є виявлення підстав для розгортання комунікативного потенціалу сучасної енциклопедистики в горизонті освітніх трансформацій мережевого соціуму. Її реалізація потребує характеристики актуального етапу розвитку медіамережевого суспільства, з'ясування особливостей впливу мережевих змін цифрової доби на освітній простір та виявлення можливих точок зростання енциклопедичного дискурсу, пов'язаних із його імпліцитним та експліцитним комунікативним потенціалом.

Проблеми становлення суспільства, заснованого на пріоритетності мережевої соціальної взаємодії, філософи й соціологи обговорюють не одне десятиліття. З початку XXI століття осмислення його специфіки належить до найактуальніших річищ зарубіжної й української гуманітаристики. Нині накопичено різні методологічні підходи до його пізнання, починаючи з концепцій мережевого соціуму (Мануель Кастельс, Ян Ван Дейк,

Александр Бард і Ян Зодерквіст) і акторно-мережевої теорії (Бруно Латур, Джон Ло) та завершуючи спробами застосування до пізнання медіамережевої комунікації і цифрових трансформацій пропозицій теоретиків Постмодерну (Жиль Дельоз, Жан Бодрійяр) і феноменологів (Дон Айді). У працях українських дослідників з 2010-х окремі аспекти специфіки мережевого суспільства постають у студіях, присвячених тенденціям його розвитку⁶², дослідженнях впливу на культуру інтернет-технологій⁶³ і соціокультурних аспектів застосування технологій штучного інтелекту⁶⁴. Виклики пандемії COVID-19 підсилили увагу гуманітаристики до формування мережевого освітнього простору⁶⁵, проте в більшості подібних досліджень про роль сучасної енциклопедичного дискурсу не йдеться. Запит на осмислення соціокультурного потенціалу енциклопедистики в контексті пізнання медіамережевих взаємодій, набув значущості на етапі російсько-української війни, що почався у 2022-му.

Особливості актуального розвитку мережевого соціуму пов'язані з тенденціями глобальної цифровізації і датафікації та викликами віртуалізації

---

⁶² Уханов Є. В. Мережеві комунікації та соціальне самовизначення індивіда. Автореф. дис. ... кандидата філософських наук : 09.00.03 — соціальна філософія та філософія історії. Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, Харків, 2010. 16 с.

Городенко Л. М. Мережеве суспільство та мережеві комунікації. Інформаційне суспільство. 2011. Вип. 14. С. 55–58; Гавриленко І. М. Мережеве суспільство як поняття, образ та історична перспектива // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. 2012. № 1. С. 62–81; Савельєва Т. П. Сучасне мережеве суспільство: проблеми визначення // Сучасне суспільство. 2012. Вип. 1. С. 87–92; Найдьонов О. Г. Формування нового типу символічного мислення у мережевому суспільстві // Гілея: науковий вісник. Вип. 123. 2017. С. 184–188.

⁶³ Штанько В. І. Віртуальний комунікативний простір і проблеми самоідентифікації особистості // Вісник Харківського нац. ун-ту імені В. Н. Каразіна. Серія: Теорія культури і філософія науки. 2012. № 1029 (1). Вип. 47. С. 5–12; Ороховська Л. А. Інтернет та віртуальна реальність // Вісник нац. авіац. ун-ту. Філософія. Культурологія : зб. наук. праць. 2014. № 1(19). С. 40–44; Яценко О. Д. Віртуальний простір: зрушення від соматичного до семантичного рівня визначення сутності // Освітній дискурс: зб. наук. праць. 2020. № 29 (12). С. 24–35; Волинець В. О. Віртуальна, змішана і доповнена реальність: сутність понять та специфіка відповідних комп'ютерних систем // Питання культурології. 2021. Вип. 37. С. 231–243.

⁶⁴ Маєвський О. Л. Функціональний успіх інтелектуальних автоматів // Наукові записки НаУКМА. Філософія та релігієзнавство. 2020. Т. 5. С. 15–25; Додонова В. І., Додонов Р. О. Проблеми взаємодії людини та штучного інтелекту // Гуманітарні студії: педагогіка, психологія, філософія. 2022. Т. 13(3). С. 159–168.

⁶⁵ Рогожа М. Соціальні виклики та етичні проблеми дистанційного навчання в університеті (під час карантину COVID-19 в Україні) // Вісник Житомирського держ. ун-ту імені Івана Франка // Філософські науки. 2021. Вип. 1 (89). С. 35–45; Добронравова І. Автопоезис в онлайн навчанні // Філософія освіти. 2021. № 27 (1). С. 171–178; Рубанець О. Мережевий освітній простір // Вища освіта України. 2021. № 4. С. 39–46.

соціального. За суттю таке суспільство є *медіамережовим та інформаційним*, що в термінах Мануеля Кастельса⁶⁶ означає не просто виняткову роль інформації, а зміну її статусу. Сьогодні ми спостерігаємо взаємне підсилення ефектів цифровізації та медіатизації, внаслідок чого поширюються різні варіанти опосередкованої комунікації у приватному і професійному житті індивідів. Швидко формується медіакомунікаційна цифрова інфраструктура, яка визначає тенденції розвитку освіти і науки та уможливорює розкриття експліцитного та імпліцитного потенціалу енциклопедистики. Цифрові технології, за спостереженням Валентини Воронкової і Віталіни Нікітенко⁶⁷, розмили межі між галузями, тому однією з центральних тем Четвертої промислової революції стала взаємодія фізичного, біологічного і цифрового світів, що підсилює взаємопов'язаність цифрових технологій та сприяє зростанню кількості інновацій. Водночас, як зазначає Сергій Пролєєв, визначальний вплив *інформаційного чинника* перетворює глобальний світ на «простір співіснування, конкуренції та боротьби різноманітних за змістом та способом організації дискурсивних практик»⁶⁸, і саме цей виклик наново увиразнює у гуманітаристиці проблематику смислової наповненості людського існування. Отже, пізнання місця української енциклопедистики у культурі в часи становлення найновішого типу медіамережового суспільства в Україні в умовах російсько-української війни виводить нас на перехрестя багатьох актуальних питань сучасної гуманітаристики, пов'язаних зі впливом медіакомунікаційних технологій на повсякдення і суспільний розвиток.

Розуміння специфіки мережового соціуму буде неповним, якщо ми не врахуємо цифрової природи його технологічного становлення та медіатизованої природи поширених у ньому взаємодій, котрі часто розгортаються у медіатизованих світах⁶⁹ та масштабують гібридні сполучення між фізичним і цифровим середовищами. Тут має йтися про врахування багатоаспектності

---

⁶⁶ Castells M., Cardoso G. The Network Society: From Knowledge to Policy. Washington, DC : Johns Hopkins Center for Transatlantic Relations, 2005. P. 3–23.

⁶⁷ Воронкова В. Г., Нікітенко В. О. Філософія цифрової людини і цифрового суспільства: теорія і практика. Львів-Торунь : Liha-Pres, 2022. С. 106–107.

⁶⁸ Пролєєв С. Соціокультурні підвалини дискурсу та трансформації сучасності // Філософська думка. 2022. № 2. С. 68.

⁶⁹ Krotz F., Hepp A. A Concretization of Mediatization: How Mediatization Works and Why «Mediatized Worlds» are a Helpful Concept for Empirical Mediatization Research // Empedocles. European Journal for the Philosophy of Communication. 2012. № 3(2). P. 137–152.

медіатизації культури, в річище якої потрапляє *медіатизація освіти і науки та медіатизація енциклопедистики*. З-поміж характеристик цього процесу, помічених ще на початку нашого століття Вінфредом Шульцем⁷⁰, виняткове значення для медіатизації освіти має те, що самі медіа часто підмінюють соціальну активність і соціальні інститути, нерідко перевершуючи людські можливості в питаннях обробки, продукування і поширення інформації, тому можуть бути основним джерелом інформації про соціальний простір. Це перегукується з висновками Стіга Х'яварда⁷¹ щодо статусу медіа не просто як ключових суб'єктів мережевих трансформацій, але й активних учасників змін завдяки масштабному проникненню *медіалогіки* в життєдіяльність соціуму. У багатьох сферах життєдіяльності суспільства на рівні повсякденного досвіду розгортається двосторонній процес, коли медіа пронизують культуру і переплітаються з усіма соціальними інститутами, а самі інститути гібридизуються під їх впливом. У *медіатизованих світах освіти* як малих життєсвітах проявляє себе здатність медіа проникати до сфер, котрі початково з ними не були пов'язані. Нині освітні трансформації медіамережевого соціуму засвідчують підмічену Шульцем⁷² спроможність актуальних соціальних організацій і спільнот орієнтуватися саме на медіалогіку. Таке спостереження, зроблене дослідником двадцять років тому, не втратило актуальності донині. Розповсюдження мережевої логіки за межі медіамереж в освіті підтверджує потужність медіалогіки, що засвідчує поширення в умовах російсько-української війни варіантів онлайн-навчання і змішаного навчання, котрі не лише дозволяють зменшити витрати на освіту, але й демонструють компроміс між культурою письма та цифровою культурою⁷³. Вочевидь експліцитний комунікативний потенціал сучасної української енциклопедистики розгортається в освітньому просторі мережевого соціуму за умов помірної присутності медіалогіки, чому сприяє використання медіакомунікаційних платформ для поширення наукового та науково-популярного енциклопедичного контенту.

---

⁷⁰ Schultz W. Reconstructing Mediatization as an Analytical Concept // *European Journal of Communication*. 2004. Vol. 19(1). P. 87–101. P. 98.

⁷¹ Hjarvard S. *The Mediatization of Culture and Society*. London : Routledge, 2013. P. 17–18.

⁷² Schultz W. Reconstructing Mediatization as an Analytical Concept // *European Journal of Communication*. 2004. Vol. 19(1). P. 98.

⁷³ Култаєва М. Д. Homo digitalis, дигітальна культура і дигітальна освіта: філософсько-антропологічні і філософсько-освітні розвідки // *Філософія освіти*. 2020. № 26(1). С. 26.

Перспективи того, що медіамережеві освітні і наукові технології масштабуватимуть відставання можливостей людини від можливостей створених нею цифрових технологій, набувають нового смислу в життє-світі, де звичним стає застосування технологій штучного інтелекту. Недарма дослідники цифрового соціуму Валентина Воронкова і Віталіна Нікітенко⁷⁴ зазначають, що інформаційні технології та цифрові зміни часто свідчать про тенденції взаємозалежності цифрового і фізичного світів, відтак людство перетворюється на *дедалі вразливішу інформаційну мережу*, що є зворотнім боком технологічних інновацій. Медіамережі вже стали важливою частиною повсякдення і середовища життя людей, проте їх впливи, базовані на функціонуванні слабких форм штучного інтелекту, стають непомітними. Важко не погодитися з Михайлом Богачовим щодо означення *цифрового середовища* як такого, що організоване за допомогою штучного інтелекту, з яким можна результативно взаємодіяти, відповідаючи кодифікованим у ньому зразкам людськості, тому «у цифровому середовищі людина імітує поведінку штучного агента»⁷⁵, котрий є техногенним, модифікованим і випадковим відбитком людської природи, в чому й полягає специфіка антропотехнологій цифрової доби. Опосередкована технологіями комунікація в мережевому соціумі по суті має різні рівні опосередкування, коли одночасно йдеться окрім контакту з одним чи кількома адресатами, до яких і звертається той, хто комунікує, про контакт зі штучними агентами та їх розробниками. Розвиток технологій штучного інтелекту, використовуваних для підтримки існування медіатизованих світів, є прикладом *самопізнання і комунікації людства з самим собою*, проте більшість комунікативних опосередкувань у цифровому світі медіамереж їх користувачами не усвідомлюються і залишаються знехтуваними самоспостереженням. Німецький соціолог і теоретик культури Андреас Реквітц стверджує, що нині техніка з інструменту перетворюється на технологічне доквілля, що «у своєму осерді є *культурним доквіллям*, яке безупинно впливає на суб'єктів»⁷⁶. Притаманна актуальному мережевому

---

⁷⁴ Воронкова В. Г., Нікітенко В. О. Філософія цифрової людини і цифрового суспільства: теорія і практика. Львів-Торунь : Liha-Pres, 2022. С. 108.

⁷⁵ Богачов М. Штучний інтелект як антропотехнологія // Філософська думка. 2021. № 3. С. 195.

⁷⁶ Reckwitz A. Die Gesellschaft der Singularitäten: Zum Strukturwandel der Modern. Berlin : Suhrkamp, 2017. С. 237.

соціуму мережевість формується в горизонті переплетіння цифровізації й медіатизації та присутності особи на прикордонні актуального і віртуального, нерідко без остаточного «зависання» в одному з цих вимірів, що може активно використовуватися в новітніх освітніх технологіях і навіть заважати реалізації конкретних навчальних і виховних цілей. Сьогодні відбувається інтенсифікація притаманної людському існуванню *потенціальності*, коли «віртуальний світ втілює відображення не самої людини, а розуміння людиною принципів і законів існування константної реальності»⁷⁷. Мережевий віртуальний простір є середовищем технологічних і соціальних відносин, котрі виникають і розгортаються у процесі використання комп'ютерних і медіакомунікаційних мереж. У ньому людина моделює ситуації, впливає на медіатизовано присутніх фізично реальних Інших та віртуальних штучно створених персонажів, отримуючи зворотній зв'язок. Віртуальність у медіамережевому соціумі пов'язана зі здатністю особи бути в потенційному стані, впливати на дійсність і водночас увиразнювати спроможність особи існувати у вимірі «між». Для пізнання цього цінне поняття *взаємодії*, адже створена за допомогою сучасних комп'ютерних технологій, почасти віртуальна, реальність дозволяє людині *діяти* в сенсі спроможності *взаємодіяти*.

Особливості мережевого соціуму нашого часу задані *спільнодією* цифровізації, медіатизації і віртуалізації, що ставить питання про народження нового образу людини. Марія Култаєва⁷⁸ наголошує на переплетінні антропологічних аспектів цифровізації з поширенням медіамережевої комунікації, накопиченні небажаних антропокультурних тенденцій та появи *homo digitalis*, що є викликом, адресованим сучасній філософській антропології з усіма створеними нею раніше концептуалізаціями людської істоти. У цьому ідеально-типовому конструкті презентовано людину, яка здійснила гіперкомпенсацію своєї недостатності і водночас набула статусу «постійно переміщуваної особи, доля якої запрограмована і визначається дотиком пальця користувача на моніторі»⁷⁹. Концепт *homo digitalis* не конкурує з визначенням *homo sapiens*, але уможливлює узагальнення рис

---

⁷⁷ Яценко О. Д. Віртуальний простір: зрушення від соматичного до семантичного рівня визначення сутності. Освітній дискурс: зб. наук. праць. 2020. № 29(12). С. 33–34.

⁷⁸ Култаєва М. Д. Homo digitalis, дигітальна культура і дигітальна освіта: філософсько-антропологічні і філософсько-освітні розвідки // Філософія освіти. 2020. № 26 (1). С. 12–13.

⁷⁹ Там само. С. 13.

людини, що опанувала інформаційні технології, застосовує їх, творить інформаційну субкультуру й водночас є ідеально-типовим конструктом новітньої пасивності — прив'язана до цифрових технологій і «суб'єктивно підганяє під них свою сенсорику і техніку мислення»⁸⁰. Марія Култаєва звертає увагу, що цифрова культура свідчить про новий етап наступу на природу і для самоствердження виходить за межі інформаційної субкультури, тому в ній постає *нова позиційна перевага штучності над природою*. У результаті навіть у повсякденні ми можемо спостерігати, як змінюється життя і мислення людей, а homo digitalis постає як новий комунікативний тип людини, що засвідчує і впровадження цифрових технологій у практики формальної і неформальної освіти.

Більшість трансформацій мережевого соціуму цифрової доби передусім комунікативні і когнітивні, а підставою їх розгортання виступає *мережевий комунікативний простір*, в якому відбувається становлення інтерсуб'єктивної за природою мережевої форми пізнавальної активності, котрій має відповідати сучасний енциклопедичний контент. На думку Олександра Найдьонова⁸¹, підтримувані цифровими технологіями медіамережі породжують ще й новий *тип символічного мислення*, важливим параметром якого є багатомірність, а зовнішніми ознаками — синтез просторово-часового, монтажного, аудіовізуального, екранного мислення. Виняткове значення для його розвитку має віртуальне медіасередовище та медіакомунікація, завдяки яким відбувається перехід від *простору місця до простору потоків*. Характеристиками такого символічного мислення стає симуляція, поліфонічність, розпорошеність, мозаїчність, кліповість, причому інформаційна взаємодія має меседжевий та гіпертекстуальний характер. Олександр Найдьонов⁸² доходить висновку, що нове символічне мислення спирається на інформаційний обмін знаками і символами, а не смислами, тому вказівний характер медіамережевого спілкування, на противагу експлікативному, веде до поширення поруч із поліфонічністю не-системності. В такому контексті поруч із поширенням ідей відкритої науки

---

⁸⁰ Култаєва М. Д. Освіта як диво і розчаклована реальність. Духовно-інтелектуальне виховання молоді в ХХІ столітті. Міжнар. період. зб. наук. праць за заг. ред. проф. В. П. Бабича, проф. Л. С. Рибалко, проф. Штефан Л. А. 2021. Вип. 3. С. 22.

⁸¹ Найдьонов О. Г. Формування нового типу символічного мислення у мережевому суспільстві // Гілея: наук. вісн. 2017. Вип. 123. С. 184.

⁸² Там само. С. 187.

можливе й згасання потреби у науковому знанні та поширення прикмет деградації наукового середовища в концептуальному й етичному плані. Спільнодія ефектів вказівного месенджерового спілкування у новітніх мережах та ефектів плинності у сфері знань, пов'язаних із агресивною віртуалізацією соціального, може призвести до часткового підважування не лише ролі, але й смислу наукового знання й освіти, що неодмінно впливатиме на потребу в самому існуванні енциклопедистики.

Попри виклики, пов'язані з масштабним поширенням технологій віртуальної, змішаної і доповненої реальності в повсякденні, економіці, науці, мистецтві, освіті, багато з того, що уможливорює їх вплив на комунікацію, навряд чи можна назвати чимось абсолютно новим. Сьогодні дослідники технологій наголошують, що в цифрова революція веде до зміни культурно-антропологічного і соціально-антропологічного статусу техніки, тому все менше залишається місця для інструментальних інтерпретацій техніки і технологій. (Ще в голістичних філософських концепціях техніки можна зустріти відкидання поділу світу на технічну і нетехнічну сфери та пов'язування технічності зі знанням і комунікативністю. Прикладами такого підходу є розуміння *трансіндивідуального колективу* або системи, котра складається з об'єктів та осіб і визначена технічною діяльністю як комунікативним процесом⁸³ або поняття колективної пам'яті, котра зберігається в технологіях⁸⁴). У мережевому соціумі спільнодія цифровізації і віртуалізації породжує можливості нової *комунікативно вкоріненої пізнавальної активності особистості*, що відображається в освітніх трансформаціях. Андреас Реквітц⁸⁵ називає основною рисою цифрової культури «деінформатизацію», яка компенсується емоційно насиченими переживанням, коли йдеться про заміну раціоналізації соціального його культуралізацією. Якщо перша стратегія підкорена запитанню «Як», то друга — запитанню «Чому» і є відповіддю на проблему суспільного сенсу і мотивації. Базовими особливостями сучасних соціальних мережевих структур виступають горизонтальні зв'язки й постійна *стимуляція взаємодії*.

---

⁸³ Simondon G. Individuation in light of notions of form and Information / Transl. by T. Adkins. Minneapolis; London: University of Minnesota Press, 2020. P. 327–350.

⁸⁴ Stiegler B. Technics and time, 1. The Fault of Epimetheus / Transl. by Richard Beardsworth and Georg Collins. Stanford : Stanford University Press, 1998. 318 p.

⁸⁵ Reckwitz A. Die Gesellschaft der Singularitäten: Zum Strukturwandel der Modern. Berlin : Suhrkamp, 2017. S. 235.

За умов ефективної спільноти ланок і вузлів увиразнюються такі характеристики мережових структур як гнучкість, креативність, ефект мультиплікації ідей і дій, що можна використати в роботі над контентом електронних енциклопедичних проєктів із залученням науковців з різних галузей знань та активізацією діалогу між ними, в чому і проявлятиметься експліцитний комунікативний потенціал енциклопедичного дискурсу. Мережева взаємодія зазвичай пов'язана з інтересами її членів, тому уможливорює масштабування проєктної і командної роботи науковців-енциклопедистів та енциклопедистів-популяризаторів з кола освітян, що можна використати для просування енциклопедичного контенту в світі, де панує медіалогіка.

Ми не повинні забувати, що мережева взаємодія сама по собі є інноваційною комунікативною технологією. Мабуть тому серед принципів взаємодії, відтворюваних у медіамережах, чільне місце посідають масове співробітництво та виробництво на рівних. Інтелектуальний продукт в царині енциклопедистики, котрий постає завдяки такій взаємодії, передбачає розвиток персональних здібностей учасників та їх конструктивне об'єднання в мережівій командній роботі, позначений високим рівнем мотивації і комунікативної самоорганізації. Базовим процесом, який забезпечує мережеві трансформації, сьогодні виступає *медіатизація культури*, частиною якої є *медіатизація освіти і науки*. Фридрих Кротц⁸⁶ стверджує, що цей процес як один із чотирьох базових процесів, котрі формують сучасність, поруч із глобалізацією, індивідуалізацією і комерціалізацією, є довготривалим і безперервним, але підкореним певній логіці розгортання, для якої характерні зміна людського спілкування, поява нових його форм і можливостей, перетворення культури і відносин на всіх рівнях життєдіяльності особи і суспільства. Медіатизацію освіти важко відділити від тенденцій її подальшої комерціалізації і глобалізації, хоча медіамережеві взаємодії часто уможливлюють появу інновацій, котрі стають ресурсом майбутнього розвитку. На першому плані тут опиняється використання медіамереж для просування знань, підходів, ідей, інтелектуальних продуктів, інноваційних освітніх технологій та активізації наукових дискусій. Проте цим їх значення не вичерпується, адже розуміння цифровізації

---

⁸⁶ Krotz F. Mediatization: a concept with which to grasp media and societal change // K. Lundby (ed.), Mediatization: Concept, Changes, Consequences. New York : Peter Lang. 2009. URL: <https://johnpostill.com/2010/03/01/notes-on-krotz-2009-mediatization/>

освіти тільки як масового застосування відповідних технологій веде до накопичення амбівалентних наслідків аж до втрати освітою системного характеру. Важко не погодитись із Марією Култаєвою, що подібні небажані трансформації не може компенсувати ані розширення навчального чи виховного контенту, ані збільшення кількості форм навчання, бо в цифровій культурі мережевого соціуму життєтворчість людини «має схильність до креативної хаотичності, яка приховується за квазіраціональними обґрунтуваннями цілей та за технічною раціональністю з вимогою комп'ютерної грамотності для усіх без винятку»⁸⁷ У річищі медіамережевих технологій, котрі є базою медіатизації культури й освіти, чільне місце посідають інтернет-технології (мережа комп'ютерів як медіа-пристроїв), вебтехнології (ключова роль мереж сайтів, гіперпосилань і переходів між ними) та Grid-технології (мережева обчислювальна інфраструктура і мережеві ресурси зберігання даних). Розвиток останніх можна назвати одним із важливих векторів розвитку медіамережевої культури з обов'язковим масштабуванням її ефектів в економіці, науці, освіті. Специфіка Grid-технологій базується на колективному використанні надпотужних комп'ютерних ресурсів, географічно розподілених та об'єднаних швидкісними каналами зв'язку так, що кожен з користувачів може сприймати всю мережу як гігантський комп'ютер. Швидкість розвитку подібних мережевих технологій і масштабування їх поширення почасти пов'язані з тими перспективами, котрі вони відкривають в науці, освіті, економіці, однак тут постає питання про медіамережеву інфраструктуру, необхідну для їх функціонування і розвитку.

Мережеві комунікації вже стали важливими складовими освітнього процесу в Україні, тому можна говорити про формування *мережевого простору навчання і виховання*, підкореного логіці потоків та пронизаного медіалогою. Мережева взаємодія передбачає як вертикальні, так і горизонтальні зв'язки, тому може спонукати до розвитку в освіті варіативності, зростанню відкритості наукових й освітніх організацій, співпраці в рамках формальної і неформальної освіти, стимулюванню саморозвитку науковців, котрі суміщають дослідницьку діяльність із практикою викладання в закладах вищої освіти. Медіамережевість соціальних зв'язків у соціумі сприяє розповсюдженню комунікативних практик, народжених власне в

---

⁸⁷ Култаєва М. Д. Homo digitalis, дигітальна культура і дигітальна освіта: філософсько-антропологічні і філософсько-освітні розвідки // Філософія освіти. 2020. № 26(1). С. 31.

освіті і науці та поширених на інші сфери життєдіяльності суспільства. Проте навіть за наявності більш-менш адекватної медіатехнологічної інфраструктури нині в Україні постає питання про співвідношення реальних здобутків освітніх трансформацій мережевого плану та їх теоретичних обґрунтувань. Нерідко ми маємо справу з достатньо осмисленими конструктами на кшталт цифрової освіти чи цифрової грамотності, практичні форми реалізації яких перебувають на початкових етапах апробації або базуються на невідповідному сучасності інструментальному підході до інформаційних технологій. Нагальним питанням, пов'язаним із масштабуванням впровадження інтернет-технологій, вебтехнологій та Grid-технологій в практики формальної і неформальної освіти, є питання про те, «як випрацювати у новій ситуації такий життєвий досвід, який забезпечить відповідну когерентність індивідуальностей, залучених у навчальний процес, сподіваючись і на становлення відповідної когерентності у функціонуванні нас як живих систем»⁸⁸.

Якщо експліцитний комунікативний потенціал сучасної енциклопедистики зумовлений специфікою мережевих взаємодій та можливостей дискурсу, який вони відкривають для оновлення діалогу між науковцями і освітянами, представниками різних галузей науки і культури, зрештою, між освітою і наукою як малими життєсвітами, то її імпліцитний потенціал вкорінений у природу соціально-мережевих структур, пов'язаних з систематизацією наявних знань, появою нового знання і розвитком знання як такого, і для його розкриття необхідно розуміти природу внутрішньої мережовості⁸⁹, характерної для енциклопедичного дискурсу та наукового дискурсу. Ми виходимо із того, що формування мережевих взаємодій у науці розпочалося раніше за розвиток мережевого соціуму. Наталія Вяткіна⁹⁰ слушно зауважує, що *мережа наукових публікацій* існувала задовго до

---

⁸⁸ Добронравова І. Автопоезис в онлайн навчанні // Філософія освіти. 2021. № 27(1). С. 175–176.

⁸⁹ Осмислення цієї проблематики намічено нами кілька років тому. Див.: Доброносова Ю. Д. Антропологічні виклики мережевого суспільства та мережева природа сучасного енциклопедичного дискурсу // Енциклопедистика: генеза в часі і просторі: (до 30-річчя проголошення незалежності України): колективна монографія / за заг. ред. д. і. н., проф. А. М. Кирдон. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2021. С. 48–67.

⁹⁰ Вяткіна Н. Наукові комунікації з погляду еволюції соціосемантичних мереж знань // Комунікативні трансформації в сучасній науці: Монографія. Київ : Інститут філософії імені Г. С. Сковороди НАН України, 2022. С. 121.

появи сучасних *мереж знання* в Інтернеті. Вже п'ятдесят років тому з'явилися спроби опису природи такої світової мережі наукових праць, коли ДеСолла Прайс⁹¹ змалював «мережу співпраці науковців, через цитування і обмін в соціальних мережах і їхню спільну еволюцію — мереж і змісту наукової інформації — що здійснилася в наші часи»⁹². Дослідниця пропонує розглядати сучасний мережевий світ як такий, що складається з багатьох мережевих структур і являє собою системну складність. Медіакомунікаційні мережі увиразнюють існування міждисциплінарних царин, котрі складаються не тільки зі спільнот науковців, але й з програмістів, авторів енциклопедичних статей, блогерів, котрі утворюють мережі взаємодії і мережі знань. Наталія Вяткіна⁹³ описує динаміку згаданих спільнот як *спільну еволюцію соціальної й семантичної мереж*, тобто представляє її як теоретичну конструкцію, засновану на соціальній і соціально-семантичній мережі. *Соціосемантична мережа* постає як специфічний тип *когнітивної соціальної мережі*, в котрій стосунки між учасниками зумовлені подібністю їх дискурсивних практик. Феномен соціосемантичних мереж знань передбачає багаторівневу динаміку комунікацій, що включає як існування мереж створення або поширення знання, так і формування нових мереж експертів або співпраці науковців, освітян, здобувачів знань, блогерів і всіх, хто цікавиться розвитком науки.

Сучасний енциклопедичний дискурс можна також розглянути як *соціосемантичну мережу*. Завдяки мережевим форматам його актуальних трансформацій він спроможний накопичувати імпліцитний комунікативний потенціал, продуктивний в оновленні полілогів між представниками різних галузей науки і освіти. Медіамережева взаємодія як ресурс освітніх трансформацій передбачає підсилення пізнавальних спроможностей кожного з учасників за рахунок інших, причому тут йдеться не лише про індивідуальний рівень взаємодії, а й про взаємодію між науковими та освітніми інституціями, завдання активізації якої може з успіхом виконувати

---

⁹¹ DeSolla Price, DJ. Networks of Scientific Papers. The Structure and Dynamics of Networks. Princeton University Press, 2011. P. 149–154.

⁹² Вяткіна Н. Наукові комунікації з погляду еволюції соціосемантичних мереж знань // Комунікативні трансформації в сучасній науці: Монографія. Київ : Інститут філософії імені Г. С. Сковороди НАН України, 2022. С. 123–124.

⁹³ Вяткіна Н. Наукові комунікації з погляду еволюції соціо-семантичних мереж знань // Комунікативні трансформації в сучасній науці: Монографія. Київ : Інститут філософії імені Г. С. Сковороди НАН України, 2022. С. 129.

енциклопедистика як медіатор між академічною наукою, освітою та публічним простором, адже *соціосемантична природа енциклопедичних мереж* не вступає у суперечність із медіалогією, поширеною за межі медіатизованих світів. Можна погодитись із Олександром Рубанець⁹⁴, що мережевий простір вищої освіти почав формуватися до появи онлайн-навчання, як і входження мережевих комунікацій у внутрішній контур освітнього процесу, однак активізація пошуків підвищення ефективності їх застосування пов'язана з інтенсифікацією під час пандемії COVID-19 змішаного навчання, коли стало очевидно, що застосування мережевих технологій ще не означає створення мережевого простору, сприятливого для формування актуальних в майбутньому пізнавальних здатностей. Недостатність простого впровадження цифрових технологій в освітній процес продиктована тим, що існує потреба в *розкритті їх антропологічного і пізнавального потенціалу*. Варто погодитися із Олександром Рубанець⁹⁵ щодо того, що передусім має йтися про застосування *нових когнітивних технологій*, які відкривають можливості для розвитку *нових пізнавальних здатностей*, та мережевих форм пізнавальних процесів. В інтерактивному режимі вони дозволяють реалізувати різні взаємодії, що передбачають і контроль над знаннями, і розвиток наукової дискусії. В освіті однією з переваг застосування мережевих технологій є можливість розвивати саме інтерактивні форми навчання, підвищуючи рівень суб'єктності учасників освітнього процесу та сприяючи формуванню у них тонких (англ. metaskills) і м'яких (англ. soft skills) навичок. Отже, медіамережеві комунікації конституюють технологічні можливості для створення *мережевого освітнього простору*, в якому стикаємося з «процесом перетворення текстової реальності в систему пізнавальних дій»⁹⁶. Для здійснення цього необхідний акцент на комунікативній природі мережевих взаємодій та перехід від знань у формі тексту чи зображень до *знань у формі полілогу*, коли застосування тих чи інших інструментів переходу від надання тексту до системи знання залежать від аудиторії та ступеня її підготовленості. У такому горизонті освітніх трансформацій важливим видається останній момент, адже специфіку сучасної наукової діяльності визначає «зростання

---

⁹⁴ Рубанець О. Мережевий освітній простір // Вища освіта України. 2021. № 4. С. 40–41.

⁹⁵ Рубанець О. Мережевий освітній простір // Вища освіта України. 2021. № 4. С. 44–45.

⁹⁶ Там само. С. 42.

ролі наукових комунікацій, наукових дискурсів і наукових дискусій, а також роботи у сфері знання, що вимагає постановки проблем, генерації ідей і роботи у рамках проблемних областей сучасної світової науки»⁹⁷. Акцент на зв'язку між пізнавальною мережевою взаємодією, особливостями різних цільових аудиторій та самим знанням може свідчити про становлення інноваційних підходів до розуміння сутності освіти та постановки завдання формування у ній навичок майбутнього. Ірина Добронравова⁹⁸, міркуючи про специфіку онлайн-навчання, використовує для характеристики точок зростання освітніх трансформацій в горизонті медіамережевого суспільства концепт *автопоезису* біологів Франсиско Варели та Умберто Матурани, що фіксує *взаємозв'язок між досвідом і дією* та ідею про те, що *кожен акт пізнання породжує світ*. Дослідниця звертає увагу на необхідність постійної рекурентності взаємодій людей для вироблення ними спільного світу, відтак автопоезис як самоорганізація стосується не окремо здобувачів чи викладачів, бо ним «може і має бути самоорганізація лінгвістичного поля як середовища, в якому можлива координація дій, що забезпечує виникнення смислу»⁹⁹. Орієнтація на *автопоезис мережевих трансформацій освіти* передбачає творення мережевого освітнього простору як *простору комунікацій*. Саме в ньому можуть бути втілені інноваційні проекти освіти, суть яких подібна до того, що Білл Рідінгс¹⁰⁰ на світанку мережевих трансформацій означував як перевизначення місць викладання і навчання як *місць зобов'язання та арен етичних практик*, а не як засобів передачі наукового знання. У такому інноваційному форматі взаємодії між учасниками освітнього процесу постають як *форми радикального діалогу*, в якому кожен адресат і адресант повідомлень є інтердискурсивними та інтерсуб'єктивними. Білл Рідінгс виходив із тези про те, що комунікація не може бути передачею готових смислів. На нинішньому етапі розвитку медіамережевих технологій вона видається привабливою, адже в освітньому мережевому просторі якраз і йдеться про реактуалізацію запропонованої Рідінгсом педагогіки, заснованої на *стосунках і мережі зобов'язань*.

---

⁹⁷ Кузнецова І., Рубанець О. Етичний складник комунікацій у мережевому освітньому середовищі // Вища освіта України. 2023. № 1. С. 86.

⁹⁸ Добронравова І. Автопоезис в онлайн навчанні // Філософія освіти. 2021. № 27(1). С. 171–178.

⁹⁹ Там само. С. 174.

¹⁰⁰ Readings B. The University in Ruins. Cambridge : Harvard University Press, 1996. P. 80–275.

Експліцитний комунікативний потенціал сучасної енциклопедистики, розвиток якої спирається на становлення *мереж взаємодій* численних дієвців в царині освіти і науки, може стимулювати *поєднання у складну системність соціосемантичних мереж знань та освітнього мережевого простору*. Натомість її імпліцитний комунікативний потенціал пов'язаний із дискурсивною природою енциклопедистики, що протягом століть забезпечувала її розвиток. На думку Сергія Пролеєва розмаїття комунікації в сучасному світі передбачає *множинність дискурсивних практик*, котрі утворюють власні смислові порядки і є конститутивними щодо соціальних форм та інститутів, відтак у них акумулюється культурний досвід, а самі вони виступають «живими, процесуальними аналогами всіх соціальних форм та усталених форматів життєдіяльності»¹⁰¹. Сучасна енциклопедистика тісно пов'язана з дискурсивними практиками, становлення яких нині відбувається в науці і освіті, та ними не обмежується. Вона демонструє прикмети медіалогіки та розвиває власні дискурсивні практики, специфіка яких полягає в пошуку діалогу між іншими дискурсивними практиками сучасності, що увиразнює єдність її імпліцитного та експліцитного комунікативного потенціалу.

Цифрові технології та підтримувана за їх допомогою медіамережева комунікація на актуальному етапі розвитку мережевого соціуму інтенсифікують і масштабують те, що раніше досягалося в міжособистісному спілкуванні, а сьогодні постає в численних медіатизованих і немедіатизованих малих життєсвітах. Медіатизоване мережеве суспільство навіть в умовах війни отримує небачені переваги, водночас зростає його чутливість до змін та амбівалентного впливу на його життя медіакомунікаційних технологій і технологій штучного інтелекту. Важливими перевагами мережевої взаємодії у реалізації комунікативного потенціалу енциклопедичного дискурсу-діалогу та створенні енциклопедичного контенту є можливість перерозподілу ресурсів, опора на ініціативу та персональні інтереси учасників, швидкі контакти між ними, поліваріативність пошуку шляхів виконання спільних завдань, поширення різноманітних варіантів командної роботи. Соціокультурні зміни мережевого соціуму дозволяють енциклопедистиці засвідчувати її комунікативний і пізнавальний потенціал та більш ефективно впливати на розвиток освіти і наукової комунікації.

---

¹⁰¹ Пролеєв С. Соціокультурні підвалини дискурсу та трансформації сучасності // Філософська думка. 2022. № 2. С. 73.

Загальні і спільні ресурси медіамереж комунікації як соціосемантичних мереж можуть бути використані кожним з учасників для власних і спільних потреб, котрі виникають в процесі виконання конкретних завдань зі створення енциклопедичного контенту, впровадження його до освітнього процесу та використання його в інформаційному опорі агресії проти України. Обмеження розуміння мережевих трансформацій цифрової доби простим застосуванням цифрових технологій чи навіть технологій штучного інтелекту є недостатнім. Сучасний енциклопедичний дискурс як соціосемантична мережа завдяки поширенню за межі медіатизованих світів мережевих взаємодій спроможна накопичувати імпліцитний комунікативний потенціал. Він пов'язаний передусім зі здатністю енциклопедистики бути медіатором між академічною наукою, освітою та публічним простором, що особливо важливо в умовах російсько-української війни, котра на нинішньому її етапі виходить за рамки локальних контекстів. Усвідомлення соціокультурних наслідків медіамережевих трансформацій освіти виводить на перший план і питання про те, які метакогнітивні навички потрібні особі для життя в їх горизонті, та як їх поширення впливатиме на подальший розвиток енциклопедичного дискурсу в Україні та його залученість до магістральних ліній розвитку освіти й науки.

1.4. ІСТОРИЧНИЙ ПРОСТІР ТА ЙОГО РОЛЬ У ФОРМУВАННІ НАЦІОНАЛЬНОГО МЕНТАЛІТЕТУ УКРАЇНЦІВ

Дослідження історичного простору, просторових граней екзистенції людини, етносу та інших суспільних спільнот набуває особливої актуальності у контексті визначення факторів, які мають істотний вплив на формування національного менталітету. І це цілком закономірно, оскільки політичний, економічний і соціальний поступ України значною мірою залежить від того, наскільки враховуються в моделях соціального розвитку психологія українського етносу, його глибинні ментальні характеристики.

Менталітет (лат. *mens, mentis* — розум, мислення, душевний склад) — це сукупність соціально-психологічних настанов, автоматизмів та навичок свідомості, які формують своєрідні способи бачення світу та уявлення людей, що належать до тієї або іншої соціокультурної спільноти. Він відображає поширені у соціальному середовищі певної групи людей, етносу, нації традиції, звички, способи й особливості сприйняття реальності, природу поведінкових стереотипів у суспільному бутті, що забезпечують можливість адаптації до зовнішніх умов і регуляцію соціальної поведінки¹⁰².

В основі пізнання світу лежить саме просторове сприйняття і знання, на базі яких розвивалось в подальшому й усвідомлення інших типів зв'язків і залежностей предметів оточуючої людину дійсності. Саме завдяки простору людина усвідомлює цілісність свого буття. Як загальна форма буття всіх матеріальних систем і процесів, простір відображає вмістилище, протяжність і взаємне розташування предметів у світовому континуумі та їхнє становище один відносно одного. Простір не існує відокремлено від свого матеріального носія, він об'єктивний і відносний, універсальний, суперечливий (кінцевий і безкінечний, переривчастий і безперервний¹⁰³). Як специфічна раціональність з діяльнісної точки зору простір втілюється у регулярно повторюваних практиках повсякденного життя людей, а отже, великою мірою детермінує менталітет.

---

¹⁰² Меліхова Ю. Менталітет правовий // Соціологія права : енциклопедичний словник / Л. М. Герасіна, О. Ю. Панфілов, В. Л. Погрібна та ін.; за ред. М. П. Требіна. Харків : Право, 2020. С. 518.

¹⁰³ Філософія : курс лекцій: Навч. посібник для студ. вузів / І. В. Бичко [та ін.]. Київ : Либідь, 1993. С. 350–369.

В історії людства уявлення про простір і час як найзагальніші форми буття всього існуючого завжди пов'язані зі способами освоєння світу. Не підлягає сумніву, що пізнання й облаштування простору кожним народом відіграє важливу роль у формуванні його національного менталітету. Особливості національно-культурного сприйняття простору — це певним чином унормований аспект людської поведінки. Люди, виховані в різних національних культурах, спілкуються між собою фактично по-різному, відповідно до прийнятих в їхніх країнах, за висловом американського дослідника Е. Холла, «моделями» (*patterns*). Так, в Японії перетини вулиць мають назви, а самі вулиці — ні. Для американців зручною відстанню для розмови є 75 см, а для мексиканців, колумбійців це занадто далеко.

Структура національного менталітету містить в собі багато рівнів і компонентів, серед яких атрибутивне значення мають такі: «архетиповий» — система архетипів і компонентів колективного несвідомого; когнітивний — образ світу і способи мислення колективного суб'єкта; ціннісно-смысловий — система цінностей, ціннісних орієнтацій, ідеалів, норм; емоційний — оцінки, емоції, почуття; поведінковий — мотиви і стереотипи поведінки. Кожен із цих компонентів має свідомий і несвідомий рівні, а феномен національного менталітету володіє стійкими і нестійкими структурними станами. Все разом це утворює так званий «ментальний простір» (Ж. Фоканьє) — область функціонування менталітету, а також його результату, вираженого у формуванні соціокультурної ідентичності¹⁰⁴. Ментальний простір є середовищем формування та функціонування системи ідей, ідеалів, цінностей, стереотипів людей і, відповідно, нації та держави, а будь-які його трансформації безпосередньо пов'язані з поступом країни. Ментальні характеристики етносу зникають лише із його зникненням.

Носієм національної ментальності є кожна людина, що приймає культуру держави через досвід проживання на її території. Окрім унітарно-побутової форми існування простору у своєму розвитку людина поступово досягає й інші іпостасі цього феномену. Надзвичайно важливим для формування менталітету народів є історичний простір як сукупність

---

¹⁰⁴ Кравчук В. М. Правовий простір особи та правовий менталітет // Порівняльно-аналітичне право: Електронне наукове фахове видання. 2016. № 4. С. 281–283. URL: http://www.rap.in.ua/4_2016/84.pdf; Стасевська О. А. Новітній ментальний простір українського суспільства // Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». 2017. № 2 (33). С. 364.

природно-географічних, економічних, суспільно-культурних і політичних процесів, які відбуваються на певній території і в певний історичний час.

На формування історичного простору впливають природні умови, господарська діяльність людини, суспільні та культурні процеси. На значення територіального чинника в формуванні етносу та його менталітету звертали увагу французький філософ Шарль Монтеск'є, німецький етнограф Франц Ратцель та ін. Про вплив території на етнос писали й українські мислителі, зокрема Микола Костомаров, В'ячеслав Липинський. Етнос пристосовується до свого природного середовища, знаходить відповідні механізми взаємодії з ним. Виживають і продовжують себе в нащадках найкраще пристосовані до середовища особи, які є носіями певних ознак, у т. ч. й ментальних. Пристосування до середовища визначає специфіку соціальної взаємодії між представниками етносу, а також їхнє відношення до інших народів.

Історично однією з перших іпостасей простору, усвідомлених людиною, є географічний простір. Історія всіх древніх цивілізацій засвідчує, яку істотну роль в їх розвитку відігравало середовище поселення, територія, яку займала та чи інша держава, її топологічні й розмірні характеристики. Перші реалії буття, з якими зіштовхується людина у своєму повсякденному житті, поряд з предметним буттям, були ділянки оточуючого її ландшафту: поля, рівнини, гори, ліси, долини, річки, озера тощо. Поступове осмислення свого місця у фізичному світі, вимір й вивчення різноманітних параметрів простору, дозволили людиноді максимально адаптуватися до оточуючого її середовища й організувати своє біологічне й соціальне життя.

Знання людини про територію землі й оточуючий простір формувалися залежно від характерного для кожного народу способу життя — осілого чи кочового. Для осілих народів середовище розселення зводилось до порівняно невеликої ділянки землі, на якій знаходились житло, поселення, поля й угіддя. Ця частина древнього людства, яка займалася винятково землеробством, була майже повністю залежною від простору свого поселення, зазвичай обмеженого близьким обрієм, за яким лежав «інший», «чужий», і не завжди «ворожий» світ.

Кочові народи сприймали світ інакше. Для них простір був безкінечним. Вони його завойовували і спустошували загарбані ними землі, щоб тут же відправлятися на захоплення нових. На певному етапі історія людства була історією боротьби між осілими і кочовими народами. Кочівники

створювали великі імперії, прикладом яких може бути степова імперія від Європи до Китаю, однак ці ж імперії з часом легко розпадались.

Географічний фактор, природне середовище були надзвичайно важливими й у формуванні українського етносу, його світовідчуття й менталітету. Лісостеп, степ та ліс, в умовах яких з давніх-давен жили предки українців, спричинили відповідний цьому середовищу спосіб життя, визначили характер життєдіяльності людей, особливості їх взаємовідносин, специфічні риси національного менталітету. Саме звідси дослідники виводять типові риси української ментальності: сильна пов'язаність із землею, природою, «злитість» з ними, намагання жити природними ритмами, відчуття гармонії довкілля, працелюбство, терпеливість, відчуття господаря та певний індивідуалізм. М'який клімат, родюча земля, багатство природних надр, водяних і лісових ресурсів позбавляли людей, які жили на цій території, агресивності, прагнення до захоплення інших земель, жорстокості, сприяли утвердженню толерантності щодо сусідів, тих, хто не посягав на їхню територію.

Констатуючи розвиток індивідуалізму як глибинної риси українського народу, слід зазначити, що він примушує людину залишатись у межах своїх територій і не йти далі, захищати лише ту територію, на якій вона живе, ставити регіональні цінності вище за загальнодержавні. Разом з тим, після розколу між Римом і Константинополем, Київ, ставши на бік Візантії, сприймає і таку цінність візантійського світу, як підпорядкування індивідуального колективному. Ця обставина суттєво вплинула на подальшу історію розвитку взаємовідносин між індивідом і суспільством. Особливо згубну дію на ментальні характеристики українців спричинило тривале включення й підпорядкування могутнішому в контексті державності російському етносу, в якому явно домінувало колективне над індивідуальним, зрівняльно-передільна російська община.

Тим самим, зазначає вітчизняна дослідниця Т. Гончарук, розвиток індивідуалізму українців «пішов шляхом прямо протилежним європейському, а саме, він має інтравертивний характер і спрямований на відособлення індивіда від інших людей і від суспільства. Зусилля особистості спрямовані на створення свого маленького індивідуального світу, на ізоляцію в ньому і збереження себе від впливу інших людей і від соціуму: якщо індивід не може утвердитися в суспільстві, у «великому світі», то він прагне зробити це в побутово-локальних, «малих» соціальних формах:

сім'ї, побуті тощо. Лише в цьому своєму «мікросвіті», відгородженому від інших людей і суспільства, він відчуває себе індивідуальністю і утверджує себе в якості такої»¹⁰⁵.

Пов'язаність із землею українців знаходила вияв на теоретичному рівні у протиставленні «здорового», «природного» життя цивілізованому. Така природність, з одного боку, давала можливість «тверезо» подивитися на життя, уникати «цивілізаційних оман», а з другого, — брак цивілізованості гальмував повноцінний розвиток. Одним із чинників, що посилював це, став надзвичайно своєрідний і спотворений (порівняно майже з усіма іншими європейськими народами) характер переходу до урбаністичної, міської новоевропейської цивілізації на українських землях, насамперед на Наддніпрянщині та Слобожанщині. Все дійсно українське пов'язувалося з традиційним селом, сільською культурою та побутом. Такий стан речей вплинув і на формування, зокрема, образу України як сільської «ідилії».

У цьому контексті варто назвати й таку ментальну рису українців, як консерватизм. І хоча невміння йти в ногу часом приносило українцям, з одного боку, шкоду, але, з другого, — саме завдяки консерватизму Україна вижила й зберегла свою мову, культуру, обряди, свій власний погляд на буття. Звернення до природи, консерватизм визначили й такий елемент українського світогляду, котрий можна характеризувати як «концепт роду». Українці традиційно цінували й цінують родові, кланові зв'язки. Навіть зараз це чітко оприявнюється, зокрема й у сфері «великої політики».

Суттєвою рисою нашої ментальності, яка знаходила вияв насамперед на теоретичному рівні, є емоційність, чуттєвість. Те, що українці (загалом жителі України) намагалися не відділятися від природи, не протиставляти себе їй, шанували традиції, родове начало, — все це зменшувало значення раціоналістичної рефлексії. Натомість вагомим значення вони надавали рефлексії емоційній, інтуїтивній. Тому істотною ментальною ознакою українського етносу є емоціоналізм, домінування емоційно-почуттєвого переживання над раціональністю, холодною розсудливістю.

Свого часу відомий український психолог і філософ О. Кульчицький зазначав, що історичне буття українців сформувало впродовж віків дві основні психологічні настанови, культурно-історичні традиції: *vita heroika* та *vita minima*. Перша пов'язана з лицарством, героїчною, максимальною

---

¹⁰⁵ Гончарук Т. В. Олександр Кульчицький в контексті світової філософії [Текст]: дис... д-ра філос. наук: 09.00.05 Тернопільський держ. економічний ун-т. Тернопіль, 2006. С. 360–361.

напругою всіх сил, водночас — із відкиданням буденщини, нехиттю до повсякденної копіткої праці, раціонального проектування свого життя. Друга полягає в тому, щоб у своєрідному «соціально-анабіотичному стані» перечекати й перетерпіти чергові негоди, зберегти себе будь-що, реалізуючи лише необхідний мінімум зусиль у світі повсякденності, а в раціональних проєктах не йдучи далі вибудови приватних ситуацій. Внаслідок історичних обставин останніх століть домінацію в українському соціумі, на думку мислителя, набув «негероїчний» соціально-психологічний тип людини¹⁰⁶.

Аналітика особливостей історичних структур древніх слов'ян, схем діяльності як способів зв'язку їхнього буття дозволяє не тільки визначити специфічні риси ментальних автоматизмів: культурних кодів, звичок свідомості, норм і стандартів поведінки, стилів мислення і світосприйняття, а й побачити форми прояву дуальності природи в етнічній та соціальній історії українського етносу. Простір і природа зумовили створення на українських землях «степоного коридору», завдяки якому сюди приходили кочові народи, численні етнічні спільноти, що не могли не впливати на життя українського народу. Водночас нетривале існування власної державності, безперервні навали різних держав і народів, які супроводжувались втратами певних територій, з одного боку, сформували в українців «малоросійський синдром», комплекс провінційності й колоніальної неповноцінності, а з другого, — спричинили їхнє прагнення до самозбереження, викликали у них бажання боротися з ворогами за власну державність, виявляти шляхетність.

Своєрідне просторове сприйняття буття сформувало і міфологічність свідомості українців. Українська міфологія, котра (як і філософія) була кордоцентричною і яка згодом перейшла у християнську релігію, мала великий вплив на становлення національного менталітету. Форми вітчизняних міфів дуже близькі до природних. У них не існує вульгарних, неестетичних, велетенських, страшних богатирів з неприродними інстинктами, які зустрічаються у німецькій чи скандинавській міфології. Українська міфологія відобразила давні форми пастушого і патріархально-хліборобського побуту.

Відсутність упродовж тривалого історичного часу необхідності у боротьбі за ресурси виживання, яких завжди було вдосталь на теренах

---

¹⁰⁶ Кульчицький О. Світовідчуття українця // Українська душа. Київ : Фенікс, 1992. С. 48–65.

України, породила й таку рису ментальності українців, як інфантильність. Негативний вплив на менталітет українців мала руйнація природного довкілля за триста років російської колонізації, особливо в радянський період, апогеем якого стала Чорнобильська катастрофа, а сьогодні — війна Росії проти України.

Менталітет українського народу має історично зумовлену регіональну забарвленість: він у просторовому розумінні розкладається на регіональні менталітети і на менталітети соціальних груп. Історичні регіони — географічні області, які в певний момент часу мали культурну, етнічну, мовну чи політичну основу, незалежну від кордонів сучасності. В Україні й сьогодні виокремлюють такі регіони: Правобережну Україну, Західну Україну, Лівобережну Україну, Слобідську Україну, Південну Україну. Кожен з цих регіонів поєднує певні історичні землі. У сучасній Україні саме субкультурні форми менталітету є визначальними у поведінкових виявах, тому що особистість у повсякденному житті ідентифікує себе, перш за все, як члена певної соціальної структури, потім — як представника регіону і тільки після цього — як представника українського народу¹⁰⁷.

На формування українського менталітету значною мірою вплинули розміри території країни, що стало причиною соціально-психологічної віддаленості периферії від центру, різної геополітичної орієнтації. Як наслідок, протягом тривалого часу існували й продовжують існувати суттєві регіональні, мовні та вікові розбіжності у сприйнятті населенням України свого історичного минулого, національних інтересів та спрямованості загальнонаціонального розвитку в майбутньому.

Оскільки на буття українського народу істотно вплинули засади російської державності, то не можна залишити поза увагою історико-політичний дискурс в РФ. Аналіз змісту історичної політики Росії засвідчує, що саме розміри території є досить важливою частиною її імперської ідеології. Росія «схиблена на розмірах»; Росія — це «нескінчений простір». Простір тут важливіший за час, а горизонталь — за вертикаль. Росіян не цікавить якість життя на цих територіях, але вони хизуються, що є такими «великими та дуже великими». Не випадково, росіяни у переважній своїй більшості сприйняли розпад Союзу РСР не як звільнення від імперії та

---

¹⁰⁷ Стасевська О. А. Новітній ментальний простір українського суспільства // Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». 2017. № 2 (33). С. 365–366.

страшного комуністичного режиму, а як втрату «великої країни-переможниці», за якою вони ностальгують й досі. Тому ідеологія пострадянського і постімперського реваншу, що містить в собі образ Росії — збирачки розділеного штучними кордонами «руського мира», фактично стала офіційною. Історико-політичний дискурс в РФ виливається сьогодні в агресивні й загарбницькі дії стосовно сусідніх країн, які були в складі колишнього СРСР¹⁰⁸.

Сьогодні визначення геополітичного вектору розвитку України ведеться в контексті обґрунтування цивілізаційного вибору щодо її членства в Європейському Союзі та НАТО. Декларуючи нашу прихильність до європейської та євроатлантичної інтеграції і здійснюючи конкретні кроки у цьому напрямку, ми повинні враховувати і складний феномен ментальності, бачити як ідентичність, так і відмінність між нами та європейцями. Те, що у нас є ментальні відмінності з європейцями, сумніватися не доводиться, оскільки існують відмінності й між самими народами ЄС. Важливо, щоб національна ідея як квінтесенція ментальності українського народу набула демократичного та євроінтеграційного забарвлення, зберігаючи при цьому просторові, ментально-духовні особливості українців.

Отже, формування ментальних рис українського народу — результат тривалого історичного процесу, природних умов і господарської діяльності, цивілізаційної «межовості» українських земель, місця і ролі української держави в архітектоніці світу. Аналіз проблем, пов'язаних з впливом історичного простору на менталітет українців, визначенням національної самобутності є особливо значущим для нас нині, в умовах глобальної транзитивності сучасного світу, російсько-української війни, коли наш народ перебуває в ситуації вибору шляхів подальшої розбудови української держави. Завдання полягає в тому, щоб витворити таку державність з усіма її атрибутами, котра б відповідала національному духу українців і разом з тим узлагоджувалася б з універсальними цивілізаційними критеріями сучасності.

---

¹⁰⁸ Удод О. У чому причини живучості імперських стереотипів у російській історіографії? // За Ідентичність і Незалежність. Війна Росії проти України: історичні передумови, геополітичні паралелі. У двох книгах. Вид 2-ге. / Відпов. ред. В. Смолій; упоряд. : Г. Боряк, О. Ясь. Київ : ТОВ «Видавництво «Кліо»», 2023. Кн. 2. С. 1515–1517.

1.5. КАТЕГОРІЇ «РАДЯНСЬКЕ» І «СОВЕТСЬКЕ» У ПІЗНАВАЛЬНОМУ ІНСТРУМЕНТАРІЇ ДОСЛІДНИКА ПОВСЯКДЕННЯ

На сучасному етапі протистояння російській військовій агресії перед вітчизняними істориками гостро постали питання свідомої артикуляції свого знання про недавнє минуле, коли Україна належала до СРСР. Запит на адекватне знання цього періоду, його розуміння та відповідну інтерпретацію сформувався не лише у колах української політичної та інтелектуальної еліти, а й у громадянської спільноти. Наразі відбуваються справді тектонічні зміни в ставленні до всього, що окреслювалося як «радянське», а з 1990-х стало тривати як «пострадянське», слугуючи такою собі індульгенцією чи дозволом продовжувати старі радянські практики, як образно визначив Сергій Плохій, не беручи на себе відповідальності за якісь речі, пов'язані з нами як суспільством до 1991 р.¹⁰⁹. Нині нам належить розібратися, чому недавнє «спільне» минуле, прожите в одній країні з росіянами, виявилось абсолютно несхожим у історичних наративах і пам'яті людей, чому сьогодні полярно не збігаються цінності і життєві орієнтири. Питання тверезого і самостійного осмислення радянського минулого та радянської спадщини в контексті української історії ХХ ст. перестало бути академічно-кабінетним чи дидактично-прикладним, натомість набуло національно-ідентичнісного і цивілізаційно-аксіологічного звучання.

Сучасні воєнні реалії увиразнили не лише вітчизняну інтелектуальну упослідженість («бачити все очима Москви»), а й заангажованість західної «советології», найяскравішим прикладом чого вже на перших місяцях повномасштабної війни став «казус Шейли Фіцпатрик»¹¹⁰. Проблема роботи з минулим набула ознак соціального виклику, без її розв'язання радянська минувшина даватиметься взнаки травматичним відлунням і в наступних поколіннях, породжуватиме амбівалентність у колективній ідентичності, створюватиме підґрунтя імперсько-колоніальним реноваціям.

---

¹⁰⁹ Цит. за: Радянське «я» і радянське «ми» між ідеологією і реальністю / Soviet 'I' and Soviet 'We' between Ideology and Reality / Заг. ред. Н. Шліхти. Київ : ДУХ І ЛІТЕРА, 2024. С. 228.

¹¹⁰ Михайловський В. Казус Шейли Фіцпатрик. Де закінчується советологія і починається російська пропаганда // Український тиждень. 29.04.2022. URL: <https://tyzhden.ua/kazus-shejly-fittspatryk-de-zakinchuietsia-sovietolohiia-i-pochynaietsia-rosijska-propahanda/>

На часі необхідність виробити власну оптику в дослідженні радянського, подолати постколоніальний російськоцентризм як концептуально, так і інструментально. З-під парасольки «єдино-спільного» означення реалій і явищ у радянському минулому вийшло і питання термінологічного інструментарію. Не секрет, що після падіння СРСР українські і російські історики тривалий час сутогосно працювали в єдиній історико-політичній площині, осмислюючи проблеми тоталітаризму, сталінської модернізації, репресій і терору тощо. За вживаними ними історичними конструктами і поняттями стояла єдина академічна традиція, успадкована з одного кореня — радянської школи, при цьому відносно толерування і врахування особливостей і відмінностей національних історій уможливив статус державницької незалежності. «Радянське» і «тоталітарне» стали ототожнювати, відповідно соціалізацію особи розглядали через призму індоктринації та ідеологізації, коли «людина радянська» постала як результат взаємодії різних ідеологічних інститутів, пропаганди і репресивних практик. При цьому суб'єктом перетворення визнавалась лише влада, натомість маса була пасивним об'єктом у системі «владарювання–підкорення». Парадигма тоталітаризму залишала поза дослідницьким полем істориків світ повсякдення і ментальності, реальних переживань, буттєвих практик і реакцій, взаємодії, взаємовпливу і взаємовідповідальності.

Коли на початку XXI ст. російська гуманітаристика була скорегована на реалізацію владного замовлення, в Україні наукове пізнання вмотивувалося загальнодемократичними суспільними змінами і запитом національного самоусвідомлення, відтак соціально-антропологічний підхід набув визначальної ролі. Радянське минуле стали осмислювати як складний феномен, що відображає не стільки політичний режим і технології влади, економіку та ідеологію, скільки людину, її ідентичність, повсякденний досвід, культуру, соціальні реакції, ментальність.

При дослідженні феномену цієї нової соціальності слова «радянський» і «советський» використовувалися вітчизняними авторами як ідентично близькі, почасти синонімічні, нюансовані локально-хронологічним фактором або впливом документально-джерельної стилістики. Втім уже на початку незалежності симптоматичним стало розведення цих термінів при аналізі загальносоюзних і республіканських процесів, оскільки вітчизняні історики втілювали ексклюзивний проєкт написання історії України. «Советським» позначали зокрема державно-владні рішення, що надходили

з Кремля на периферію як керівні. У наукових колах тенденція набула певної сталості, коли 1997 р. у Києві з ініціативи відомого літературознавця, історика культури, професора Гарвардського університету Григорія Грабовича став виходити український інтелектуальний часопис аналітичної есеїстики, публіцистики та рецензій «Критика», де послідовно вживався термін «совецький / советський» стосовно радянського періоду. Так норма англійської історіографії вести мову про «Советський Союз», транслітеруючи, а не перекладаючи його офіційну назву («Soviet Union» замість «Council Union»), повернулася в Україну і легітимізувалася у вітчизняному інтелектуальному просторі. З іншого боку, так набула закріплення тяглість зарубіжної україністики означувати більшовиків як чужинців — «совіти» / «совети», що було започатковано українською політичною еміграцією.

Упродовж 1920-х рр. не тільки українські емігранти, а й прості хлібороби непівського села «советами» називали все чуже. У «Щоденнику» Сергія Єфремова дуже чітко розмежовані за змістом «радянське» і «советське». Останнє він вживав суто у приватно-особовому письмовому мовленні (власне, в діаріуші, зрідка в епістолярії до людей близького кола, у нотатках з почутого від людей), по суті, завжди оціночно як чуже, накинute, як до прикладу, 29 лютого 1924 р.: «...Гидотне фарисейство: з одного боку, понавішувано скрізь портретів Шевченка, а з другого — советські цензори ... нищать його твори способом далеко дурнішим, ніж царська цензура це робила. Як скрізь, як у всьому — панує лицемірство й та безкрайня, невичерпна «пошлость», якої нестерта печатка лежить на всіх советських починаннях»¹¹¹. Натомість у грудні 1928 р., після показових успіхів українізації під орудою Кагановича, він виразно артикулював перекладним терміном: «... починаючи з 1921 р., себто з повороту мого на Україну, я живу в Радянській державі, я — громадянин Радянської Республіки [...] визнаю устрій Радянської Республіки, її закони і владу, виконую її вимоги, а спеціально в культурній сфері констатую велику роботу, пророблену за радянського ладу»¹¹².

Так з ранніх 1930-х як результат вдалої «українізації» (закорінення більшовицької влади) і сталінської колективізації (упокорення селянства голодом), в офіційному дискурсі в УРСР усталився перекладний варіант, по суті, перетворившись на адаптований лексичний означник, ним відтоді маркували всі ідеологічно правильні явища, дати, події, відповідні більшовицькому

¹¹¹ Єфремов С. Щоденники, 1923-1929. Київ : ЗАТ «Газета РАДА», 1997. С. 84.

¹¹² Там само. С. 711.

концепту. У цій термінології й сформувався авторитетний радянський дискурс. Олена Стяжкіна пропонує, слідом за Михайлом Бахтіним, розуміти під ним «такий порядок роздумів, що створений навколо ідеї, яка не піддається сумніву, іноді дорівнює абсолюту чи догмі. Авторитетний дискурс кодується специфічними маркерами та формами, особливою мовою, символами та знаками. Цим специфічним кодуванням він відрізняється від інших дискурсів, які співіснують поруч із ним. Він є абсолютно впізнаваним і таким, що своїм існуванням гарантує всі інші види порядку роздумів, які, у свою чергу, мають посилатися на нього, цитувати його, але не мають права ставити його під сумнів чи критикувати»¹¹³.

Так «радянський погляд», тобто навички сприйняття минулого через призму «єдино вірної марксистсько-ленінської методології» закріплювався в офіційному дискурсі, дидактичній традиції й побутовій свідомості. Успішність первинної радянзації першого (пост)революційного покоління — насправді складне явище тотального характеру, в якому криється не лише результат системної пропаганди й репресій, а й вимушена пристосованська трансформація соціуму як умова збереження життя і виживання. За умов небезпеки, від якої немає порятунку, коли стратегія мобілізації / опору перестала працювати, відповідно до «полівагальної теорії» Стівена Порджеса, суспільство автоматично (на рівні підсвідомих, фізіологічних і психологічних механізмів) перейшло до наступної стратегії — іммобілізації або повного підкорення (total submission)¹¹⁴. Таке «нормальне» життя «по-радянськи» стало можливим внаслідок компромісу між партією більшовиків і українським селянством, який був негласно укладений після поразки Української революції 1917–1921 рр. Його уособленням вважають українізацію і нову економічну політику, остаточно ж довершила справу колективізація і Голодомор 1932–1933 рр. Не випадково Лариса Якубова наполягає на тому, що сформованість «радянської людини» в Україні слід відраховувати від трагедії Голодомору як результат «радянської тоталітарної» травми. Усі наступні покоління мислили себе радянськими, докладалися до реалізації планів і програм радянської влади не лише з примусу. Це дало право Наталі Яковенко на двадцятому році неза-

---

¹¹³ Стяжкіна О. Радянське як своє, чуже, інше: теоретичні підходи // Нові сторінки Донбасу: 36. ст. Київ, 2017. Кн. 26. С. 54.

¹¹⁴ Porges S. The Polyvagal Theory: Neurophysiological Foundations of Emotions, Attachment, Communication and Self-regulation. New York : WW Norton, 2011. 151 p.

лежності скрушно і безапеляційно резюмувати: «В Україні діяла не «советская власть», а «радянська влада»¹¹⁵. Слововжиток часів незалежності також це підтверджує: «радянський» і далі явно домінує в історичних текстах, причому і в проукраїнських колах також. Вітчизняні академічні видання спиралися на літературну традицію, а в ній надійно усталилось «радянське», «совітське» ж сприймається як галицизм чи як діаспорне слово, «советське» ж — як суржик.

«Україна Модерна» у спеціальному номері за 2010 р., присвяченому проблемам перекладу, розглянула проблему розбіжності стосовно вживання «советський» і «радянський». В одному з трьох питань, запропонованих редакцією фахівцям з перекладу (у перекладацькому форумі взяли участь М. Стріха, О. Кочерга, І. Оржицький, Т. Шмігер, Є. Гулевич, Н. Сняданко, М. Климчук, О. Кальниченко, В. Наріжна, С. Вакуленко), йшлося про ситуацію в підсоветській і постсоветській Україні. В отриманих відповідях «радянський» траплялося в рази частіше, зокрема М. Стріха, І. Оржицький, С. Вакуленко вважали цей термін більш відповідним для загального означення періоду УРСР, хоча не наполягали на цьому варіанті як принциповому.

У статті Володимира Єрмоленка у цьому ж числі звернуто вагу на маніпулятивні дії радянців із поняттями «країна» та «державна». У публічному дискурсі прикметник «радянський» частіше припасований до географічного абриса, а не до державницького. Підтвердження цього знаходимо у безлічі фактів радянської масової культури. «*Широка страна моя родная, много в ней лесов, полей и рек*», — співалось у відомій радянській пісні. В цьому образі «країна» — це радше географічна широчінь, у якій багато чудес природи, неспівмірних із приватним світом буржуа. Водночас «країна» — це ще й грандіозна надіндивідуальна сила, яка дарує радянським людям «ключ від щастя». «*Всюду галстуков алые всплески / И задорная песня слышна — / Значит, снова ребятам советским / Ключ от счастья вручила страна*», — звучало в іншій радянській пісні. І нарешті, радянська країна — це справжня домівка нового типу «радянських людей». «*Мой адрес — не дом и не улица, Мой адрес — Советский Союз!*», — у цій відомій пісні СРСР є передусім «домом», «країною», краєм-парадизом, широким і домашнім водночас, а не адміністративною та бюрократичною «державою». Парадоксально, але для строкатої маси своїх громадян СРСР був передусім країною: безмежною

---

¹¹⁵ Яковенко Н. В Україні діяла не «советская власть», а «радянська влада» // Українська правда. 06.12.2011. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/4edaa6d60e8d0/>

просторою землею, до якої було упричетнено всіх її громадян, а тому вони не відчували жодної соціальної чи психологічної потреби їй «протистояти», як протистоять сучасній державі «громадянське суспільство»¹¹⁶. Натомість ідентифікування Радянського Союзу з «державою» було набагато скромнішим. Почасти з мовних причин: російське слово «государство», близьке до «государь» («монарх»), містило небезпечне нагадування про старий режим; а українське та російське «держави» — ще небезпечніші перетинання зі старорежимним «самодержавієм». Водночас не можна відкидати причин й суто ідеологічних. За комуністичною доктриною, «держави» — це репресивний елемент буржуазного суспільства, який має зникнути при комунізмі. Поряд із «країною» альтернативою «державі» мала стати «батьківщина» («родіна»). Слово «Родіна» мало забарвлення родинних обертонів («*Как невесту, Родину мы любим, / Бережем, как ласковую мать*», — звучало в тій самій пісні про «широка страна моя родная»).

Натомість Вахтанг Кебуладзе зайняв у своїй статті протилежну позицію, зазначаючи у примітці: «Я свідомо використав там прикметник «советський», штучно створений через пряму транслітерацію російського слова, а не його український переклад «радянський»¹¹⁷. Філософ у своїх публікаціях і публічних виступах до Революції Гідності і початку російсько-української війни часто вживав термін «радянський», але відтоді свідомо відмовився з огляду на вимоги часу: «Пряма транслітерація з російської, як на мене, підкреслює, що це політичне утворення є прямим попередником сучасної Росії, а для України воно залишається чужим і навіть ворожим. Оскільки мене цілком влаштовує така негативна сенсова конотація, я радо став послуговуватися цим терміном саме для позначення цієї держави»¹¹⁸. Вживання слова «советський» є цілком виправданим. Як і інших оригінальних термінів із советського «новоязу» — на кшталт «ЧК» чи «НКВД» (а не загадкових для масового читача «НК» чи «НКВС».

Письменник Андрій Любка додає аргументів у ставленні щодо терміна «радянський». «Насправді ішлося про інше, — стверджує він. — Украї-

¹¹⁶ Єрмоленко В. «Євромова» та її українська версія: нові слова й нові об'єкти // Україна Модерна. 2010. № 5 (16). С. 69. URL: <https://www.historians.in.ua/docs/umoderna/um16/ukraina-moderna-16-5-2010-pp063-086.pdf>

¹¹⁷ Кебуладзе В. Вплив перекладу на формування термінології гуманітарних наук і соціально-політичний дискурс в Україні // Україна Модерна. 2010. № 5 (16). С. 52. URL: https://uamoderna.com/images/archiv/16/5_UM_16_Kebuladze.pdf

¹¹⁸ Там само.

ну окупували, поставили на коліна, найкращі уми й гени вибили — це і був прихід советської, але аж ніяк не радянської влади. Коли ми чуємо слово «советський», вухо автоматично вловлює в ньому іншомовне, чуже походження. Російська фонетика дозволяє одразу збагнути «звідки ноги ростуть» у советської влади в Україні. Так, «советський» за мовними критеріями є варваризмом, але якраз це і підкреслює суть цього слова, найкраще передає його зміст. Транслітероване без емоцій, слово «советський» не має негативних конотацій, воно просто вказує на чужорідність походження советської влади в Україні, на її окупаційний характер. Натомість коли пишемо «советський», то відчуваємо й пейоративні відголоски. До речі, у світі більшість країн (крім східноєвропейських сателітів ССРС) не перекладають слово «советський» аналогом ради, навпаки — скрізь записують його, транслітеруючи російську основу. Так його перенесено і в латину — це видно у відомому словосполученні «homo sovieticus»¹¹⁹

Історик Владислав Гриневич за перелицюванням слова «советський» на «радянський» вбачає продуману і послідовну стратегію творення гомогенної ідентичності: «Слово «советський» означає засіб загальноімперської комунікації, внутрішнього поневолення й тоталітарного світоустрою для всіх народів советської імперії. «Советський» асоціюється з владним дискурсом і в ширшому розумінні втілює ту мову, котру культивує й насаджує влада. У советській імперії національна ідентичність була упосліджена й маргіналізована»¹²⁰.

Поняттям «радянський» влада завуалювала і заперечувала репресивну політику стосовно національної ідентичності. Застосовуючи його в широкому політичному вжитку, влада переконувала українців у тому, що вона не чужорідна, не силоміць накинене і зовні привнесене явище, утверджене коштом тисячі жертв і тотального насильства, а своє «рідне», «органічне», котре потрібно сприйняти й працювати на його розбудову.

Водночас через термін «радянський» відбулося витіснення пам'яті про Центральну Раду як єдиний легітимний орган української держави й символ колективних державотворчих прагнень українців. Знову маємо справу з

---

¹¹⁹ Любка А. Радянський чи советський — яке слово вживати? <https://day.kyiv.ua/blog/suspilstvo/radyansky-chy-sovyetsky-yake-slovo-vzhyvaty>

¹²⁰ Гриневич В. Подолання тоталітарного минулого. Частина 4: Мова як подолання: «советський» чи «радянський» // Україна Модерна. 09.09. 2019. URL: <https://uamoderna.com/blog/vladislav-grinevich/grynevych-part-4/>

технологією маніпулювання, витіснення й забуття. Не можна не наголосити на його роз'ясненні: «Найширший контекст будь-якої мовної одиниці — це вся мова загалом із відповідним життєсвітом і особливим досвідом цього життєсвіту, артикульованим у цій мові. ...Певне слово зазвичай можна зрозуміти лише через його парадигму і зв'язок такої парадигмальної матриці з досвідом, вираженим відповідною мовою. Зазвичай кожне слово вбудовано в складну систему стосунків досвіду й мови, яка висловлює цей досвід, але водночас через це висловлювання й у певний спосіб формує його. Як на мене, саме так слід зрозуміти вислів відомого німецького філософа Мартіна Гайдегера про те, що «мова — це оселя буття». Світ, у якому ми живемо, і мова, якою ми говоримо, комплементарні і стало впливають одне на одне»¹²¹.

Повномасштабна російська агресія 2022 р. остаточно увиразнила «розриви» в ідентифікаційному просторі «радянське — советське». Потреба національної і громадянської ідентифікації українського суспільства знову актуалізувала серед гуманітаріїв звернення до базових термінів «рада» і «совет». Перший — це питомо українське, від традиції представницької влади взагалі («council»), а другий означає специфічну спробу і практику більшовиків інституалізувати «класове представництво» в певних історичних і культурно-цивілізаційних обставинах.

Тема ідентичності стала центральною з точки зору національної безпеки, відтак аналіз соціально-історичного переходу від етапу «радянське — пострадянське» перейшов у стадію «подолання радянського — відновлення національного». Почуття ідентичності дає відповіді на онтологічні питання: «звідки ми, хто ми, куди ми йдемо». Ідентичність опосередковано впливає не лише на утворення смислу історії, а й на осмислені дії у сучасному.

Загальна спрямованість дослідницької активності змістилася з аналізу державно-політичної та ідеологічної конструкції радянського минулого до виявлення, опису і пояснення ментальних і соціокультурних форм радянського світу. Понад те, у колективній ідентичності його спадкоємців відчутні сліди «радянського», водночас на ній позначаються впливи сучасної глобалізації та тренди консьюмеризму. Формування глобального інформаційного суспільства також актуалізує питання історичної ідентичності як окремих особистостей, так і держав та суспільств.

---

¹²¹ Кебуладзе В. Вплив перекладу на формування термінології гуманітарних наук і соціально-політичний дискурс в Україні // Україна Модерна. 2010. № 5(16). С. 49–62. URL: https://uamoderna.com/images/archiv/16/5_UM_16_Kebuladze.pdf

1.6. БІБЛІОГРАФІЧНІ ОПИСИ ЯК ДЖЕРЕЛО ДЛЯ ЕНЦИКЛОПЕДИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Дослідники історії перебувають у постійному пошуку первинних джерел, так званих джерел-фактів. Якщо мова йде про писемні джерела, до первинних джерел вони відносять справстворені, укладені в архівні папки чи коробки документи, що очікують дослідника-інтерпретатора, який формує джерело-знання. Здійснюючи ж книгознавчі дослідження, науковці Книжкової палати України у якості первинного джерела розглядають бібліографічний опис. Останній, як засвідчує практика, вирізняється потужним, інколи дуже несподіваним дослідницьким потенціалом, який доречно використовувати, у тому числі, і в енциклопедичному форматі.

Джерелознавча галузь вітчизняної історичної науки розроблена багатьма вченими і представлена у різноформатних загальних і спеціальних друках (монографіях, статтях). Теоретичні й методологічні засади цієї допоміжної історичної дисципліни ґрунтовно проаналізовані у навчальній літературі, зокрема, колективному підручнику за редакцією Я. С. Калакури¹²², авторських посібників В. В. Підгаєцького¹²³, В. І. Воронова¹²⁴, І. С. Міронової¹²⁵, Г. В. Стефанюк¹²⁶ та ін. Водночас бібліографічні описи у якості первинного джерела дослідження дотепер не розглядалися.

У протистоянні дослідницьких полюсів «джерело-факт» (первинне джерело) і «джерело-знання/інтерпретація» (вторинне джерело) бібліографічні описи цілком співвідносні з поняттям первинних джерел, адже, вони є документально підтвердженими, стандартизовано оформленими і представленими, містять велику кількість неупередженої (формат, обсяг, наклад тощо) інформації та виключають будь-яку недостовірність чи фейковість (навіть, якщо названі позиції присутні на стадії написання чи публікації

---

¹²² Історичне джерелознавство: підручник/ [Я.С. Калакура, С. В. Головка, І. Н. Войцехівська, С. Ф. Павленко, Б. І. Корольов, М. Г. Палієнко]. Київ : Либідь, 2002. 488 с.

¹²³ Підгаєцький В. В. Основи теорії та методології джерелознавства з історії України ХХ століття: навч. посібник. Дніпропетровськ : Вид-во Дніпропетров. ун-ту, 2000. 392 с.

¹²⁴ Воронов В. І. Джерелознавство з історії України: курс лекцій. Дніпропетровськ: ДНУ ім. Олеся Гончара, 2003. 336 с.

¹²⁵ Міронова І. С. Історичне джерелознавство та українська архівографія: навч. посібник. Миколаїв : Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили, 2017. 208 с.

¹²⁶ Стефанюк Г. В. Джерелознавство і архівознавство: навч.-метод. Посібник. Івано-Франківськ : Прикарпатський НУ ім. Василя Стефаника, 2019. 128 с.

книги). Інакше кажучи, сама книга може страждати на плагіат, нав'язане співавторство, конформізм, дилетантизм, графоманство, тоді як її бібліографічний опис є бездоганною подачею інформації, що не містить елементів полеміки, контраверсій і, тим більше, не є проявом аморального вчинку. Окрім того, у ролі первинного джерела бібліографічний опис є учасником правової ситуації, беззастережним свідком досягнутого друкованого тріумфу чи можливого текстово-видавничого злочину, адже наклад чи не до останнього примірника можна знищити, а бібліографічний опис, якщо він вже зроблений і широко розповсюджений не тільки в бібліотечній мережі, але й приватному полі, відслідкувати значно складніше.

У цьому контексті Книжкова палата України за вимогами функціонування зберігає незнищений фонд, тож, навіть в часи сталінської тиранії і тотальної цензури жодних репресій не зазнали ані друки, що до неї надійшли, ані зроблені до них бібліографічні описи. Втрати, які все ж таки є, пов'язані або з перебуванням фондів під гітлерівською окупацією (1941–1943 рр.), або з погіршенням їх фізичного стану внаслідок неналежних умов зберігання (нестача приміщень була перманентною проблемою установи в усі часи її існування) та під час численних переміщень фонду на шляху до столиці (1989–1997 рр.). Про особливу цінність каталожних карток із бібліографічними описами говорить і той факт, що гітлерівці в 1943 р, відступаючи з Харкова, вивезли в Третій Рейх 70 тис. одиниць цієї наукової продукції (рештки, що їх, в свою чергу, не встигла евакуювати радянська установа в 1941 р.).

Бібліографічні описи можуть слугувати дієвим знаряддям енциклопедичного дослідження, яке за своїми парадигмальними засадами є значно ближчим до полюсу «джерела-факта», ніж «джерела-інтерпретації». Абсолютно неприпустимою здається наразі поширена думка про енциклопедії як «третинне джерело», що компілює утілені у друках знання, компетенції, фахові висновки тощо. На нашу думку, енциклопедичний жанр наукової літератури здійснює дослідження у зворотньому напрямку, узагальнюючи оприлюднені інтерпретації та позбавляючи «джерела-знання» від суб'єктивних суджень, авторської упередженості та дискусійності, внаслідок чого у споживача (читача) виникає цілком справедливе відчуття того, що він сприймає первинне джерело у його фактологічній недоторканості.

Аналіз бібліографічних описів здійснюється за певним алгоритмом,

що дає можливість дослідити видові та жанрові пріоритети у друках певного періоду, встановити домінуючих у різних галузях авторів на підставі таких параметрів, як наклад та кількість назв, з'ясувати активність окремо взятих видавництв, редакційних колегій, літературних критиків тощо. Окрім того, бібліографічні описи містять відомості про співтворців друкованих творів — художників-графіків, ілюстраторів, фотомайстрів та ін. Бібліографічні описи уможливають аналіз цінової політики нашої держави на певних етапах її розвитку (за радянських часів на примірниках друкованої продукції завжди вказувалася фіксована ціна її продажу, в умовах незалежності деякий час вказувалася рекомендаційна ціна, названу інформацію містили й більш ранні друки, зокрема, книжки, видані за часів Української Народної Республіки, Гетьманату Павла Скоропадського та Директорії УНР).

Одним із вдалив прикладів дослідницького використання бібліографічних описів у форматі енциклопедичного представлення може бути знайдений у порічному каталозі нотних видань за 1920 р. методичний посібник з техніки фортепіанної гри, який уклав віртуозний піаніст, композитор, професор Харківської музичної академії Марк Ісаакович Корсунський (1886–1921)¹²⁷. Зауважимо: ім'я діяча дотепер не зустрічається ні в загальних, ні в профільних виданнях.

Накопичений нами досвід свідчить, що на підставі бібліографічних описів можна встановити невідомі історичні факти, зокрема, внести суттєві корективи у статус митця слова тощо. Так, досліджуючи постать криворізького літератора Леоніда Ароновича Юхвіда (1909–1968) на матеріалах бібліографічних описів Книжкової палати України¹²⁸, з'ясовано, що у загальному показнику накладів видань цього прозаїка домінує не драматургія, а дитяча література. При цьому вітчизняне літературознавство ніколи не потрактовувало Леоніда Ароновича як письменника, що працював на дитячу аудиторію — для знавців і читачів він, в першу чергу, автор історико-революційної п'єси «Весілля в Малинівці», трансформованої в однойменну музичну комедію і знамениту кольорову кінострічку, що стала лідером кінопрокату в СРСР у 1967 р. Між тим, кількісні показники на-

---

¹²⁷ Первоначальная школа для фортепиано профессора Харьковской музыкальной академии М. И. Корсунского в 2-х тетрадях. Т. 1/ М. И. Корсунский. Харьков : Всеиздат, 2-я Советская Художественная литография Розенфельд, 1920. 47 с.

¹²⁸ Алфавітний каталог Книжкової палати України. Скр. № 631.

кладів видань Л. Юхвіда свідчать: з 248 тис. примірників його друків «дорослі» п'єси становлять менше третини — лише 71 тис., романтична п'єса для дітей «До побачення в травні» має 28 тис. примірників загального накладу, а в цілому, наклад дитячих творів автора — 160 тис. Лише одна його дитяча повість «Оля», що видавалася впродовж кількох десятиліть (1938, 1959, 1969, 1988 рр.), має загальний наклад 85 тис. примірників.

Опрацьовуючи картки з бібліографічними описами творів Л. Юхвіда, актуалізовано й факти з історичного краєзнавства Криворіжжя, зокрема, встановлено епізод його співпраці з художником-графіком криворізького походження Лазарем Яковичем Вербицьким (1905–1941). Останній 1932 р. створив обкладинку до роману Л. Юхвіда «Вибух»¹²⁹.

Очевидно, що на підставі бібліографічних описів можна аналізувати і резюмувати висновки стосовно вартості, а у зіставленні з середньою заробітною платою — і доступності книжок в Україні у різні часи її існування. Так, у 1918 р. друкарня Київської Народної управи (орган місцевого правління за часів УНР) видавала «Мальовані казочки» — чорно-білі ілюстрації визнаного на той час оздоблювача дитячих книжок В. Карріка (1869–1943) супроводжували перекази відомих усім з дитинства сюжетів казок «Бідний Вовк», «Цап та Баран», «Пан Коцький», «Рукавичка», «Заяць і Лев», «Лисичка і Рак», «Ріпка», «Солом'яний Бичок», «Кривенька Качечка», «Коза-Дереза» — і задля якнайширшого охоплення дитячої аудиторії продавала ці книжечки усього по одній копійці¹³⁰! Для порівняння, видання «Кози-Дерези» з кольоровими малюнками маловідомого художника Г. Павловича, що вийшло у той же час, коштувало 75 коп. Навіть з урахуванням якості поліграфії, різниця у ціні є колосальною, а копійчана ціна на дитячі розмальовки, що їх видавала друкарня Київської Народної управи, підводить, перш за все, до двох висновків: злиденного стану значної кількості тогочасного населення України і далекоглядної політики очільників Української Народної Республіки (навіть в умовах військового протистояння з більшовиками, дбали про розвиток української мови і духовне формування підростаючого покоління).

Бібліографічні описи дитячих творів, виданих у роки Української на-

---

¹²⁹ Алфавітний каталог Книжкової палати України. Скр. № 631.

¹³⁰ Каталог книг спецзберігання Книжкової палати України. Скр. № 3.

ціонально-демократичної революції та боротьби за збереження української державності, похідно розкривають й історію національної грошової одиниці. Так, авторська казка Василя Тодосіва (псевдонім репресованого українського письменника Василя Феодосійовича Химерика (1892–1938) «Півень та Лисичка», видана 1918 р. київським видавництвом «Вернигора», коштувала 2 гривні 70 шагів, а ціна віршованої казки «Про діда Микиту та цапика Трусиборідку» з ілюстраціями неперевершеного і також, на жаль, репресованого українського художника Петра Лапіна (1887–1937), виданої в 1919 р тією ж «Вернигорою», обраховувалася в іншій грошовій одиниці і становила 5 карбованців¹³¹. Київське видавництво «Друкар» [назву установи наведено в оригінальному написанні] 1919 р. видало авторські «Шість казочок» («Про двох цапиків», «Дві кізочки», «Десять робітників», «Івасик та Тарасик», «Наша хатка», «Чого ж вони зраділи») Михайла Коцюбинського (1864–1913), які також коштували 5 карбованців, хоча «Індуські народні казки» у переказі С. Вольської, що були видані київським видавництвом «Волошки», попри невеликий (28 с.) обсяг продавалися вдвічі дорожче (10 крб.). Вочевидь, у собівартість друку входив в усі часи недешевий переклад тексту з іноземної мови. На цьому тлі навчальна література була значно доступнішою: наприклад, практичні поради з природознавства, вміщені в книжечці Стюпи «Як Петрусь метеликів збирав» (видано київським видавництвом «Друкар» у 1919 р.), продавалися за символічною ціною в 1 карбованець¹³².

Як свідчать бібліографічні описи, книжки, видані в 1919 р., продавалися не лише за карбованці, але й за гривні. Так, твори англійської письменниці Марії Луїзи Раме (1839–1908), що виходили під її псевдонімом «Уйда», в україномовному перекладі молодшої сестри Лесі Українки Ольги Петрівни Косач-Кривинюк (1877–1945), були видані 1919 р. катеринославським «Українським видавництвом у Січеславі»; коштували 11 гривень — книга обсягом 118 сторінок уміщувала такі твори, як «Маленький граф», «Нюрнберзька груба», «Горда рожа». При цьому окрема література шкільного призначення була значно дорожчою (з огляду на обсяг і контент) за тогочасну художню (у тому числі, й перекладену з іноземної мови) літературу для дітей. Так, «Дві п'єски для дитячого театру» матері Лесі

---

¹³¹ Каталог книг спецзберігання Книжкової палати України. Скр. № 3, 4.

¹³² Там само.

Українки Олени Пчілки (1849–1930), видані у м. Полтаві, коштували 15 гривень¹³³.

Стосовно цін на радянські видання: дитячі книжки в УСРР/УРСР були очікувано дешевими (виховання підростаючих поколінь у відповідному до пануючої ідеології комуністичному дусі становило пріоритет гуманітарної політики тогочасної держави). Так, романтичну дитячу п'єсу «До побачення в травні» Л. Юхвіда, що мала чималий 70-тисторінковий обсяг, видану в пореформенному 1964 р. 20-тисячним накладом можна було купити по ціні пиріжка — усього за 8 копійок¹³⁴. Аналізуючи ціни на друки цього письменника, легко простежити зростаючу динаміку в розвиткові радянського ціноутворення на видавничу продукцію: якщо видана в 1938 р. 300-тасторінкова дитяча повість «Оля» продавалася за ціною 4,5 карбованця, то видана в 1959 р. однойменна книжка коштувала 6 крб. 15 коп. (і це попри втричі більший (відповідно 10 тис. і 30 тис. примірників) наклад, здійснений в одному й тому ж видавництві — «Дитвидав» у м. Харкові (1938 р.) і «Дитвидав УРСР» у м. Києві (1959 р.)). Тенденція на зростання вартості друків стає ще очевиднішою, якщо згадати, що видана 1988 р. харківським «Прапором» повість «Оля» коштувала вже 1 крб. 40 коп. Водночас, є підстави говорити і про сталість, а в деяких випадках, і про зниження цін: так, якщо видана в 1946 р. друкарнею «Атлас» у м. Львові повість Л. Юхвіда «Мишко Конюшенко» (обсяг 96 с., наклад 25 тис.) мала фіксовану ціну 4 крб., то видана у м. Харкові в 1963 р. повість «Вояка» коштувала 33 коп. (і це попри те, що книжка мала вдвічі більший обсяг — 183 с. і майже тотожний наклад — 30 тис.)¹³⁵. Тенденцію до зростання демонструє і цінова політика на драматургійну спадщину Л. Юхвіда: якщо героїчна комедія «Весілля в Малинівці», видана високогартунковим з точки зору поліграфії видавництвом «Мистецтво» в 1941 р., коштувала 2 крб. 75 коп., то впродовж 1954–1976 рр. цей твір можна було придбати вже значно дорожче, зокрема, — за 8–9 крб. до грошової реформи 1961 р. і за 95 коп. після неї. Цікаво, що накладі видань 1941 р. і 1958 р. кількісно збігаються (15 тис.), останні є однаковими (8 тис.) і у випадку з друками 1954 р. та 1976 р.¹³⁶.

Зауважимо: інколи трапляються і неповноцінно складені бібліогра-

¹³³ Каталог книг спецзберігання Книжкової палати України. Скр. № 3.

¹³⁴ Алфавітний каталог Книжкової палати України. Скр. № 631.

¹³⁵ Там само.

¹³⁶ Алфавітний каталог Книжкової палати України. Скр. № 631.

фічні описи. Зокрема, йдеться про книжки, видані в окупованому гітлерівцями м. Києві. Так, в 1942 р. у Києві вийшла книжка Тараса Шевченка (1814–1861) «Чернець»¹³⁷, 1943 р. — уривок з його поеми «Сон»¹³⁸. Переглядаючи зазначені видання, несподівано виринають казуси, а саме: текст «Чернеця» «прошитий» комуністичною поезією Павла Тичини (1891–1967), Максима Рильського (1895–1964), Миколи Бажана (1904–1983). Йдеться про те, що через певну кількість поетичних строф Тараса Шевченка в текст було внесено поезії майстрів українського радянського слова, а саме, вірші «Ми йдемо на бій» П. Тичини, «Я син Країни Рад» М. Рильського та «Клятва» М. Бажана. Цікаво, що ніде не позначені упорядники і видавці максимально завуальювали своє втручання в оригінальний текст Шевченка: дрібними літерами у дужках у книзі містяться вказівки на авторів: (Т.Ш.), (П.Т.), (М.Р.), (М.Б.). Хто, як і за яких обставин це зробив наразі сказати складно, але очевидно одне, що цей вчинок став проявом непокори окупантам і йшов від тих українських громадян, які сповідували радянську ідеологію. Швидше за все, це була акція комуністичного підпілля столиці, спрямована на підняття духу місцевого населення, і здійснювалася вона у вкрай небезпечних, ризикованих для життя умовах. Аналогічного коментаря заслуговує й поема «Сон» Т. Шевченка, що вийшла 1943 р. ще в незвільненому Києві. Як і в попередньому випадку, у канонічний кобзаревий текст під аббревіатурою (В.С.) було уміщено «Лист до земляків донецьких» Володимира Сосюри (1898–1965).

Зі стандартизованого лаконічного тексту бібліографічного опису можна встановити зміни, що відбулися у розвитку того чи іншого видавництва. Наприклад, досліджуючи бібліографічні описи часів евакуації (1941–1944 рр.) встановлено місця перебування окремих видавництв та заснування в них серійних випусків. Зокрема, на підставі бібліографічних описів можна стверджувати, що видавництво «Радянський письменник» вже влітку 1941 р. заснувало кілька серійних видань, а саме:

1) бібліотеку художньої літератури «Фронт і тил» (місцем видання останньої в 1941 р. зазначалися і м. Київ, і м. Харків, наклад книжок цієї серії коливався у межах 10 тис. примірників); у цій серії того року вийшли патріотичні твори «Присяга воїна» Леоніда Первомайського (псевдонім

---

¹³⁷ Видавничий каталог Книжкової палати України. Розділ «Київ». Скр. № 326.

¹³⁸ Хронологічний каталог Книжкової палати України. Скр. № 84.

українського радянського письменника і поета Іллі Гуревича (1908–1973), «До зброї» Івана Басса (1907–1984) (автор був науковцем і, як правило, писав вірші під псевдонімом, але згадана книжка є виключенням);

2) бібліотечку історико-документальної літератури «Бойові епізоди» (наклад серії коливався у межах 13–20 тис. примірників) — у серії вийшли прозаїчні твори «Більшовики» Іллі Стебуна (псевдонім українського літературознавця Іллі Кацнельсона (1911–2005), «Лист до друга» Аркадія Любченка (1899–1945), «На заставі» Леоніда Смілянського (1904–1966); збірка нарисів «Люди одного авіаполку» (до книги увійшли твори Олекси Десняка (псевдонім українського письменника, журналіста, військового кореспондента Олексія Руденка (1909–1942), Якова Городського (псевдонім українського поета і публіциста Якова Блюмкіна (1898–1966), Петра Козланюка (1904–1965), Якова Гримайла (1906–1984), Юрія Шовкопляса (1903–1978), Антона Шмигельського (1901–1972); поезії «Все для перемоги» Ісаака Фефера (1900–1952) тощо;

3) бібліотечку агітаційної літератури «Вперед. За нашу Перемогу!» — у серії вийшли агітаційні збірки «Виручай товариша в бою», «Презирство до смерті народжує героїв»;

4) бібліотечку історико-патріотичної літератури «Полководці країни Рад» — в 1941 р. в цій серії накладом 20 тис. примірників вийшло оповідання «Перший бій», присвячене Клименту Ворошилову, яке написав незабаром репресований український прозаїк Володимир Савич Кузьмич (1894–1943)¹³⁹.

У започаткованій «Укрвидавом при ЦК КП(б)У» серії «Наші великі предки» 1942 р. вийшли академічні праці видатних українських вчених, докторів історичних наук Костя Гуслистого (1902–1973) («Данило Галицький» (наклад 6 тис., вартість 60 коп.) та «Петро Конашевич-Сагайдачний» (наклад 15 тис., вартість 60 коп.), Миколи Петровського (1894–1951) («Богдан Хмельницький» (наклад 6 тис., вартість 50 коп.), Вадима Дядиченка (1909–1973) («Семен Палій» (наклад 6 тис., вартість 50 коп.)¹⁴⁰. Варто підкреслити, що хоча рівень евакуаційної поліграфії залишався низьким, але книжки цієї серії мали ілюстративне оздоблення, про що також повідомляється у бібліографічних описах до зазначених видань. Малюнки прикра-

¹³⁹ Хронологічний каталог Книжкової палати України. Скр. № 81-83.

¹⁴⁰ Там само. Скр. № 84.

шали титульну сторінку видання, а в самому тексті розміщувалися портрети названих історичних діячів.

На підставі бібліографічних описів можна стверджувати, що видавництво «Укрвидав при ЦК КП(б)У» впродовж 1942 р. мало декілька місць розташування¹⁴¹. За авторськими підрахунками, їх було не менше чотирьох: українське місто Ворошиловград (сучасний Луганськ) та російські міста Вороніж, Уфа і Саратов. Спираючись на дати підписань видань до друку, можемо стверджувати: попри стрімке наближення фронту, центром друку чи не до моменту ворожої окупації залишалося місто Ворошиловград. Так, у друкарні міської газети «Залізничник Донбасу» 25 квітня 1942 р. був підписаний до друку «Довідник чергового аналітика санітарно-хімічних лабораторій», підготовлений Українським санітарно-хімічним інститутом. Відповідальним редактором книги був доцент Н. Луганський. Цей довідник з позначкою «для службового користування» вийшов тисячним накладом. Своєрідним продовженням порушеної теми стали видані у Ворошиловграді інструктивні матеріали щодо правил обстеження і використання харчових продуктів, заражених або підозрілих по зараженню біологічно-отруйними речовинами (з огляду на текст, останні, на наш погляд, не втратили своєї актуальності дотепер)¹⁴².

19 червня 1942 р. (менш, ніж за місяць до гітлерівської окупації м. Луганська) у друкарні «Ворошиловградської правди» було підписано до друку і видано 35-тисячним (!) накладом надзвичайно важливу, політично значущу брошуру «Укрвидаву при ЦК КП(б)У» «Доповідь наркома закордонних справ тов. В. М. Молотова у Верховній Раді СРСР 18 червня 1942 р.»¹⁴³. Остання була присвячена ратифікації договору між СРСР і Великою Британією стосовно спільної війни з гітлерівською Німеччиною та її сателітами і співробітництву та взаємній допомозі після війни.

Бібліографічним раритетом «Укрвидаву при ЦК КП(б)У» за часів евакуації слід вважати збірку поезій Ісаака Фефера (1900–1952) «Вітчизна в бою», що також була підписана до друку 19 червня 1942 р., але видана в друкарні «Комуна» м. Вороніж. Це єдина видана у цьому населеному пункті книжка «Укрвидаву...», що зберігається у фондах Книжкової палати Украї-

---

¹⁴¹ Там само.

¹⁴² Хронологічний каталог Книжкової палати України. Скр. № 84.

¹⁴³ Там само.

ни. Наклад видання становив 3 тис., а вартість примірника складала 1 крб.¹⁴⁴.

На підставі опрацьованих бібліографічних описів можна стверджувати, що, делегуючи повноваження видавництва ворошиловградським друкарням, сам «Укрвидав при ЦК КП(б)У» вже на початку 1942 р. перемістився в м. Уфу¹⁴⁵. Так, 16 лютого 1942 р. було підписано до друку дипломатичну ноту від Наркома закордонних справ СРСР В. Молотова «Про повсюдні грабежі, розор населення і страхітні звірства німецьких властей на захоплених ними радянських територіях». Ця брошура «Укрвидаву при ЦК КП(б)У» вийшла в м. Уфі накладом 3 тис. примірників і коштувала 30 коп. за одиницю друку. Той факт, що на початку 1942 р. «Укрвидав при ЦК КП(б)У» діяв не тільки у м. Ворошиловграді, але й в м. Уфі, підтверджується й іншими даними. Так, 26 листопада 1941 р. в Саратові відбувся мітинг представників українського народу «Україна була й буде радянською», а книга з виступами, що на ньому пролунали, була підписана до друку 9 січня 1942 р. і вийшла в м. Уфі (наклад видання становив 3 тис., а вартість брошури складала 50 коп.). Того ж дня до друку було підписано й інше видання, що 3-тисячним накладом за ціною 20 коп. за примірник також вийшло в м. Уфі: «Виступ по радіо Голови Державного Комітету оборони Й. В. Сталіна 3 липня 1941 р.». Наступного дня, 10 січня 1942 р., було підписано до друку і видано в м. Уфі доповідь Й. Сталіна, присвячену XXIV-й річниці більшовицької революції. Слід підкреслити, що, попри тиранічний статус автора, наклад названої брошури, як і попередньої, складав лише 3 тис. примірників, а видання продавалося за типовою для пропагандистської літератури ціною 40 коп. (4 коп. після деномінації карбованця).

Як свідчать бібліографічні описи і наведена на фінальному аркуші інформація від видавництва, восени 1942 р. друки «Укрвидаву при ЦК КП(б) У» почали виходити в м. Саратові¹⁴⁶. Так, 2 вересня 1942 р. було підписано до друку книгу майбутнього політичного ваговика УРСР К. Дубини «Варвари двадцятого століття» (наклад видання становив 19 тис., ціна книги складала 50 коп.). Про осілість нової, тепер вже саратов-

---

¹⁴⁴ Там само.

¹⁴⁵ Хронологічний каталог Книжкової палати України. Скр. № 84.

¹⁴⁶ Там само.

ської, адреси «Укрвидаву при ЦК КП(б)У» свідчить також вихід збірника матеріалів Другого антифашистського мітингу представників українського народу «Україна була і буде радянською», підписаного до друку 20 вересня 1942 р. і виданого накладом у 30 тис. за ціною примірника в 1 крб. Значним накладом (50 тис. примірників) в м. Саратові вийшла доповідь Й. Сталіна на урочистому засіданні Московської ради депутатів трудящих, партійних і громадських організацій міста Москви, виголошена ним 6 листопада 1942 р. Книжка коштувала 15 коп. і оспівувала 25-тирічний ювілей «Великої Жовтневої соціалістичної революції». У саратовському «Укрвидаві при ЦК КП(б)У» вийшли також поезії В. Сосюри «В години гніву» (наклад книги становив 4 тис., вартість поетичної збірки складала 2 крб.), Д. Гофштейна «В наші грізні дні» (наклад 3 тис., вартість 50 коп.), оповідання А. Шияна «Не здаюсь!» (наклад 7 тис., вартість 1 крб.), викривальна публіцистика Л. Новиченка «Гітлерівська кріпаччина» (наклад 10 тис., вартість 25 коп.)¹⁴⁷ тощо.

Аналізуючи авторство, назви та підназви бібліографічних описів можна дослідити не тільки кількісні, але й якісні (видові) показники літератури, що виходила у певний період. Так, в умовах перебування українських видавництв в евакуації (1942–1944 рр.) динаміка друку виглядала так¹⁴⁸:

Вид книгодруку	1942 рік, %	1943 рік, %	1944 рік, %
Офіційна	6	17	31
Історико-документальна (джереловмісна)	6	7	5
Наукова	11	15	9
Навчальна	1	15	25
Художня	63	34	19
Публіцистична	11	10	4
Службова	2	2	1
Інструктивна	—	—	6

¹⁴⁷ Хронологічний каталог Книжкової палати України. Скр. № 84.

¹⁴⁸ Там само.

Відтак, дослідницькі переваги бібліографічних описів (алгоритм оформлення, стандарт подачі, документальна підтвердженість та ідентичність з інформацією, наведеною видавцем на початку чи в кінці книги тощо) забезпечують останнім статус першоджерельної бази. На підставі проведеного аналізу колекцій каталожних карток Книжкової палати України, можна стверджувати, що бібліографічні описи є фактовмісним джерелом у вивченні різноманітних питань вітчизняної історії. За допомогою останніх можна:

- 1) встановити маловідомі факти з історії видавництва та друкарень;
- 2) збагатити біографістику учасників видавничого процесу (авторів, перекладачів, редакторів, оздоблювачів) цікавими подробицями й епізодами з їхнього творчого життя;
- 3) зробити проміжні (щодо популярності авторів, жанрових орієнтацій, цільових аудиторій, друкованого контенту, видавничих стандартів, пріоритетів та уподобань, ціноутворення тощо) та узагальнюючі висновки стосовно суспільно-політичного, соціально-економічного та культурного розвитку країни в цілому.

Наукові параметри бібліографічних описів, як ключового знаряддя книгознавчої галузі, їх цілковита відповідність вимогам енциклопедичного дослідження (безальтернативність, позадискусійність, лапідарність, факховість, укладання значним колективом висококваліфікованих авторів) роблять можливим їх використання саме в енциклопедичному форматі.

1.7. КІНОДОКУМЕНТИ ЯК ДЖЕРЕЛО СТВОРЕННЯ ЕНЦИКЛОПЕДИЧНОГО КОНТЕНТУ ПРО УКРАЇНСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ XX СТОЛІТТЯ

Кіно стало результатом фіксації і своєрідною формою існування інформації з метою її збереження та передачі в часі й просторі. Майже водночас із зародженням і першими кроками кінематографу почалося осмислення його джерельних можливостей. Польський фотограф і кінооператор Б. Матушевський у 1898 р. назвав кіно «новим додатком до скарбниці суспільної пам'яті», «новим джерелом історії», яке забезпечує «достовірність і точність»¹⁴⁹. Цю тезу в 1950-х роках розвинув французький історик і теоретик кіно А. Базен, наголошуючи на властивості зображення протистояти забуванню і символічній конечності життя¹⁵⁰.

Поняття «кінодокумент» набуло міждисциплінарного статусу й використовується у різних галузях сучасної гуманітаристики, відображається у нормативних документах та довідкових виданнях. Ядро дефініції складає окреслення генетичного, технічного (спосіб створення), технологічного, знаково-інформаційного, перцептивного, складників й визначається як «документ, зміст якого зафіксовано за допомогою кінематографічної техніки і представлено у вигляді послідовно розташованих фотографічних зображень»¹⁵¹.

Поняття «кінодокумент» вживається також у вужчому значенні на позначення «документального кінофільму чи окремих документальних кінокадрів»¹⁵². Англomовним відповідником поняття кінодокумент є термін «moving image» (рухоме зображення), яке визначається як «серія зафіксованих на носії зображень, зі звуковим супроводом або без нього, які при відтворенні створюють враження руху і призначені для комунікації чи демонстрації глядачам або створюються з метою документування»¹⁵³.

¹⁴⁹ Making sense of films. URL: <https://historymatters.gmu.edu/mse/film/intro.html> (дата звернення 28.04.2024)

¹⁵⁰ Bazin A. What is Cinema? / H. Gray (Translator), J. Renoir (Foreword). Berkeley; Los Angeles : University of California Press, 1967. Vol. 1. 192 p.

¹⁵¹ Українська архівна енциклопедія: Д-М: Робочий зошит. Київ, 2006. С. 251

¹⁵² Рутковський О. Український словник-довідник екранних медіа. Київ : ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України, 2007. С. 103

¹⁵³ Records of the General Conference Twenty-first Session Belgrade, 23 September to 28 October 1980. URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000114029> (дата звернення 29.04.2024)

Основою документального кіно є зйомки реальних подій та осіб, що й дало підстави вживати узагальнену назву «кінодокументи» на позначення жанрів кінодокументалістики. За способом організації екранного матеріалу й змістовим наповненням серед кінодокументів виразняються:

1) екранна кіноперіодика, яка жанрово охоплює окремі кіносюжети, кіножурнали, інформаційні хронікально-документальні фільми. У цих жанрах переважає хронікальна зйомка в режимі реального часу;

2) проблемно-образна кінопубліцистика (фільми-біографії, фільми-портрети, фільми-монологи і т. п.). Відповідно до творчої інтенції авторів візуальний складник стрічок цього виду за допомогою монтажу може містити натурну зйомку часу створення фільму, кадри історичної хронікальної зйомки, які можуть зберегтися, як окремий кінодокумент, так і входити у вигляді сюжетів до кіножурналів та інформаційних кінозбірників.

Постаті українських письменників ХХ ст. представлені, як у кіноперіодиці, так і кінопубліцистиці. Обидва ці види кінодокументів є багаторівневими інформаційними конструктами, які представляють:

1) різноманітну фактографічну інформацію про життя і діяльність письменників;

2) інформацію (пряму і опосередковану) про історичний та соціокультурний контекст життя персоналії;

3) відомості про особливості сприйняття письменника його сучасниками чи нащадками (цінним у цьому аспекті є аналіз внутрішньо кадрового тексту, внутрішньо кадрової комунікації героїв);

Основа кінохроніки — констатація факту, фіксація на плівку реальних подій. Особлива джерелознавча цінність документальної зйомки полягає в синхронізації факту і його фіксації на плівці.

За змістовим наповненням серед хронікальних кіносюжетів можна виділити два види:

- кінодокументи, які містять прижиттєву зйомку письменників,
- кінодокументи меморіального характеру, які фіксують способи і форми їх комеморації.

У офіційній прижиттєвій кінохроніці (окремі кіносюжети студії «Укр-кінохроніка», сюжети із кіножурналів «Радянська Україна», «Україна сьогодні») домінують три типи кіносюжетів: кіносюжети, присвячені:

- 1) громадсько-політичній, державницькій роботі письменників;
- 2) фіксації культурно-громадської, наукової діяльності;
- 3) творчості.

Кіносюжети перших двох типологічних груп свідчать про конкретну дату, захід, подію, учасником яких є письменник. Сюжети можуть містити синхрони доповідей чи виступів. Поряд із фактичною інформацією цінність цих кінодокументів полягає в тому, що вони надзвичайно промовисто демонструють напружену і надзвичайно інтенсивну зовнішньо-подієву канву діяльності українських письменників, їхню вимушено-добровільну соціальну заангажованість. Так, у зібранні Центрального державного аудіовізуального та електронного архіву (ЦДАЕА) містяться сюжети, які висвітлюють діяльність П. Тичини на посаді міністра освіти УРСР: численні виступи перед освітянами, участь у роботі республіканських учнівських олімпіад, виступи з доповідями про стан освітньої галузі на сесіях Верховної Ради та засіданнях уряду тощо; діяльність М. Бажана як заступника голови РНК УРСР, заступника голови Ради міністрів УРСР, депутата Верховної Ради УРСР, СРСР; О. Гончара як члена ЦК КПУ, депутата Верховної Ради СРСР тощо.

Сюжети висвітлюють культурну та громадську діяльність українських письменників: участь у засіданнях творчих спілок та громадських організацій, виступи на ювілейних заходах, присвячених творчості українських митців, зустрічі з читачами, участь у сесіях АН УРСР, наукових конференціях та симпозіумах.

Окрім візуальної «артикуляції» офіційних подій і фактів на кадрах кіноплівки раз по раз виринають емоції й почуття, поведінкові особливості в різних умовах і ситуаціях, у різні періоди життя і діяльності зображуваної особи. У хронікальних кінодокументах дуже часто екранне зображення говорить саме за себе, без жодних дикторських підказок або незважаючи на, чи всупереч дикторському тексту.

Кіносюжети в комплексі з іншими документальними свідченнями сприяють глибшому, різнобічному висвітленню того чи іншого факту в біографії письменника та дозволяють краще зрозуміти подію в соціокультурній канві історичного періоду. Наприклад, спогади І. Дзюби¹⁵⁴ про виступ М. Рильського в м. Сталіно на виїзному V пленумі Правління Спілки

---

¹⁵⁴ Дзюба І. М. Спогади і роздуми на фінішній прямій. Київ : Криниця. 2008. С. 234–236.

письменників України і сюжет про цю подію в кіножурналі «Радянська Україна»¹⁵⁵ за січень 1951 р.

Кінодокументи, які стосуються творчої праці письменників, відтворюють авторське виконання власних творів в публічному просторі, на офіційних заходах, присвячених офіційним датам чи ювілеям, в камерних умовах власного робочого кабінету, спеціально для кіно-, телеаудиторії. Цей кіноматеріал синтезує зображувальну, знакову та звукову інформацію і може бути цікавим для дослідників, як з погляду вивчення фактів творчості того чи іншого письменника, так і з погляду характеристики психоемоційного стану автора та слухачької рецепції.

Цінним є автокоментар письменників щодо створення власних творів. Інколи кіносюжети є єдиним джерелом такої інформації. Наприклад, кіносюжет «П. Загребельний»¹⁵⁶ (1975 р., студія «Укркінохроніка») є ґрунтовною розповіддю письменника про витoki власної творчості, здобутки і плани: П. Загребельний висловлює свої міркування про шляхи розвитку української літератури в ХХ ст.; на півці також детально відтворено інтер'єр робочого кабінету письменника.

Тридцятихвилинний телесюжет Республіканської студії телебачення 1985 р. «Дума про невмирущого»¹⁵⁷, присвячений однойменній повісті, з якою автор фактично увійшов у велику літературу. П. Загребельний розповідає про роботу над твором, пояснює назву і структуру повісті, розкриває автобіографічні мотиви й життєву історію прототипів своїх героїв. З тридцятирічної часової дистанції від дня створення повісті письменник відрефлексовує її місце в континуумі власної творчості й контексті написаного про Другу світову війну.

Кінодокументи меморіального характеру показують форми і способи увіковічнення українських письменників. Вони оприсутнюють загальноприйняті практики *коммеморації*. Процес меморіальної рефлексії здебільшого починається відразу після смерті письменника. Хронікальні кадри фіксують похоронні церемонії з усіма деталями траурного ритуалу.

Найпоширенішою є репрезентація на екрані різноманітних комеморативних акцій, що проводиться в рамках ювілейного наративу. Тематично кіносюжети відображають такі події:

¹⁵⁵ Центральний державний аудіовізуальний та електронний архів (ЦДАЕА). Од. обл. 770.

¹⁵⁶ ЦДАЕА. Од. обл. 5902.

¹⁵⁷ ЦДАЕА. Од. обл. 11714.

- 1) наукові конференції, ювілейні літературні вечори;
- 2) урочисте відкриття меморіальних дошок, пам'ятників та бюстів, пам'ятних знаків;
- 3) створення та діяльність меморіальних будинків-музеїв;
- 4) проведення літературно-мистецьких свят, встановлення меморіальних премій тощо.

Фільми-портрети, фільми-біографії фіксують і зберігають образ письменника у динамічній візуальній і звуковій формі (у деяких стрічках монолог героя стає головним структуроутворюючим елементом фільму і несе безпосередню мовленнєву, психоемоційну, візуальну, характеристику міміки, жестів, містить автокоментар діяльності чи життєвих колізій). Завдяки своїй двоїстій природі (документ і явище мистецтва) та змістовій своєрідності — здатності комбінувати інші види джерел, акумулювати ще на етапі створення сценарію різні історіографічні праці, архівні документи, різноманітний іконографічний матеріал, кадри прямої репортажної зйомки в робочому і приватному просторі тощо.

Особливо цінним елементом у структурі документального фільму є свідчення, роздуми і спогади рідних і близьких людей, друзів, колег, знайомих письменника. Вони дозволяють створити багатогранний образ, деталізують портрет героя, часто розкривають унікальні деталі життєпису.

Інколи автори фільмів задля створення історичного контексту життя і творчості письменника розширюють коло авторів-спогадів, залучаючи не лише людей, які безпосередньо знали письменника, а загалом сучасників, земляків. З цього погляду вдалим і надзвичайно інформативним режисерським ходом є введення в тканину фільму «Брати»¹⁵⁸ (1991 р., студія «Укртелефільм») спогадів жителів с. Шилівка про пережиті суспільно-історичні катаклізми: голод, війну, післявоєнне лихоліття. Це — своєрідна проекція на біографію Григорія та Григора Тютюнників та їхню творчість, адже українська людина у трагічних перипетіях ХХ ст. — домінанта мистецьких рефлексій місців.

Кінодокументи (жанри кінодокументалістики) володіють значним інформаційним потенціалом і можуть бути цінними джерелами при створенні енциклопедичного контенту різного характеру. Залучення їх до комплексних досліджень дозволяє об'єктивніше відслідкувати історичну

---

¹⁵⁸ ЦДАЕА. Од. обл. 11827

специфіку явищ і процесів, які неможливо виявити в повній мірі, звертаючись лише до документів зі звичними паперовими носіями. Кінодокументи, присвячені українським письменникам ХХ ст., можуть бути прочитані:

по-перше, як сховище автентичних візуальних слідів минулого, своїрідні мнемонічні топоси, що репрезентують персоналії і події, не розповідаючи про них, а показуючи їх (кінодокументи зберігають образ письменника зафіксований у динамічній візуальній і звуковій формі);

по-друге, як артефакт, продукт епохи, репрезентація, що розкриває дух часу, особливості історичного періоду.

РОЗДІЛ II

ІСТОРІЯ ЕНЦИКЛОПЕДИСТИКИ: ПОСТАТІ, ПОДІЇ, ПОНЯТТЯ

2.1. «ЕНЦИКЛОПЕДІЯ ВОЄН» (ЗА РЕД. Ч. ФІЛЛІПСА, А. АКСЕЛЬРОДА) ТА АКТУАЛІЗАЦІЯ ПОЛЕМІКИ НАВКОЛО РЕЛІГІЙНИХ ВИМІРІВ ВІЙНИ

Війна є константою відомої історії людства, бо навіть короткі мирні часи ставали посутньо передвоєнним або поствоєнним періодом. Загрозу, тінь, ознаки Третньої світової війни або навіть її початки і вогнища відчитують уже. Візії майбутньої війни різні: як боротьба за світове лідерство між ключовими країнами Сходу й Заходу; як глобальний конфлікт із застосуванням ядерної або іншої нищівної зброї; як одночасний театр воєнних дій на всіх або більшості континентах... За або над політичними лаштунками вбачають і протиборство релігійних сенсів, ідей, цінностей, ідентичностей. Понад те, аналіз ролі, яку релігія відіграла у Першій та Другій світових війнах, а також тих змін, що ставалися в релігійному ландшафті після кожної з них, а з тим холодної війни (у сучасному дискурсі — Першої холодної), у серії геноцидних воєн після розпаду соціалістичного «концтабору», у тяглій російсько-українській війні (найбільшій війні від часу Другої світової на європейському континенті) — спонукали до прогностичної полеміки навколо релігійного складника воєн назагал.

Виразником одного з підходів (інші свідомо лишаємо осторонь) до розуміння природи і критеріїв вирізнення релігійних воєн, а ширше — ролі релігійно вмотивованого насильства в історії, стали укладачі тритомної «Енциклопедії воєн»¹ — видання, яке стало чи не найбільше знаним і найширше цитованим в американському академічному та освітньому середовищі. Енциклопедія містить аналіз 1763-х воєн, повстань, революцій, що спалахували у всесвітній історії людства від 2325 р. до н. е. (завоювання Саргоном Аккадським Шумерської імперії)² до 20 ст. (війною між США та Іраком та «війною США з тероризмом»). Робота над енциклопедією тривала бл. 10 років, її укладачі — військові історики Ч. Філіпс та А. Аксельрод залучили до співпраці численних фахівців, сперлися на обширний корпус авторитетних довідкових, енциклопедичних та статистичних джерел (перелік літератури для глибшого ознайомлення з темою міститься до кожної статті, загальна бібліографія включена в останній том). На переконання

¹ Encyclopedia of Wars : in 3 vols / Ed. by Ch. Phillips and A. Axelrod. New York : Facts on File, 2005.

² Згадка про падіння Єрихона у 8 тис. до н. е., з погляду істориків, невірогідна через обмаль і суперечливість наявних джерел і датувань.

укладачів, війни цікаві «не тим, що вони кажуть про суто військову історію, а тим, що вони кажуть про історію в найширшому сенсі». З цієї причини енциклопедія зосереджена не лише на деталях бойових дій (причини конфлікту, перелік ворожих сторін, перебіг битв, максимальна кількість тих, хто став до зброї, чисельність жертв тощо), а й на соціальному, культурному, політичному, міжнародному контексті, в якому відбувалися події, окреслює широке тло взаємозв'язків, передумов і наслідків війни. Перед читачем постає панорама наповненої війнами людської історії: від античних і середньовічних воєн Європи до китайських династичних, колоніальних воєн чи помітних регіональних конфліктів по всьому світу (зокрема й тих, що вирізнялися новачками у військовій дипломатії, тактиці та стратегії).

3-поміж 1763-х воєн лише 121/122 (один запис містить вказівку на 2 війни) підпали під категорію «релігійних», тобто 6,9 % (з них 3,8 % так чи інакше пов'язані з ісламом)³. Укладачі в довгому покажчику статей про релігійні війни не пояснюють свою методологію класифікації (хоча чітко вказують на релігійні особливості війни, яку віднесли до категорії «релігійних»), але зазначають у вступі, що релігію часто використовували як своєрідне прикриття для домодерних воєн, що ставали результатом цілком «світських» причин — економічних, політичних, ресурсних, територіальних. Навіть за спроби посперечатися з авторами і віднести ще десятки воєн до конфліктів релігійної природи, вони навряд чи б дотягли навіть до 15 % переліку. Авторами увиразнено, що ідеології імперського типу (незалежно від маскування релігійністю) насправді були джерелом інспірації більшості воєн в історії, ніж питомо релігійні доктрини.

Прикметно, що висновки дослідника М. Вайта — автора «Великої книги жахливих речей»⁴, яка була схвально сприйнята в академічних колах, — суголосні викладам Ч. Філліпса та А. Аксельрода: серед 100 найбільших звірств із найбільшою кількістю жертв, що вирізнені в історії людства, до власне релігійних він відносить лише 11 (тобто 11 %). Роль методологічних підстав тут виконали три основні принципи: а) єдиною відмінністю між протиборчими сторонами, що є представниками тієї самої країни, етносу, громади, мови, є релігія; б) неможливо описати війну, конфлікт без

---

³ Див. напр.: Holt A. Counting “Religious Wars” in the Encyclopedia of Wars. URL: <https://apholt.com/2018/12/26/counting-religious-wars-in-the-encyclopedia-of-wars/>

⁴ White M. The Great Big Book of Horrible Things: The Definitive Chronicle of History's 100 Worst Atrocities. New York : W. W. Norton, 2012.

прив'язки до релігії; в) самі ворожі сторони відверто декларують релігійні мотиви. Серед цих 11-ти релігійно інспірованих звірств — Тридцятилітня війна, повстання Махді, хрестові походи, французькі релігійні війни, розділення Індії, Тайпінське повстання тощо. Учергове, навіть за умови коригування й доповнення авторського переліку, частка вмотивованих саме релігією «найгірших звірств історії» не перевищила б 13 %. З погляду Вайта, війни за гегемонію або конфлікти типу «failed state» (крах центрального уряду із наступним поділом земель і громадянськими війнами) є причиною більшої жорстокості, ніж релігія. У статистичному розподілі з 455 млн масових жертв згаданих історичних звірств близько 47 млн (бл. 10 %) були пов'язані з релігією (пор.: комуністична ідеологія відповідальна принаймні за 67 млн смертей). Принагідно згадаємо й дослідження С. Пінкера⁵, який серед взірців найжорстокішого насильства відвів релігійним конфліктам лише 14,2 % (натомість бл. 19 % стосуються «комуністичних зусиль з перетворення держав» — правління Мао Цзедунa, Й. Сталіна, громадянські війни в Росії та Китаї).

За наведеними цифрами насправді ховається складна й мало опрацьована методологічна проблема — визначення принципових відмінностей власне релігійної війни від інших типів конфлікту, а поряд з тим і проблема релігійного / квазірелігійного характеру світських ідеологій (націоналізму, марксизму, фашизму, рашизму тощо). Так, Вільям Т. Кавано⁶, автор книги «Міф про релігійне насильство: секулярна ідеологія та корені сучасного конфлікту», стверджує, що більшість дослідників припускаються спільної методологічної помилки — нездатності переконливо розрізнити релігійне насильство від світського. На його думку, «секулярне насильство» дуже часто вмотивоване радикалізмом, розмежуванням, ірраціоналізмом, фобіями, проте в нерелігійних формах (наприклад, націоналістичні ідеології, різні версії расизму, слухняне виконання наказів, характерне для військових формувань збройних сил, вкорінена практика тортур та ін.). Кавано не відкидає ідею про те, що релігія здатна надихати на жорстокість і насильство, але заперечує, що цей тип насильства начебто «гірший», лютіший за світське, більше схильний до фанатизму, є значно ірраціональнішим і небезпечнішим, ніж секулярні ідеології. Риторика

---

⁵ Pinker S. *The Better Angels of Our Nature: Why Violence Has Declined*. New York : Penguin, 2011.

⁶ Cavanaugh W. T. *The Myth of Religious Violence: Secular Ideology and the Roots of Modern Conflict*. Oxford : Oxford University Press, 2009.

морального виправдання та історичного обов'язку, особливої місії та покликання не менш ефективно працює у світських, зокрема імперських і неоімперських ідеологіях. Якщо таким доктринам невластива віра в трансцендентного Іншого, пряме визнання Божественного провидіння як рушійної сили історичних подій, понад те, в них йдеться про «нову», «раціональну» та «правдиву» альтернативу ірраціональним (релігійним) ілюзіям, то такі ідеології варто розглядати як секулярні.

Схожий підхід розвивають С. Малешевич, Е. Ньюман⁷ у полеміці навколо т. з. Нових воєн: культурні коди безумовно сприяють війні, але вони не відповідальні за розв'язання війни як її первинна найглибша причина й спонукальна сила. Сучасна секуляризована політика, не обмежена релігійною етикою, здатна бути вкрай безжальною у впровадженні своїх цілей. Нові політичні ідеології 20 ст. постали як значно потужніший генератор соціальної дії й соціального насильства, ніж традиційні релігії за всі часи. Хоча радикальні еліти успішно і цілеспрямовано інструменталізують релігію заради досягнення геополітичних інтересів.

У підсумку Е. Голт і Дж. Д. Гослер⁸ у контексті аргументації того, що теза про релігійні війни як найжорстокіші й найвіктимніші за всі інші типи воєн не має надійних емпіричних доказів, вказують на своєрідне розмежування:

- між професійними істориками, з одного боку, які з опертям на емпіричний аналіз історичних воєн вказують на те, що релігійні становлять поміж них лише скромну частку;
- і видатними інтелектуалами, вченими, політиками, митцями, з іншого боку, з їхніми довільними розумуваннями на тему релігійного насильства (від С. Гарріса і Р. Ніксона до Р. Докінза та ін.).

Голт і Гослер певні, що подібні міфи закорінені у добі Нового часу, Просвітництва, коли ще була надто живою пам'ять про епоху запеклого релігійного герцю між католиками і протестантами в Європі (французькі релігійні війни 16 ст., Тридцятирічна війна, громадянська війна в Англії 1642–1561). Дослідники не мають сумніву в тому, що релігія часто надихала

---

⁷ Malešević S. The Sociology of New Wars? Assessing the Causes and Objectives of Contemporary Violent Conflicts // *International Political Sociology*. 2008. Vol. 2. P. 97–112; Newman E. The 'New Wars' Debate: A historical perspective is needed // *Security Dialogue*. 2004. Vol. 35 (2). P. 173–189.

⁸ Holt A. The Myth of Religion as the Cause of Most Wars. URL: <https://apholt.com/2023/01/03/the-myth-of-religion-as-the-cause-of-most-wars/>; Hosler J. D. Seven Myths of Military History / Ed. by J. D. Hosler, A. J. Andrea, A. Holt. Indianapolis : Hackett, 2022.

або мотивувала насильство, але вкотре підкреслюють: натепер верифікованого обліку й точного підрахунку втрат не існує — найперше через методологічні проблеми «вирізнання» питомо релігійних воєн з-поміж інших типів конфліктів або ж встановлення моменту, коли саме релігійні чинники починають переважати у війні світські мотиви або цілі. Для фахових істориків посилення на начебто «очевидність» такого висновку сили не мають.

У продовження дискусії російсько-українську війну вже беруть за взірець інструменталізації релігії та церкви у війні континентального масштабу. Вказують на різноманіття способів використання релігійної ідеології та інституцій: для ескалації збройного конфлікту, його легітимації, пропагандистського просування, впливу на масову свідомість, мілітаризації суспільства, мобілізації людських ресурсів тощо. Звертають увагу на те, що релігія стала безумовно активною військовою стратегією; відстежують хроніку перетворення путінським режимом церкви на складник пропагандистської та мобілізаційної машини, акцентують, що лінія російсько-українського фронту стала одночасно релігійним кордоном.

На концептуальному рівні висновують, що у процесі глобалізації «церква втратила монополію на релігію». Головними конкурентами традиційних церков став не атеїзм чи секулярний гуманізм, але нецерковна духовність та зручна для влади політична теологія, що синтезує фундаменталізм, популізм, націоналізм і геополітичні амбіції, навмисне накидає війні сакральність, аби розпалити ентузіазм мас. Саме цим засобом успішно скористався свого часу Сталін, який перевизначив нову світову війну як «Велику вітчизняну». Цей шлях цинічно обрав Путін, який переінакшив «спеціальну військову операцію» спершу на «зусилля припинити війну, яку розв'язав проти російського народу колективний Захід», згодом на «національно-визвольну боротьбу російського народу проти злочинного київського режиму і Заходу», цієї зими — на «боротьбу за виживання Росії», «доленосне питання життя і смерті», й нарешті, у березні 2024 р. РПЦ офіційно проголосила російське вторгнення в Україну «священною війною». Власне, активне застосування таких технологічно вигострених інструментів, як-от нові імперські ідеології з «адаптованим» релігійним складником, масштабна пропаганда, інформаційна війна, трансконтинентальний шантаж (паливом, зерном, голодом, ядерною зброєю) й подібне, і спонукають західних інтелектуалів до висновку, що Третя світова почалася вже — за допомогою нових засобів, у нових умовах, за іншими правилами (якщо такі взагалі є).

**2.2. ФЕДІР СТЕПАНОВИЧ ЦИЦУРІН
(12.06.1814–19.12.1895):
ПРОФЕСОР-ІНТЕРНІСТ, ФУНДАТОР
ПЕРШОЇ КИЇВСЬКОЇ
ШКОЛИ ВНУТРІШНЬОЇ МЕДИЦИНИ**

Федір Степанович Цицурін народився 12 червня 1814 р. в містечку Бірюч Слобідсько-Української губернії. На той момент ця територія відносилась до Воронізької губернії Російської імперії, хоча взагалі цей історико-географічний регіон Східної Слобожанщини був початково освоєний українським козацтвом і тому відноситься до українських етнічних земель. Першу освіту Федір Степанович отримав у повітовому училищі в Богучарах⁹. Після цього вступив до харківської гімназії, яку закінчив із срібною медаллю. Майбутній фундатор першої Київської наукової школи внутрішньої медицини продовжив навчання на медичному факультеті Харківського університету (закінчив з відзнакою). Наступні три з половиною роки Федір Степанович практикував лікарем першого класу в Харківській губернії. 1839–1841 рр. Ф. С. Цицурін провів у стінах Професорського інституту Дерптського університету. Успішно виконав та захистив наукову роботу на тему «*Nonnulla de typho abdominali (fevre typhoide Gallorum), praecipue quod attinet ad causam proximam et diversam adhibendae curationis rationem*» («Матеріали щодо причин та способів лікування тифозної лихоманки») і отримав ступінь доктора медицини. 29 липня 1841 р. Федора Степановича призначають на посаду викладача на ще навіть офіційно не відкритому медичному факультеті Імператорського

---

⁹ Цицурин, Федор Степанович // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона : в 86 т. (82 т. и 4 доп.). СПб., 1890–1907; Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского университета Св. Владимира (1834–1884) / Сост. В. С. Иконников. Киев : Тип. Императорского ун-та св. Владимира, 1884. С. 728–732; Цицурін Федір Степанович (1814–1895) — лікар // Особові архівні фонди інституту рукопису. Путівник / О. С. Онищенко (відп. ред.), О. С. Боляк, С. О. Булатова, Т. І. Вороїкова та інші. Київ : НАН України, Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського, Інститут рукопису, 2002. С. 268–269; Цицурін Федір Степанович // Декани медичного факультету Університету Св. Володимира (Національного медичного університету імені О. О. Богомольця) 1841–1919: Біографічні нариси та бібліографія / В. Г. Коляденко, Я. В. Цехмістер, О. П. Яворовський, І. М. Полякова / За ред. В. Ф. Москаленка. Київ : ВД «Авіцена», 2011. С. 27–34; Дземан М. І. Цицурін Федір Степанович: погляд крізь сторіччя (дискурс про спадкоємність традицій клінічної медицини до 200-річного ювілею Родоначальника Київської школи терапевтів). Київ : Медкнига, 2015. 228 с. (Серія «Класики медицини»).

університету святого Володимира¹⁰. Наступним важливим кроком в професійному розвитку стало відрадження за програмою підготовки університетських викладачів на стажування до найкращих клінік Європи — саме там були отримані сучасні знання та навички для викладання клінічних дисциплін на старших курсах. В університетських клініках Швейцарії, Франції, Німеччини, Італії та Австрії майбутній викладач медичного факультету Імператорського Університету святого Володимира мав можливість ознайомитись та практикуватись в галузях патологічної анатомії та внутрішньої медицини. Здобутий досвід описав у звітах, які були опубліковані в журналі Міністерства народної освіти та «Російській медичній газеті»¹¹. Після повернення додому молодий доктор медицини виступив зі звітною лекцією (був присутній сам міністр народної освіти С. С. Уваров).

Після повернення до Києва активно займався організаційною роботою, передовсім — налагодження клінічного викладання внутрішньої медицини на новоствореному медичному факультеті¹². За кілька років ентузіазм і титанічна праця професора-інтерніста приносить свої плоди: 1844 р. з'являється перша клінічна кафедра внутрішньої медицини в Імператорському університеті святого Володимира. Навряд можна було б знайти серед тогочасних сучасників того, хто б міг щось заперечити проти кандидатури Федіра Степановича на очільництво кафедри терапевтичної клініки із семіотикою, яку він зрештою сам і очолив¹³. Перша університетська

---

¹⁰ Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского университета Св. Владимира (1834–1884) / Сост. В. С. Иконников. Киев : Тип. Императорского ун-та св. Владимира, 1884. С. 728–732; Енциклопедія українознавства / Гол. ред. проф. д-р. Володимир Кубійович. Париж-Нью-Йорк : Молоде життя, 1984. Т. 10. С. 3684.

¹¹ Дземан М. І. Цицурін Федір Степанович: погляд крізь сторіччя (дискурс про спадкоємність традицій клінічної медицини до 200-річного ювілею Родоначалника Київської школи терапевтів). Київ : Медкнига, 2015. 228 с. (Серія «Класики медицини»).

¹² Бородулін В. І. Факультетская терапевтическая клиника университета Св. Владимира: формирование Киевского научного центра отечественной терапии. Сообщение 1. Основание клиники. Ее первый профессор — Ф. С. Цицурин (1844–1857 гг.) // Пробл. соц. гигиены и история медицины. 1997. № 2. С. 50–53; Цицурін Федір Степанович // Декани медичного факультету Університету Св. Володимира (Національного медичного університету імені О. О. Богомольця) 1841–1919: Біографічні нариси та бібліографія / В. Г. Коляденко, Я. В. Цехмістер, О. П. Яворовський, І. М. Полякова; за ред. В. Ф. Москаленка. Київ : ВД «Авіцена», 2011. С. 27–34.

¹³ Терапевтическая факультетская клиника. Записка проф. Ф. Ф. Меринга // Историко-статистические записки об ученых и учебно-вспомогательных учреждениях Университета Св. Владимира (1834–1884) / Под ред. В. С. Иконникова. Київ : Типография Имп. университета Св. Владимира, 1884. С. 164–166.

терапевтична клініка в Імператорському університеті не з'явилася б без зусиль Ф. С. Цицуріна. 01 листопада 1844 р. професор урочисто відкрив і став її директором¹⁴. Незважаючи на такі навантаження, професор-організатор знаходить сили на сумісництво та започатковує клінічне викладання ще на одній кафедрі внутрішньої медицини медичного факультету — приватної патології та терапії¹⁵. 1845 р. побачила світ цікава та важлива наукова робота київського професора-інтерніста Ф. С. Цицуріна «Вступление в курс частной терапии, семиотики и клиники внутренних болезней». Із позиції історичної ретроспективи вона визнана за «документ вражаючої сили, маніфест медицини, що вступила в природничо-наукову епоху своєї історії»¹⁶.

Наступним кроком в кар'єрі стала посада декана медичного факультету (1847–1850), яку він обіймав на виборній основі¹⁷. Не лише як інтерністу та менеджеру в сфері охорони здоров'я довелось працювати Ф. С. Цицуріну, виклики того часу змусили професора очолити тимчасову спеціалізовану інфекційну лікарню в період епідемії холери в м. Києві (1847 р.). У 1849 р. він був відряджений для вивчення «повальної захворюваності цингою» у Південно-західному краї. 1852 р. йому було доручено з'ясувати особливості шкідливого впливу на здоров'я робітників природних умов

---

¹⁴ Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского университета Св. Владимира (1834–1884) / Сост. В. С. Иконников. Киев : Тип. Императорского ун-та св. Владимира, 1884. С. 728–732; Цицурін Федір Степанович (1814–1895) — лікар // Особові архівні фонди інституту рукопису. Путівник / О. С. Онищенко (відп. ред.), О. С. Боляк, С. О. Булатова, Т. І. Вороикова та інші. Київ : НАН України, Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського, Інститут рукопису, 2002. С. 268–269.

¹⁵ Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского университета Св. Владимира (1834–1884) / Сост. В. С. Иконников. Киев : Тип. Императорского ун-та св. Владимира, 1884. С. 728–732.

¹⁶ Бородулин В. И. Факультетская терапевтическая клиника университета Св. Владимира: формирование Киевского научного центра отечественной терапии. Сообщение 1. Основание клиники. Ее первый профессор — Ф. С. Цицурин (1844–1857 гг.) // Пробл. соц. гигиены и история медицины. 1997. № 2. С. 50–53; Дземан М. І. Цицурін Федір Степанович: погляд крізь сторіччя (дискурс про спадкоємність традицій клінічної медицини до 200-річного ювілею Родоначальника Київської школи терапевтів). Київ : Медкнига, 2015. 228 с. (Серія «Класики медицини»).

¹⁷ Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского университета Св. Владимира (1834–1884) / Сост. В. С. Иконников. Киев : Тип. Императорского ун-та св. Владимира, 1884. С. 728–732; Цицурін Федір Степанович // Декани медичного факультету Університету Св. Володимира (Національного медичного університету імені О. О. Богомольця) 1841–1919: Біографічні нариси та бібліографія / В. Г. Коляденко, Я. В. Цехмістер, О. П. Яворовський, І. М. Полякова / За ред. В. Ф. Москаленка. Київ : ВД «Авіцена», 2011. С. 27–34.

схилив Дніпра біля Ланцюгового мосту. Одночасно з усіма цими функціями та завданнями професор-терапевт встигав бути ще й чи не найпопулярнішим лікарем у м. Києві і відомим інтерністом за його межами¹⁸. Працював лікарем-консультантом студентської лікарні та інституту шляхетних панянок, училища Левашевої та 1-ї Київської гімназії. Успішно лікував професора-хірурга В. П. Караваєва. Був особисто знайомий зі своїм геніальним земляком М. В. Гоголем та за можливості лікарував його. Київський професор-терапевт вдало курував лікування дружини імператора Миколи I під час візитації царської родини до м. Києва. 07 січня 1848 р. А. І. Лизогуб у листі до Т. Г. Шевченка писав, що саме «Цицурін лічить» їхню спільну знайому Тетяну Іванівну (сестру Глафіри Псьол). Професор-терапевт Ф. С. Цицурін став одним із засновників університетської медичної бібліотеки та подарував їй понад 2 тисячі книг¹⁹.

Відповідно до Указу Правлячого Сенату (№ 6834, серпень 1850 р.) Федір Степанович Цицурін та його син Володимир були внесені до реєстру дворян Київської губернії²⁰.

Цікаво, що Ф. С. Цицурін був знаним у колах прибічників ідеї слов'янської взаємності й мав з ними певні контакти. Про це свідчить хоча б те, що він отримав персональне запрошення на Слов'янський з'їзд у Празі (30 травня 1848 р.) від В. В. Ганки, але від участі в ньому відмовився.

У квітні 1856 р. Ф. С. Цицурін брав участь у роботі 32-го конгресу «германскихъ естествоиспытателей и врачей, собравшемся въ Вѣнѣ», на

---

¹⁸ Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского университета Св. Владимира (1834–1884) / Сост. В. С. Иконников. Киев : Тип. Императорского ун-та св. Владимира, 1884. С. 728–732; Цицурін Федір Степанович // Декани медичного факультету Університету Св. Володимира (Національного медичного університету імені О. О. Богомольця) 1841–1919: Біографічні нариси та бібліографія / В. Г. Коляденко, Я. В. Цехмістер, О. П. Яворовський, І. М. Полякова / За ред. В. Ф. Москаленка. Київ : ВД «Авіцена», 2011. С. 27–34; Дземан М. І. Цицурін Федір Степанович: погляд крізь сторіччя (дискурс про спадкоємність традицій клінічної медицини до 200-річного ювілею Родоначальника Київської школи терапевтів). Київ : Медкнига, 2015. 228 с. (Серія «Класики медицини»).

¹⁹ Цицурін Федір Степанович // Декани медичного факультету Університету Св. Володимира (Національного медичного університету імені О. О. Богомольця) 1841–1919: Біографічні нариси та бібліографія / В. Г. Коляденко, Я. В. Цехмістер, О. П. Яворовський, І. М. Полякова / За ред. В. Ф. Москаленка. Київ : ВД «Авіцена», 2011. С. 27–34; Дземан М. І. Цицурін Федір Степанович: погляд крізь сторіччя (дискурс про спадкоємність традицій клінічної медицини до 200-річного ювілею Родоначальника Київської школи терапевтів). Київ : Медкнига, 2015. 228 с. (Серія «Класики медицини»).

²⁰ Списокъ дворянъ Киевской губерніи. Изданіе Киевского Дворянскаго Депутатскаго Собранія. Типографія 1-й Киевской Артели Печатного Дѣла, Трехсвятительская, 5. 1906. С. 293.

якому його обирають президентом медичної секції цього престижного форуму. Цей факт став підтвердженням його авторитету серед європейських учених. Про відрядження Федір Степанович підготував детальний звіт (обсягом понад 100 сторінок), де професійно й детально характеризував нові напрями в медицині Німеччини, Франції та Австрії та інформував про організацію роботи клінік, шпиталів і лікарень у Європі. Звіт був надрукований у журналі Міністерства народної освіти і «въ отдѣльныхъ отискахъ разосланъ, по распоряженію министра нар. просв., во всѣ университеты, въ которыхъ были медицинскіе факультеты, для ознакомленія съ результатами означеннаго путешествія» як методологічна директива²¹.

Родоначальник Київської школи внутрішньої медицини Ф. С. Цицурін на основі інтеграції передових ідей тогочасної медичної науки та настійних вимог лікувальної справи XIX ст. розробив концепцію організації всієї медичної освіти на засадах клінічного викладання та успішно її впровадив в університетську навчально-наукову діяльність²². Вона стала важливим етапом започаткованого в європейській університетській інституції в другій половині XVII ст. поступу в медичній освіті. Заснована на основі інтеграції здобутків медичної науки в Європі та кращих її надбань у Російській імперії прогресивна традиція викладання медицини стала фундаментом для розквіту Київської школи терапевтів наприкінці XIX — початку XX ст. Заснована професором Цицуріним перша Київська наукова клінічна школа внутрішньої медицини залишила по собі вагомі здобутки, зокрема: розробка та успішне впровадження концепції організації медичної освіти, заснування традиційних напрямів наукових досліджень Київської школи діагностики внутрішніх і шкірних захворювань, інфекційної патології, лікувального застосування мінеральних вод²³. Учнями професора Цицуріна є доктори медицини А. І. Слободзинський, Ю.-Ф. І. Мацон,

²¹ Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского университета Св. Владимира (1834–1884) / Сост. В. С. Иконников. Киев : Тип. Императорского ун-та св. Владимира, 1884. С. 728–732.

²² Шендеровський В. Засновник першої кафедри терапії // Нехай не гасне світ науки. Книга четверта. Київ : ВД “Простір”, 2017. С. 188–194.

²³ Бородулин В. И. Факультетская терапевтическая клиника университета Св. Владимира: формирование Киевского научного центра отечественной терапии. Сообщение 1. Основание клиники. Ее первый профессор — Ф. С. Цыцурин (1844–1857 гг.) // Пробл. соц. гигиены и история медицины. 1997. № 2. С. 50–53; Дземан М. І. Цицурін Федір Степанович: погляд крізь сторіччя (дискурс про спадкоємність традицій клінічної медицини до 200-річного ювілею Родоначальника Київської школи терапевтів). Київ : Медкнига, 2015. 228 с.

Л. К. Горецький та Л. А. Маровський. Виконані під керівництвом Федора Степановича докторські дисертації безпосередньо започаткували традиційні для Київської школи внутрішньої медицини напрями наукових досліджень в пульмонології та нефрології.

Під час перебування в м. Києві імператор Олександр II 1857 р. особисто призначив Ф. С. Цицуріна Президентом запланованої до відкриття Варшавської медико-хірургічної академії²⁴. Це стало разючим поворотом у життєвому шляху ординарного професора Університету св. Володимира. На окупованій Російською імперією частині території Польщі стараннями Федора Степановича академічне викладання медицини було відновлено, оптимізовано та покращено, а набутий досвід керівника навчального медичного закладу військового відомства підготував його до ефективної реформаторської діяльності в «военном министерстве» імперії.

Зауважимо, що традицій свого родоводу козацький нащадок, син бездержавного народу аж ніяк не цурався. Яскраве підтвердження цьому колорит світлини Федора Степановича Цицуріна в альбомі фотографій царської родини та відомих особистостей Андрія Івановича Деньєра²⁵. Привертає увагу скромна, але повна гідності постава та лицарські риси його зовнішності, відкритий та пильний погляд сильної й незалежної особистості, горде уособлення вірності традиціям свого родоводу уродженця Слобожанщини — розкішні козацькі вуса. Був глибоко переконаним прихильником науково-дослідного пізнання, водночас був глибоко віруючою людиною²⁶.

1861 р. Цицурін стає неодмінним членом Військово-медичного вченого комітету Російської імперії, а 08 вересня 1862 р. обіймає посаду Директора медичного Департаменту військового відомства²⁷. Очолювана ним «Особлива комісія» розробила раціональне положення про медичну службу

---

²⁴ Ф. С. Цицурин: биография // Столетие военного министерства. 1802–1902. Восточная война 1853–1856 гг. Очерк развития и деятельности военно-медицинского ведомства в царствования Императоров Александра II, Александра III и Николая II. СПб. : Тип. М. О. Вольф, 1911. С. 137–139.

²⁵ Деньєр А. И. Альбом фотографических портретов августейших особ и лиц, известных в России. СПб., 1865. Тетрадь № 9. Сентябрь.

²⁶ Тимошик Микола. Село: У 2-х т. Т. 1: Зійти з безпам'ятства / Передм. С. Колесника. Київ : Ярославів Вал, 2017. С. 145, 352, 353.

²⁷ Ф. С. Цицурин: биография // Столетие военного министерства. 1802–1902. Восточная война 1853–1856 гг. Очерк развития и деятельности военно-медицинского ведомства в царствования Императоров Александра II, Александра III и Николая II. СПб. : Тип. М. О. Вольф, 1911. С. 137–139.

та шпиталі військових округів (затверджено 06 серпня 1864 р.). Саме це положення забезпечило самостійність військових шпиталів і виведення їх із структури військової господарчої служби. Ретельність і визначний організаторський талант, неймовірна працездатність, досвід клінічної практики, а також дипломатичність Ф. С. Цицурина забезпечили успіх здійснюваних ним реорганізацій діяльності військової медицини в імперії на посаді директора Департаменту (1862–1867 рр.). Здійснювати реформування військової медицини за відсутності високих покровителів та аристократичного походження Федору Степановичу було непросто. Не змінило суттєво цієї ситуації ні отримання ним у 1863 р. звання почесного, ні 1865 р. — штатного лейб-медика Імператорського двору та дійсного тайного радника.

На ниві медичної галузі блискучому та обдарованому таланом інтернсту довелося постійно працювати в режимі «кризового менеджера» у вирішенні кардинальних засадничих завдань щодо її оптимальної організаційної розбудови для потреб імперії. Дипломатичність, неймовірна працездатність, ретельність, досвід клінічної практики і визначний організаторський хист убезпечували успіх всіх здійснюваних Федором Степановичем реорганізацій в медичній галузі. От тільки талант вченого, дослідника та медика-науковця, родоначальника Київської школи внутрішньої медицини, що так яскраво і багатообіцяюче у своєму творчому злеті спалахнув у київський період, за дійсності Російської імперії не мав жодних шансів бути належним чином реалізованим.

Перебуваючи на вершині управлінського «кремля» системи охорони здоров'я Російської імперії, Федір Степанович не просто цікавився київськими справами, а до кінця своїх днів усіляко сприяв становленню Київської терапевтичної школи. Також щороку він повертався у свій маєток в Татарівці на Чернігівщині і намагався проводити там відпочинок²⁸. Після плідної діяльності з реформування військової медичної служби 29 січня 1867 р. Федір Степанович отримує призначення управителя придворною медичною частиною Імператорського двору й очолює її до 1882 р.²⁹.

---

²⁸ Список гражданским чинам первых трёх классов. Исправлен по 1-е октября 1894 года. СПб., 1894. С. 80–81.

²⁹ Ф. С. Цицурин: биография // Столетие военного министерства. 1802–1902. Восточная война 1853–1856 гг. Очерк развития и деятельности военно-медицинского ведомства в царствования Императоров Александра II, Александра III и Николая II. СПб. : Тип. М. О. Вольф, 1911. С. 137–139.

Свій життєвий шлях Федір Степанович Цицурін закінчив 19 грудня 1895 р. в Санкт-Петербурзі.

Мав відзнаки й нагороди: Орден Святої Анни 2-го ступеня (1848), Орден Святої Анни 2-го ступеня з Імператорською короною (1854), Орден Святого Володимира 3-го ступеня (1857), Орден Святого Станислава 1-го ступеня (1861), Орден Святої Анни 1-го ступеня (1868), Орден Святого Володимира 2-го ступеня (1870), Орден Білого орла (1872), Орден Святого Олександра Невського (1877, діамантові знаки цього ордена пожалувані 1881); Знак Червоного хреста, Темно-бронзова медаль в пам'ять війни 1853–1856 рр., Знак безпороочної служби за 15 років.

Встановлення повного переліку наукових праць потребує здійснення спеціальної ретельної дослідної роботи, оскільки професор Цицурін часто друкував короткі, але важливі дописи, присвячені актуальним проблемам викладацької та лікарняної практики в часописах локального значення та газетах (напр., в «Російській медичній газеті», університетських часописах тощо). Серед його праць:

- Nonnulla de typho abdominali (fievre typhoide Gallorum), praecipue quod attinet ad causam proximam et diversam adhibendae curationis rationem. Dissert. inaug. pathologigo-therapeut. etc, Dorpati Livonorum, 1841; in 8;

- Донесение министру народного просвещения: из Берлина (Журн. Мин. Нар. Просв. 1842. Ч. XXXV. С. –12), из Вены (Журн. Мин. Нар. Просв. 1843. Ч. XXXVII. С. 75–98);

- Отчет о путешествии его с 15 августа 1842 г. по 15 февраля 1843 г. по Южной Германии, Швейцарии и Франции (Журн. Мин. Нар. Просв. 1844. Ч. XLII. С. 1–82);

- Отчет о путешествии его с 15 марта по 15 авг. 1843 г. по Франции (Журн. Мин. Нар. Просв. 1844. Ч. XLIII. С. 31–52 (було опубліковано також в: Russland's Medic. Zeitung);

- Вступление в курс частной терапии, семиотики и клиники внутренних болезней (Журн. Мин. Нар. Просв. 1845. Ч. XLV. С. 130–168);

- Казлов Н., Цыцурин Ф., Вальтер А. Медицинский отчет о холерной эпидемии в Киеве 1874 года. Киев : Тип. Губерн. правл., 1848. 146 с.

- Отчет о путешествии с ученой целью в Германии, Франции и Австрии (Вена, Краков и Прага), составленный во время заграничного путешествия в 1856 г. (Журн. Мин. Нар. Просв. 1857. Ч. XCV. С. 1–26);

- Отчет о путешествии с ученой целью в Германии, Франции и Австрии (Журн. Мин. Нар. Просв. 1857. Ч. ХСVI. С. 1–34);
- Отчет о путешествии с ученой целью в Германии, Франции и Австрии (Журн. Мин. Нар. Просв. 1857. Ч. ХСVI. С. 35–78);
- Отчет о путешествии с ученой целью в Германии, Франции и Австрии (Вена, Краков и Прага), составленный во время заграничного путешествия в 1856 г. с подробными сведениями о клиниках, госпиталях, больницах, минеральных водах, существующих направлениях в медицине, Мин. Нар. Просв., Репринт. 78 с.
- Жагра, *Erincim sive polyrogis betilae, Birxenschvamm*, прот. Засѣд. Общ. русск. врачей въ С.-Пб., 1861–1862. С. 312;
- Желѣзистая гуттаперча, Общ. русск. врачей въ С.-Пб., 1861–1862. С. 334;
- О міазмѣ перемежающейся лихорадки / Общ. русск. врачей въ С.-Пб., 1861–1862. С. 431;
- Чесотка и ея леченіе. Общ. русск. врачей въ С.-Пб., 1862–1863. С. 403;
- О соисканіи военными врачами преміи за представленныя сочиненія. Предложеніе Ө. С. Цыцурина // Военно-Мед. Журналъ. 1866. Ч. 96;
- О леченіи цынги и глазныхъ болезней Кавказскими ключами // Военно-Мед. Журналъ. 1878. Ч. 131, VI. 38–41;
- О холере въ Парижѣ // Труды Общ. русскихъ врачей въ С.-Пб. 1884–1885. Ч. I. С. 62.

Українською мовою опубліковано в 2014 р.:

- Вступ до курсу приватної терапії, сіміотики та клініки внутрішніх захворювань // Практикуючий лікар. 2014. № 2. С. 13–25.

2.3. УКРАЇНЬСКА РЕВОЛЮЦІЯ 1917–1921 РОКІВ: НАЦІОНАЛЬНИЙ ДИСКУРС В ЕНЦИКЛОПЕДИЧНОМУ ВИМІРІ

Насамперед вважаємо за необхідне нагадати деякі факти з відносно недавньої енциклопедичної історії теми «Великого жовтня» в УРСР. У 1980-х рр. Інститут історії партії при ЦК компартії України і Головна редакція «Української радянської енциклопедії» тривалий час вели підготовку енциклопедичного довідника «Великий Жовтень і громадянська війна на Україні» (відп. ред. І. Курас). Видання вийшло в 1987 р., цілком залишаючись в полоні пануючої десятиліттями ідеологічної мегадоктрини «Великая Октябрьская социалистическая революция и гражданская война в СССР».

В передмові наголошувалося, що Велика жовтнева соціалістична революція (ВЖСР) здійснена російським пролетаріатом під керівництвом ленінської партії, а далі вже призабуті дефініції «пролетаріат — гегемон соціалістичної революції», «диктатура пролетаріату», «союз робітничого класу і селянства», «повалення яра капіталу» тощо. Діяльність Центральної Ради, Гетьманату П. Скоропадського, Директорії УНР подавалася як буржуазно-націоналістична, контрреволюційна, відповідним чином кваліфікувалися й лідери УНР М. Грушевський, В. Винниченко, С. Петлюра та інші. Інститут історії партії на той час був філією Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. Упорядники і автори енциклопедичного довідника чітко орієнтувалися на видану в Москві енциклопедію «Гражданская война и военная интервенция в СССР». Глав. ред. С. Хромов (1983). Істотний вплив на енциклопедичний довідник 1987 р. мала й чотири томна «Радянська енциклопедія історії України» (1969–1972; відп. ред. А. Скаба). У вікіпедії вона дістала вбивчу характеристику: «Сама історія українського народу зазнала у цій енциклопедії стратегічної фальсифікації»³⁰. Хоч сучасні фахові історики, вказуючи на глибоку фальсифікацію історичного минулого, все ж визнають певну інформаційну цінність прирадянських довідкових видань³¹. Це можна сказати й про енциклопедичний довідник «Великий Жовтень...», який зберігає обмежене джерельне значення лише в сенсі фактологічної канви тогочасних подій та біографій окремих діячів.

³⁰ https://uk.wikipedia.org/wiki/Радянська_енциклопедія_історії_України

³¹ Енциклопедія історії України в 10-ти томах. Т. 1. Передмова / Редкол.: В. А. Смолій та ін. Київ : Наукова думка, 2003.

Атмосфера горбачовської перебудови кінця 1980-х років, процеси демократизації суспільного життя дещо ослабили ідеологічний диктат і дозволили започаткувати висвітлення так званих «білих плям» історії. Однак тільки відновлення державної самостійності України 1991 р. сповна відкрило можливості переосмислення минулого українського народу, зокрема й стосовно надзвичайно складної і суперечливої доби визвольної боротьби і національного державотворення 1917–1921 рр.

Початок 1990-х років став часом, коли українська історіографія вела складні пошуки шляхів створення власного національного дискурсу. Потреби відновлення української державності, здобутої і втраченої в добу Української революції, формування національної ідентичності, становлення політичної нації, ставили перед Інститутом історії України — провідною академічною профільною установою — відповідальні завдання: переосмислити події минулого українського народу і новими знаннями озброїти суспільство.

Науковці відділу історії Української революції в умовах державної незалежності України пройшли складний процес подолання наслідків тривалого панування радянської історичної концепції «Великий Жовтень і громадянська війна». Першим кроком на цьому шляху стало повернення до тогочасного наукового лексику самого терміна «Українська революція», який ще у міжвоєнну добу в політичний, публіцистичний і науковий обіг ввели її творці і літописці.

1996 р. Інститут історії України видав двотомник з прикметною назвою «Історія України: нове бачення». Було запропоновано принципово новий погляд на 1917–1921 рр. як «Українську революцію». Відповідно до цього було розроблено періодизацію, розширено хронологічні рамки до 1921 р. включно, визначено національно-інституційні параметри революції, коло її провідних діячів, термін «громадянська війна» трактувався як російська червона та біла військова експансія і збройна боротьба українців з нею. На початку 2000-х років ця концепція історії Української революції стала домінуючою у новітній вітчизняній історіографії і була сприйнята зарубіжними дослідниками.

Динамічному розвитку тематичних досліджень сприяла актуалізація архівних джерел. 1996 р. вийшло фундаментальне двотомне видання «Українська Центральна Рада. Документи і матеріали». Дослідники отримали доступ до актуальної і верифікованої інформації про діяльність

представницького органу українців, який уособлював національно-демократичний етап революції з подоланням автономістсько-федералістських ілюзій і проголошенням державної незалежності УНР. Крім того, це був вірцевий продукт едиційної археографії з досконалим науково-довідковим апаратом.

У подальші роки вчені відділу в тісній співпраці з архівістами реалізували кілька потужних видавничих проєктів джерельного характеру: «Директорія, Рада Міністрів Української Народної Республіки. 1918–1920. Документи і матеріали. У двох томах» (2006 р.); «Український національно-визвольний рух. Березень–листопад 1917 р. Документи і матеріали» (2003 р.); «Українська Держава (квітень–грудень 1918 р.). Документи і матеріали. У двох томах» (2015 р.) та інші. Дослідники історії Української революції 1917–1921 років отримали широку і автентичну джерельну базу, яка уможливила розгортання тематичних досліджень, появу численних статей, монографій, сотень кандидатських і докторських дисертацій, збірників документів, проведення наукових конференцій, підготовки відповідних розділів підручників.

Водночас йшло накопичення дослідницького матеріалу про інституційні аспекти національного державотворення, складний перебіг подій у провінції, регіональні особливості і повсякдення революційної доби, оприлюднення значного архівно-документного джерельного матеріалу. Від 2002 р. виходить науковий збірник «Проблеми історії Української революції 1917–1921 років» (відп. ред., проф. В. Верстюк), який подає новітні тематичні напрацювання. Вагомим підсумком двох десятиліть досліджень революційної доби в Україні стало видання «Нарисів історії Української революції 1917–1921 років. У двох книгах» (2011 р.). Авторський колектив, ґрунтуючись на концептуально нових теоретико-методологічних підходах, не тільки дезавував радянські історіографічні схеми, а переконливо довів, що революційні події в Україні були потужним виявом прагнення українського народу утвердити свою національну ідентичність і вибороти державну самостійність.

Починаючи від 2003 р., Інститут історії України НАН України оприлюднює результати реалізації масштабного проєкту «Енциклопедія історії України» (в 10-ти томах), удостоєного Державної премії України. До нього ввійшли чимало статей про події, факти, персоналії доби Української революції. 2018 р. співробітники Відділу історії Української революції розпочали

здійснення актуального і перспективного науково-дослідницького проекту «Українська революція 1917–1921 років: енциклопедичний вимір». Була поставлена амбітна мета — великий масив інформації, отриманої в результаті реалізації концепції історії Української революції, синтезувати у форматі тематичного енциклопедичного видання, яке б стало доступним джерелом знання не лише для фахівців, але й широкого загалу.

Вже початок роботи виявив усю складність реалізації такого проекту, хоч упорядники і автори мали певний досвід написання довідкових статей, зокрема до «Енциклопедії історії України». Були також використані методичні рекомендації Інституту енциклопедичних досліджень НАНУ, Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво». Результатом копіткої праці став словник гасел, який налічував близько двох тисяч позицій. Вони розкривають зміст найважливіших подій і явищ, персоніфікують процеси революційної доби. Попри широке коло академічних і вузівських дослідників історії Української революції 1917–1921 рр., проблема залучення авторів виявилася й залишається доволі гострою.

З огляду на тривалість підготовки видання, було вирішено напрацьовані статті подавати в електронному вигляді окремими випусками на сайті інституту, які дістали назву — «Енциклопедичні зошити». Кожен з них мав стати проміжним результатом підготовки «Енциклопедії історії Української революції 1917–1921 років». Перший зошит вийшов у 2022 р. і тематично був присвячений діячам революційної доби. Керівник проекту проф. В. Верстюк у вступному слові наголошував: «Автори ставили перед собою завдання не тільки відтворити біографію окремої людини, а й створити загальну картину, в якій їх герої органічно поєднані, зв'язані абрисом революції, незважаючи на те, що їх дії і погляди часами носили діаметрально протилежний характер»³². Видання містить 247 статей, що представляють біограми громадських, військових, культурних, церковних, діячів; лідерів політичних рухів доби Української Центральної Ради, Гетьманату Павла Скоропадського, Директорії УНР, Західно-Української Народної Республіки, а також генеральського і старшинського складу Армії УНР, Галицької армії, отаманів повстанського руху; членів українських урядів, службовців національного дипломатичного корпусу, кооператорів, учених.

---

³² Енциклопедичний довідник «Діячі Української революції 1917–1921 рр.» Зошит 1. Науково-довідкове видання / Відп. ред. Верстюк В., відп. секр. О. Кудлай. Київ : Інститут історії України НАН України, 2022. 443 с.

Представлено енциклопедичні статті про міністрів Тимчасового уряду Росії, керівників і учасників «білого» руху, російських учених, лідерів більшовицької партії Росії. Видання включає також біографії політичної, військової і дипломатичної еліти країн, які безпосередньо впливали на перебіг подій в Україні революційної доби — США, Франції; представників вищого військового командування та дипломатичного корпусу країн Четверного союзу — Німеччини, Австро-Угорщини, діячів національних рухів Польщі і Чехословаччини.

Цього ж 2022 р. побачив світ і другий зошит. Він містить понад 100 статей, які відображають перебіг історії Української революції, її розвиток, головні складові частини, загальні та регіональні особливості. Видання будується навколо процесів українського державо- та націєтворення. Статті характеризують новоутворені державні інституції, аналізують найважливіші революційні документи — універсали, декларації, закони; висвітлюють міжнародні договори, внутрішню і зовнішню політику державних утворень, що постали на території колишньої Російської імперії³³.

Третій зошит вийшов 2023 р. і тематично є продовженням першого випуску. Це біограми громадських, військових, культурних, церковних, діячів; лідерів політичних рухів доби українських національних змагань, а також генеральського і старшинського складу Армії УНР, Галицької армії, отаманів повстанського руху; членів українських урядів, службовців національного дипломатичного корпусу, кооператорів. Представлено статті про провідних діячів советської України, національних лідерів державних утворень на території колишньої Російської імперії, учасників Білого руху. Видання включає також біографії зарубіжних істориків, у т. ч. української діаспори — дослідників проблем революційної доби³⁴.

Останній на цей час, четвертий зошит також вийшов у 2023 р. Вміщені статті відображають перебіг подій Української революції, головні складники, загальні та регіональні особливості. Видання будується навколо процесів українського державо- та націєтворення. Статті характеризують

---

³³ Енциклопедія історії Української революції 1917–1921 рр. Зошит 2. Науково-довідкове видання / Відп. ред. Верстюк В., відп. секр. О. Кудлай. Київ : Інститут історії України НАН України, 2022. 195 с.

³⁴ Енциклопедія історії Української революції 1917–1921 рр. Зошит 3: Постаті Української революції / Відп. ред. Верстюк В., відп. секр. О. Кудлай. Київ : Інститут історії України, 2023. 154 с.

діяльність владних органів та закони, що ними ухвалювалися; аналізують найважливіші революційні документи — універсали, декларації, закони; подають відомості про військові формування та військові операції, які відбувалися в ході бойових дій; висвітлюють міжнародні договори, дипломатичні декларації, а також містять дані про часописи та видання різного політичного спрямування³⁵.

Творчі здобутки української історичної науки в переосмисленні ідеологічних догм радянської історіографії «Великого жовтня» забезпечили створення сучасної парадигми Української революції 1917–1921 рр. Її утвердження матеріалізувалося в колективних та індивідуальних монографіях, дисертаційних дослідженнях, наукових статтях, публікаціях історичних джерел, мемуарної літератури.

Накопичення значного комплексу тематичного джерельного, наративного, біографічного, понятійного матеріалу, успіхи сучасної енциклопедистики, розвиток ІТ технологій створило умови для започаткування дослідницько-видавничого проекту «Енциклопедія історії Української революції 1917–1921 років».

Зусиллями авторського колективу світ побачили чотири випуски енциклопедичних зошитів, в яких подано близько 600 статей про події, факти і персоналії революційної доби 1917–1921 рр. в Україні. Проект став відкритим енциклопедичним онлайнним ресурсом, який уможливує динамічний доступ до концентрованої тематичної інформації з історії одного з найскладніших періодів минулого українського народу.

Напрацьовані у форматі енциклопедичних зошитів статті стали базовим масивом для «пілотного» наповнення електронної «Енциклопедії Української революції 1917–1921 рр.» — проекту, що реалізується нині на сайті Інституту історії України НАН України. Е-енциклопедія передбачає інтеграцію у єдину інформаційну систему накопиченого дотепер фактографічного і теоретичного дослідницького матеріалу, результатів його історіографічного осмислення та бібліографічного представлення, документального і мемуарного сегментів, візуального і звукового ряду. Користувач зможе не лише прочитати тексти, але й побачити фото- і кінодокументи, почути *голос доби*. Сподіваємося, цей мережевий проект стане черговим етапом осмислення і презентації світові феномену Української революції

---

³⁵ Енциклопедія історії Української революції 1917–1921 рр. Зошит 4 / Відп. ред. В. Верстюк., відп. секр. О. Кудлай. Київ : Інститут історії України, 2023. 386 с.

за допомогою сучасних інформаційних технологій. Видання сприятиме подальшому розвитку тематичних наукових досліджень, вдосконаленню вузівських і шкільних підручників з історії України, поширенню та популяризації нових знань, поглибленню персоніфікації історичного минулого, усвідомленню причин поразки Української революції і невдач, породжених нею державотворчих проєктів.

Розміщені на порталі Інституту історії України НАН України матеріали енциклопедичних зошитів отримали в експертному середовищі як позитивні, так і критичні відгуки. Щодо останніх, то вони стосуються, насамперед, необхідності поліпшення структури видання, змістового наповнення, вдосконалення методичного інструментарію, науково-редакційного забезпечення тощо. Авторський колектив видання постійно аналізує досвід творення науково-довідкового видання і усвідомлює потребу усунення не тільки змістових, але й методичних недопрацювань.

2.4. ОБРАЗ СИМОНА ПЕТЛЮРИ НА СТОРІНКАХ МЕМУАРНОЇ СПАДЩИНИ ТА СУЧАСНИХ НАУКОВИХ СТУДІЙ

Симон Васильович Петлюра (1879–1926) — знакова постать у когорті визначних провідників Української революції 1917–1921 рр. Його долю, як і долю очолюваної ним Армії УНР, спіткала поразка. Утім, цієї поразки війсьсько і його командувач зазнали з об'єктивних причин — на полі бою, поступившись натиску переважаючих збройних сил більшовицької Росії, чисельність яких до осені 1920 р. стала майже астрономічною — 5,5 млн осіб.³⁶

Один із найпоследовніших провідників ідеї української державності, С. Петлюра не залишив по собі ані автобіографічних спогадів, ані мемуарів, не кажучи вже про наукові дослідження, драматичні чи поетичні твори, художню прозу. Увесь його відомий писемний спадок складається з військових наказів, урядових директив і телеграм, газетних статей, дипломатичного та особистого листування. Зі слів соратників С. Петлюри відомо про його особистий архів. Останній міг би пролити світло на чимало подій Української революції 1917–1921 рр., на життя і діяльність її лідерів у цей період та на еміграції, на кінець на персону самого С. Петлюри, але слід його губиться і вміст його невідомий.

Попри те, що вивченню військово-політичної, громадської, літературної діяльності Симона Петлюри присвячено ґрунтовні наукові дослідження, його особистісний образ, реконструйований у спогадах соратників і монографіях істориків, контрастує суперечностями³⁷. Відтак дослідження історичної постаті С. Петлюри як людини і як державного діяча, зведення його особистісних рис до цілісного образу тощо вважаємо справою перспективи.

Архівні документи, історіографія, мемуари соратників і політичних опонентів уміщують суперечливі оцінки його персони: від лицаря Української революції — до людини випадкової біля керма держави, а то і зрадника інтересів України. Авторське тлумачення особистості С. Петлюри через

---

³⁶ Большая Советская Энциклопедия / Гл. ред. А. М. Прохоров, 3-е изд. Т. 24. Книга II. Союз Советских Социалистических Республик. Москва : «Советская Энциклопедия», 1977. С. 183.

³⁷ Кушнір Л. Л. Образ Симона Петлюри крізь призму листування з Миколою Шумицьким (1921–1924 рр.) // Полтавська Петлюріана – 8: матеріали дев'ятих Петлюрівських читань / [ред. кол.: Бабенко Л. Л., Мокляк В. О. (наук. ред.), Супруненко О. Б. (гол. редкол.) та ін.]; ЦП НАН України і УТОПІК; ДКіТ Полтав. ОДА; Полтав. обл. об'єдн. Всеукр. Т-ва «Просвіта» імені Тараса Шевченка; ДАПО; ПКМ імені Василя Кричевського. Полтава : Дивосвіт, 2019. Число 8. С. 20–30.

призму його світогляду, політичного кредо, історичної ролі в Українській революції 1917–1921 рр. репрезентують праці В. Винниченка (1920; 1991)³⁸, В. Іваниса (1952)³⁹, Д. Дорошенка (1954; 1969)⁴⁰, М. Стахів (1968; 1992; 1993)⁴¹, В. Михальчука (1996)⁴², В. Верстюка (2004)⁴³, В. Савченка (2006)⁴⁴, В. Солдатенка (2007)⁴⁵, В. Сергійчука (2009)⁴⁶, С. Литвина (2018)⁴⁷ та інших авторів, які спираються на ґрунтовну джерельну базу⁴⁸.

³⁸ Див.: Винниченко В. К. Відродження нації. Частина I. Київ-Відень : Видавництво «Дзвін», 1920. 348 с.; Винниченко В. К. Відродження нації (Історія української революції [марець 1917 р. – грудень 1919 р.]). Частина II. Київ-Відень : Видавництво «Дзвін», 1920. 328 с.; Винниченко В. К. Відродження нації (Історія української революції [марець 1917 р. – грудень 1919 р.]). Частина III. Київ-Відень : Видавництво «Дзвін», 1920. 535 с.; Винниченко В. К. Заповіт борцям за визволення. Київ : Вид. т-во «Криниця», 1991. 128 с.

³⁹ Іванис В. М. Симон Петлюра — президент України (1879–1926). Торонто : Накладом «5-ої Станиці Союзу Бувших Українських Вояків», 1952. 258 с.

⁴⁰ Див.: Дорошенко Д. І. Історія України 1917–1923 рр. Том 1: Доба Центральної Ради. Нью-Йорк : Видавнича корпорація «Булава», 1954. 437, XXI с.; Дорошенко Д. І. Мої спомини про недавнє-минуле (1914–1920). Мюнхен : Українське видавництво, 1969. 543 с.

⁴¹ Див.: Стахів М. І. Третя Советська Республіка в Україні; Наукове Товариство ім. Шевченка; Бібліотека Українознавства, том 26. Нью-Йорк : Український Конгресовий Комітет Америки, 1968. 244 с.; Стахів М. І. Україна проти большевиків. Нариси з історії агресії Советської Росії : [у 2 кн.] / ред. Б. Мельничук. Тернопіль : Ред.-вид. від. упр. по пресі, 1992. Кн. 1. 171 с.; 1993. Кн. 2. 246, [2] с.

⁴² Симон Петлюра та його родина: епістолярна спадщина / [упорядкування та передмова В. Михальчука; післямова Д. Степовика]. Київ : Рада, 1996. 319 с.

⁴³ Верстюк В. Ф. Симон Петлюра: політичний портрет (до 125-річчя від дня народження) // Український історичний журнал. 2004. № 3. С. 112–126.

⁴⁴ Савченко В. А. Симон Петлюра. Харьков : Фолио, 2006. 414, [1] с.

⁴⁵ Солдатенко В. Ф. Винниченко і Петлюра: політичні портрети революційної доби. Київ : Світогляд, 2007. 621 с.

⁴⁶ Сергійчук В. І. Симон Петлюра. 2-ге вид., допов. Київ : ПП Сергійчук М. І., 2009. 568 с.

⁴⁷ Литвин С. Х. Симон Петлюра у боротьбі за самостійну Україну. Київ : Смолоскип, 2018. 680 с.

⁴⁸ Див.: Петлюра С. Статті, листи, документи / [ред. кол.: Л. Дражевська, Н. Лівницька-Холодна, Л. Чикаленко та ін.]; Центральний комітет вшанування пам'яті Симона Петлюри в Америці; Українська Вільна Академія Наук у США. Нью-Йорк : [б. в.], 1956. 480 с.; Петлюра С. Статті. Листи. Документи. Т. 2 / [ред. кол.: Т. Гунчак, Л. Дражевська, П. Йосипишин та ін.]; Українська вільна Академія Наук у США, Бібліотека імені Симона Петлюри в Парижі. Нью-Йорк : [б. в.], 1979. 627 с.; Петлюра С. Статті. Листи. Документи. Т. 3 / [упоряд., передмова В. Сергійчук]; Інститут досліджень модерної історії України в США; Фондація імені Симона Петлюри в Канаді. Київ : Видавництво імені Олени Теліги, 1999. 615 с.; Петлюра С. Статті. Листи. Документи. Т. 4 / Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Центр українознавства; Центральний державний архів вищих органів влади і управління України; Центральний державний архів громадських об'єднань України. Київ : ПП Сергійчук М. І., 2006. 704 с.

Перші праці, що стосувалися особистості С. Петлюри, належать перу його соратників. У цьому відношенні особливо прискіпливу увагу українських емігрантських кіл привертало з'ясування причин військової поразки УНР і пошуку винних. Частина дослідників, близьких до емігрантського уряду УНР, намагалася довести, що його військово-політична поразка була наслідком антивоєнних настроїв, що панували у керівництві Української Центральної Ради, та фахової некомпетентності керівників військовими справами⁴⁹.

Серед критиків С. Петлюри ключове місце посідає В. Винниченко, його головний політичний опонент, тритомний твір якого — «Відродження нації» (1920 р.)⁵⁰ — поєднує елементи історичного дослідження й публіцистики. У творі широко використані документи й матеріали преси. Автор вдається до нищівної критики всієї військово-політичної діяльності С. Петлюри, що оприсутнює також особисту неприязнь В. Винниченка. З уст В. Винниченка С. Петлюра отримує не просто таврувальну, а брутально-гротескну оцінку. У такий спосіб В. Винниченко намагався перекласти на С. Петлюру всю вину за допущені промахи у сфері військового будівництва, і не лише в цьому. Знадобилося 90 років щоби українська історична наука нарешті наблизилась до об'єктивного висвітлення постаті й історичної ролі С. Петлюри⁵¹ та дала оцінку творчості В. Винниченка⁵².

Убивство С. Петлюри в Парижі у травні 1926 р. активізувало українську спільноту до активного опрацювання матеріалів, що стосувалися його постаті. Незважаючи на обсяг цієї роботи, першу докладну біографію

---

⁴⁹ Див.: Дорошенко Д. І. Історія України 1917–1923 рр. Том 1: Доба Центральної Ради. — Нью-Йорк : Видавнича корпорація «Булава», 1954. 437, XXI с.; Дорошенко Д. І. Мої спомини про недавнє-минуле (1914–1920). Мюнхен : Українське видавництво, 1969. 543 с.; Стахів М. І. Третя Советська Республіка в Україні; Наукове Товариство ім. Шевченка; Бібліотека Українознавства, том 26. Нью-Йорк : Український Конгресовий Комітет Америки, 1968. 244 с.; Стахів М. І. Україна проти большевиків. Нариси з історії агресії Советської Росії : [у 2 кн.] / ред. Б. Мельничук. Тернопіль : Ред.-вид. від. упр. по пресі, 1992. Кн. 1. 171 с.; 1993. Кн. 2. 246, [2] с.

⁵⁰ Див.: Винниченко В. К. Відродження нації. Частина I. Київ-Відень : Видавництво «Дзвін», 1920. 348 с.; Винниченко В. К. Відродження нації (Історія української революції [марець 1917 р. – грудень 1919 р.]). Частина II. Київ-Відень : Видавництво «Дзвін», 1920. 328 с.; Винниченко В. К. Відродження нації (Історія української революції [марець 1917 р. – грудень 1919 р.]). Частина III. Київ-Відень : Видавництво «Дзвін», 1920. 535 с.; Винниченко В. К. Заповіт борцям за визволення. Київ : Вид. т-во «Криниця», 1991. 128 с.

⁵¹ Костишин Е. І. Військово-політична діяльність Симона Петлюри : дис. ... канд. іст. наук : 20.02.22; [Нац. ун-т «Львівська політехніка»]. Львів, 2011. 224 с.

⁵² Там само. С. 13.

С. Петлюри⁵³ було підготовлено тільки в 1952 р. В. Іванисом, представником української еміграції в Канаді. В Україні її було перевидано репринтним способом лише в 1991 р.

Автор біографії В. Іванис — активний учасник українського визвольного руху на Кубані, сучасник і прихильник С. Петлюри, своє дослідження базує на мемуарних матеріалах, документах, свідченнях очевидців. Можна повністю погодитися з висновками теперішніх українських дослідників у тому, що праця В. Іваниса має надто ідеалізований характер, написана в апологетичному до С. Петлюри дусі і далека від критичного оцінювання його військово-політичної діяльності⁵⁴.

Із відновленням державності України розпочався новий етап у розвитку національної історіографії. Перед дослідниками відкрився широкий доступ до архівних матеріалів, що раніше не залучалися до наукового обігу, вітчизняна історична наука позбулася ідеологічної заангажованості. Побачили світ вагомі монографічні дослідження й журнальні статті, присвячені постаті С. Петлюри, авторства В. Михальчука (1996)⁵⁵, В. Верстюка (2004)⁵⁶, В. Савченка (2006)⁵⁷, В. Солдатенка (2007)⁵⁸, В. Сергійчука (2009)⁵⁹, С. Литвина (2018)⁶⁰. У 2000-х роках було захищено перші вітчизняні дисертації, присвячені військово-політичній та літературній діяльності С. Петлюри⁶¹.

⁵³ Іванис В. М. Симон Петлюра — президент України (1879–1926). Торонто : Накладом «5-ої Станиці Союзу Бувших Українських Вояків», 1952. 258 с.

⁵⁴ Костишин Е. І. Військово-політична діяльність Симона Петлюри : дис. ... канд. іст. наук : 20.02.22; [Нац. ун-т «Львівська політехніка»]. Львів, 2011. С. 15.

⁵⁵ Симон Петлюра та його родина: епістолярна спадщина / [упорядкування та передмова В. Михальчука; післямова Д. Степовика]. Київ : Рада, 1996. 319 с.

⁵⁶ Верстюк В. Ф. Симон Петлюра: політичний портрет (до 125-річчя від дня народження) // Український історичний журнал. 2004. № 3. С. 112–126.

⁵⁷ Савченко В. А. Симон Петлюра. Харьков : Фолио, 2006. 414, [1] с.

⁵⁸ Солдатенко В. Ф. Винниченко і Петлюра: політичні портрети революційної доби. Київ : Світогляд, 2007. 621 с.

⁵⁹ Сергійчук В. І. Симон Петлюра. 2-ге вид., допов. Київ : ПП Сергійчук М. І., 2009. 568 с.

⁶⁰ Литвин С. Х. Симон Петлюра у боротьбі за самостійну Україну. Київ : Смолоскип, 2018. 680 с.

⁶¹ Див.: Гоцуляк В. М. Політична діяльність Симона Петлюри в українському державотворенні : автореф. дис. ... канд. пол. наук : 23.00.01; [Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова]. Київ, 2009. 19 с.; Миронюк Д. І. Симон Петлюра як редактор журналу «Украинская Жизнь» (1912–1917) : дис. ... канд. наук із соц. комунікацій : 27.00.04; [Київ. нац. ун-т імені Т. Шевченка, Ін-т журналістики]. Київ, 2010. 192 с.; Костишин Е. І. Військово-політична діяльність Симона Петлюри : дис. ... канд. іст. наук : 20.02.22; [Нац. ун-т «Львівська політехніка»]. Львів, 2011. 224 с.

Вагомий внесок у пошук й опублікування рідкісних спогадів про події Української революції 1917–1921 рр. та про її провідників (зокрема і про С. Петлюру) здійснили історики українських спецслужб, серед яких В. Сідак⁶². На початку 2000-х рр. історик упорядкував і видав в Україні, відому до цього лише на Заході, частину спогадів начальника особистої охорони С. Петлюри, полковника Армії УНР М. Чеботаріва⁶³, що вийшла під промовистою назвою «Визвольні змагання очима контррозвідника: документальна спадщина Миколи Чеботаріва» (2003)⁶⁴.

До книги увійшли спогади М. Чеботаріва, одного з активних учасників визвольних змагань 1917–1921 рр. та емігрантського руху, що були написані ним у Німеччині в 1960 р., і які В. Сідаку вдалося віднайти, а також окремі архівні документи — листи до представників української політичної еміграції. Вони містять розповідь не лише про маловідомі факти української історії початку ХХ ст., але й надають читачеві можливість ніби зсередини відчувати атмосферу тих років. Доволі безкомпромісна та на перший погляд відверта позиція М. Чеботаріва в оцінюванні подій того часу представляє точку зору, що рідко зустрічається в українській мемуаристиці.

Історики українських спецслужб огортають особу М. Чеботаріва в ореол «утаємниченості», «неординарності». Принаймні, саме так подають його образ посвячені в тему розвідки. Власні ж враження від прочитання спогадів М. Чеботаріва формують психологічний портрет людини складної і водночас внутрішньо вільної, дуже добре поінформованої та апріорі упереженої до будь-якого оточення, що притаманно фахівцям відповідного професійного спрямування. Прикметно, що сам М. Чеботарів назагал усіляко сторонився своєї причетності до розвідувальних служб, як у період революції 1917–1921 рр., так і в таборах для інтернованих та на еміграції⁶⁵, позицію-

---

⁶² Сідак Володимир Степанович (1938–2019) — у 1991–2003 рр. організатор і очільник закладів вищої освіти в системі СБУ, перший ректор Національної академії Служби безпеки України.

⁶³ Чеботарів Микола Юхимович (1884–1972) — перший керівник контррозвідки УНР, комендант заплілля Дієвої Армії УНР, Директор Політичного департаменту МВС, Начальник охорони Головного Отамана, начальник II-ї секції Генерального Штабу Військового міністерства ДДІ УНР, полковник Армії УНР.

⁶⁴ Визвольні змагання очима контррозвідника: документальна спадщина Миколи Чеботаріва / упоряд. та авт. вступ. ст. В. С. Сідак. Київ : Темпора, 2003. 287 с.

⁶⁵ Чеботарів М. Ю. Невдала реабілітація Сушка-убійника (З приводу книжки Романа Сушка: «Хто бив полковника Отмарштейна») ч. 1. Варшава : Видавництво «Правда», 1933. С. 79, 82.

нуючи себе майже виключно як командира «охорони Головного Отамана»⁶⁶, що не мала при собі ніякої розвідки чи контр-розвідки»⁶⁷.

Утім, у спогадах полковника та в його епістолярії, що не призначався для афішування, власною рукою М. Чеботаріва описана його найактивніша участь в організації «так потрібної для держави контррозвідки» та його роль у справі 17 отаманів Армії УНР⁶⁸, серед яких окремо наголошується на «авантюрах» В. Оскілка і П. Болбочана, «в ліквідації яких я мусив особисто брати участь»⁶⁹. Уточнимо, що тут йдеться про події березня – середини липня 1919 р., коли М. Чеботарів обіймав посаду керівника щойно створеної контррозвідки Армії УНР⁷⁰.

При детальному ознайомленні з біографічними даними М. Чеботаріва виявляємо ряд суперечностей у фактах його життя, навчання, служби. Так, зокрема, В. Сідак, покликаючись на справу Державного архіву Служби безпеки України⁷¹, стверджує, що в 1905–1908 рр. М. Чеботарів нібито перебував на еміграції в Америці. Натомість історик Я. Тинченко, покликаючись на дані послужного списку з Російської армії⁷², стверджує, що в 1906–1910 рр. він, як прапорщик запасу, ніс строкову службу у 5-му гренадерському Київському полку (м. Москва). Але, що напевне, так це те, що в часи УНР М. Чеботарів перебував під військовим судом, «за перевищення влади»⁷³ (про що сам писав у спогадах).

Привертають увагу й інші своєрідні нюанси стосовно цієї суперечливої постаті. При студіюванні мемуарів М. Чеботаріва читач мимоволі

---

⁶⁶ Повідомлення про наступне призначення на посаду начальника охорони Головного Отамана М. Чеботарів отримав 1 травня 1920 р. від С. Петлюри.

⁶⁷ Чеботарів М. Ю. Невдала реабілітація Сушка-убійника (З приводу книжки Романа Сушка: «Хто вбив полковника Отмарштейна») ч. 1. Варшава : Видавництво «Правда», 1933. С. 82.

⁶⁸ Визвольні змагання очима контррозвідника: документальна спадщина Миколи Чеботаріва / упоряд. та авт. вступ. ст. В. С. Сідак. Київ : Темпора, 2003. С. 53, 225, .

⁶⁹ Там само. С. 53.

⁷⁰ Чеботарів М. Ю. Невдала реабілітація Сушка-убійника (З приводу книжки Романа Сушка: «Хто вбив полковника Отмарштейна») ч. 1. Варшава : Видавництво «Правда», 1933. С. 79.

⁷¹ Визвольні змагання очима контррозвідника: документальна спадщина Миколи Чеботаріва / упоряд. та авт. вступ. ст. В. С. Сідак. Київ : Темпора, 2003. С. 7.

⁷² Чеботарів Микола Юхимович // Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921): Наукове видання. Київ : Темпора, 2007. С. 472–473.

⁷³ Визвольні змагання очима контррозвідника: документальна спадщина Миколи Чеботаріва / упоряд. та авт. вступ. ст. В. С. Сідак. Київ : Темпора, 2003. С. 57.

звертає увагу на непослідовний і плутаний стиль викладу матеріалу. Крім того читача постійно переслідує враження, що у своїй оповіді її автор часто зумисно перебільшує свою роль у тих чи інших подіях Української революції 1917–1921 рр., гіперболізує власний вплив на рішення перших персон тодішньої української держави, у тому числі і на рішення С. Петлюри.

Зокрема, це простежується в історії зі створенням Гайдамацького Коша Слобідської України⁷⁴, у ряді інших епізодів. За наполяганням автора спогадів, саме він, а не С. Петлюра, організував Кіш, який тільки згодом передав під командування С. Петлюри. Брак відомостей щодо цього факту М. Чеботарів пояснює тим, що процедура передачі не була оформлена на папері. Його ж письмові звернення до С. Петлюри з пропозицією прийняти під командування цей військовий підрозділ, а також інші документи, як і весь військовий архів, були захоплені більшовиками при взятті Києва⁷⁵.

Як результат перегляду таких тверджень закрадаються сумніви щодо об'єктивності викладу цього та деяких інших фактів, описаних у спогадах, у критичності суджень мемуариста, якому на момент їх написання було вже 76 років. Згадаємо при цьому ще й «вкрити мороком» історію власного архіву М. Чеботаріва та архіву С. Петлюри. За міркуваннями посвячених у тему розвідки, у цих архівах, окрім документів великої історичної ваги та особистих паперів Головного Отамана, нібито містився компромат вибухового характеру на знаних політиків і воєначальників Армії УНР, на чому акцентував увагу у своїх мемуарах сам М. Чеботарів⁷⁶. «Чого б вони тільки не вжили б, щоби всю вину за попередню політику звалити тільки на Небіжчика, і для цього всілякі сліди своєї участі знищити»⁷⁷, — писав він про очільників української еміграції, які намагалися вилучити в нього архів С. Петлюри.

Професійно обізнаний у справах розвідки, В. Сідак у коментарях до мемуарів М. Чеботаріва зазначає, що останній, використовуючи дані з особистого архіву С. Петлюри, ще у 1926 р. зумів не лише залякати своїх колишніх соратників, але й поступово перебрав на себе права «верховного

---

⁷⁴ Там само. С. 90–101.

⁷⁵ Там само. С. 93.

⁷⁶ Там само. С. 225–227.

⁷⁷ Там само. С. 226.

судді»⁷⁸. Отож бо, на архів С. Петлюри полювали не лише його «герої», але й радянські карні органи⁷⁹. Утім, довічний імідж М. Чеботаріву створив, звісно, не архів С. Петлюри, а його жорсткий безкомпромісний підхід до ліквідації «отаманщини», «особиста вседозволеність та непомірна жорстокість до ворогів, опонентів та й підлеглих»⁸⁰, через що його небезпідставно побоювалися навіть відповідальні державні діячі, як під час своєї праці в Україні, так згодом і на еміграції⁸¹. Заклятими, незмінними ворогами для нього залишалися більшовики і радянська влада⁸².

У контексті нашої розвідки особливий інтерес викликають особистісні риси характеру С. Петлюри, наведені М. Чеботарівим у його епістолярній спадщині та спогадах. На сторінках цих матеріалів образ Головного Отамана подається уривчасто і суперечливо, до того ж суттєво контрастує. Зі слів М. Чеботаріва, навесні-влітку 1917 р. С. Петлюра «відома особа, патріот, розумний чоловік, самостійник»⁸³, але «профан і анальфабет у військових справах»⁸⁴. У листах до сотника В. Шевченка за 1923–1928 рр. він пише про нього в шанобливому тоні, як про незаперечного лідера українства за кордоном, єдиного репрезентанта «нашої нації на еміграції»⁸⁵. Після трагічної загибелі Головного Отамана він називає його «нашим улюбленим Вождем»⁸⁶, «Великим Небіжчиком»⁸⁷.

Проте вже у спогадах, написаних через 30 років, ставлення М. Чеботаріва до С. Петлюри змінюється. Загалом у процесі прочитання останніх складається враження, що мемуарист намагається увічнити власний образ, прагне додати йому ваги і самостійності у кожному сюжеті. У цьому контексті вже у вступній частині спогадів М. Чеботарів ніби намагається дистанціюватися від свого земляка, наголошуючи, що «з першого дня нашої зустрічі під час початку Великої Революції в 1917 р. я ніколи ні про

---

⁷⁸ Там само. С. 15.

⁷⁹ Там само. С. 14.

⁸⁰ Там само. С. 11.

⁸¹ Там само. С. 9.

⁸² Там само. С. 12.

⁸³ Там само. С. 21.

⁸⁴ Там само. С. 108.

⁸⁵ Там само. С. 205.

⁸⁶ Там само. С. 211.

⁸⁷ Там само. С. 216, 217, 219, 223.

що не просив С. Петлюру. Всі пости, які я займав з самого початку Революції, або здобував своєю працею (Харків), або призначався відповідним начальством без участі С. Петлюри»⁸⁸.

Далі, упродовж усієї багатосюжетної і плутаної канви своїх мемуарів, М. Чеботарів змальовує С. Петлюру особою нерішучою, часто невпевненою у власних рішеннях і діях. Це простежується як в історії зі створенням Коша, так і в ряді інших епізодів. За М. Чеботарівим⁸⁹, С. Петлюра дозволяв деяким офіцерам вільне поводження із собою, ілюстрацією чого можуть бути його особисті відносини з отаманом О. Волохом. Утім, в силу свого професійного мислення, а можливо і прогресування вікової підозрілості, М. Чеботарів надто критично оцінює у своїх мемуарах не лише С. Петлюру, а багатьох відомих персон періоду визвольних змагань та лідерів української еміграції, особливо військовиків — В. Петріва, В. Сальського, О. Удовиченка та ін.

Усвідомлюючи неминучий суб'єктивізм поглядів й оцінок М. Чеботаріва, В. Винниченка, В. Іваниса та інших авторів мемуарної спадщини соратників С. Петлюри та авторів наукових студій, присвячених йому, необхідно визнати, що їхні праці загалом мають високий ступінь достовірності, становлять важливі документальні джерела до вивчення історії визвольних змагань, характеристики їх активних учасників та чільних діячів. Не ідеалізуючи постаті С. Петлюри, варто відзначити, що незважаючи на суперечності у поглядах на його неординарну особистість, він, безумовно, був людиною безмежно відданою справі боротьби за державність України, чим заслужив на Батьківщині визнання як найпослідовніший лідер Української революції 1917–1921 рр.

---

⁸⁸ Там само. С. 40.

⁸⁹ Там само. С. 107.

2.5. В'ЯЗЕНЬ КОНЦТАБОРУ МАУТГАУЗЕН ВОЛОДИМИР ШЕПЕТЯ: ФОРМУВАННЯ ЕНЦИКЛОПЕДИЧНОГО КОНТЕНТУ БІОГРАФІЇ ОСОБИ

Історія тяжіє до повторів, тому сучасному й майбутнім поколінням наших співвітчизників слід старанно вивчати її суворі уроки. Одним із таких жажливих уроків є масове знищення людей у нацистських концетраційних таборах Європи в період Другої світової війни. Серед знищених нацистами — вихідці з України, тисячі відомих і невідомих в'язнів таборів Бухенвальд, Гросс-Розен, Дахау, Маутгаузен, Освенцім та інших, жертви морального виродження та духовного здичавіння представників покоління «аріїв», вихованого на вченні А. Гітлера «Майн Кампф».

Особливо сумної «слави» зажила серед наших земляків система таборів смерті Маутгаузен (Австрія), через Голгофу якої з серпня 1938 по травень 1945 років пройшло понад 203,5 тис. осіб зі всіх країн тодішньої Європи⁹⁰. Щонайменше 95 тис. із них були тут знищені⁹¹. Скільки українців пройшло через Маутгаузен — достеменно невідомо. Орієнтовна цифра — понад 20 тис. осіб. Зокрема тільки з Києва в концтаборі був зареєстрований 381 в'язень, із Харкова — 330, Львова — 296, Одеси — 151, Донецька — 98, Полтави — 150. Однак ми досі не знайдемо жодного меморіального знаку чи символу в Україні, де б про них згадувалося⁹².

Ініціатива у вивченні цієї архіскладної сторінки вітчизняної історії має свої нюанси. У 1963 р. побачила світ книга представника української еміграції в Канаді, колишнього в'язня нацистських таборів М. Г. Марунчака «Система німецьких концтаборів і політика винищування в Україні»⁹³,

---

⁹⁰ Пастушенко Т. В'язні з України у концтаборі Маутгаузен: скільки їх було та що ми про них знаємо? Сторінки воєнної історії України: Збірник наукових статей / Інститут історії НАН України. Київ, 2021. Вип. 23. С. 281.

⁹¹ Mauthausen concentration camp. URL: <https://www.gettyimages.com/photos/mauthausen-concentration-camp>

⁹² В'язні з України в концтаборі Маутгаузен: історія та пам'ять / Упоряд.: Р. Берндл, М. Кальтенбруннер, Т. Пастушенко. НАН України. Інститут історії України; Український інститут національної пам'яті; Посольство України в Республіці Австрія; Міжнародний комітет колишніх в'язнів концтабору Маутгаузен; Українська організація борців антифашистського опору; Національний меморіальний комплекс «Висота маршала І. С. Конєва». Київ : Фенікс, 2019. С. 8.

⁹³ Марунчак М. Г. Система німецьких концтаборів і політика винищування в Україні. Вінніпег : Загальна бібліотека «УКТ», 1963. 88 с.

де він першим серед наших співвітчизників навів стислі документальні відомості з історії Маутгаузена, а також дані про чисельність в'язнів табору й умови їх існування.

У другій половині 1950-х років питанням в'язнів концтабору Маутгаузен нарешті зацікавилися в СРСР, бо саме тоді, з дозволу КПРС, тут отримала право на існування тема радянських військовополонених, закрита раніше з ідеологічних міркувань. Ініціатором дослідження руху опору в Маутгаузені (фактично — збирачем спогадів в'язнів табору) виступив радіотелепубліцист С. С. Смирнов, із-під пера якого згодом вийшла праця документально-публіцистичного змісту «Герои блока смерти» (1963)⁹⁴. У подальшому згаданий матеріал доповнювався та перевидавався під іншими назвами⁹⁵. Серед видань цього ж плану заслуговує на увагу праця І. Ф. Ходькіна «Живые не сдаются» (1965)⁹⁶, також присвячена в'язням концтабору Маутгаузен.

У тих же 1960-х рр. журналістські розслідування про табір Маутгаузен і спогади в'язнів табору (під їхніми власними прізвищами) стали друкувати на сторінках радянських газетно-журнальних видань та в тематичних збірниках⁹⁷. У 1980 р. вийшло нарешті перше на той момент монографічне дослідження П. П. Брицького «Интернациональная солидарность в борьбе с фашизмом: деятельность антифашистского подполья в гитлеровских концлагерях»⁹⁸, де стисло було відтворено події повстання в'язнів блоку № 20 («блоку смерті») концтабору Маутгаузен у лютому 1945 р.

Прикметно, що в більшості матеріалів про Маутгаузен, опублікованих у другій половині ХХ ст., чітко простежується «український слід». Як

---

⁹⁴ Смирнов С. Герои блока смерти. Москва : Госполитиздат, 1963. 48 с.

⁹⁵ Див.: Смирнов С. Последний бой смертников. Страницы народного подвига. Москва : Советский писатель, 1967. С. 664–694; Смирнов С. Последний бой смертников. Рассказы о неизвестных героях [Вступит. стаття А. Туркова]. Изд. 3-е, доп. и испр. Москва : Молодая гвардия, 1968. С. 130–161.

⁹⁶ Ходькин И. Ф. Живые не сдаются. Новосибирск : Западно-Сибирское книжное издательство, 1965. 196 с.

⁹⁷ Див.: Корольков Ю. М. Не пропавшие без вести // Огонёк. № 15, Апрель 1960; Шепета В. М. Цього не забути! // Комсомолец Полтавщины. № 137 (1306). Середа, 7 листопада 1962 р. С. 2; Цимкало Н. Живые из «Блока смерти» // Пламя гнева. Очерки. Воспоминания. Документы. Сборник. Донецк, 1965. С. 9–19.

⁹⁸ Брицкий П. П. Интернациональная солидарность в борьбе с фашизмом: деятельность антифашистского подполья в гитлеровских концлагерях. Львов : Выща школа, 1980. 135 с.

зазначає в своєму дослідженні В. І. Смірнова (2009)⁹⁹, насамперед це стосується тих, хто вижив після повстання смертників із 20-го блоку табору. Так, із дев'яти його учасників, виявлених живими в 1960-х рр., п'ятеро — наші співвітчизники: І. В. Битюков (Попасна), І. Т. Сердюк (Лисичанськ), М. Л. Рибчинський (Київ), М. Р. Цемкало (Луганськ) та В. М. Шепетя (Полтава).

Не залишилися поза темою збереження пам'яті про в'язнів нацистських концтаборів, зокрема й Маутгаузена, краєзнавці Полтавщини. У 2000-х рр. на основі даних Полтавської обласної організації колишніх в'язнів концтаборів, їхніх листів та особистих спогадів вийшло з друку кілька збірників, укладених О. В. Сидоренком¹⁰⁰.

Справжній прорив у з'ясуванні персональних даних в'язнів Маутгаузена — вихідців з України — маємо останнім часом у результаті вивчення корпусу документів табірної архіву, частково вцілілих і нині повністю відкритих для ознайомлення. Так, у 2019 р. побачило світ видання під назвою «В'язні з України в концтаборі Маутгаузен: історія та пам'ять»¹⁰¹, де опубліковано попередні результати дослідження зазначених документів. Завдяки цьому проекту стало відомо про перебування в концтаборі понад 20 тис. наших земляків. До підготовки згаданої праці доклали зусиль передусім фахівці Інституту історії України НАН України й Українського інституту національної пам'яті. Її основний зміст складають інтерв'ю з колишніми в'язнями, записані спеціально для цього видання, матеріали Меморіального музею концтабору Маутгаузен, а також матеріали Архіву усної історії «Та сторона» Міжнародного товариства «Меморіал» (Москва). Наведено тут і біографії військовополонених, реконструйовані їх рідними.

---

⁹⁹ Смірнова В. І. Історія втечі з «блоку смертників» концтабору Маутгаузен: реконструкція подій та людських доль // Українські в'язні концтабору Маутгаузен: Свідчення тих, хто вижив / Український інститут національної пам'яті; НАН України. Інститут історії України; Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років». Упорядкування Т. В. Пастушенко, М. Ю. Шевченко та ін. Київ : Видавництво імені Олени Теліги, 2009. С. 28.

¹⁰⁰ Див.: Сидоренко О. Антологія пам'яті: полтавці — в'язні фашистських концтаборів. Полтава [Б.в.], 2005. 72 с.; Сидоренко О. Без права на забуття... Полтава : АСМІ, 2006. 164 с.

¹⁰¹ В'язні з України в концтаборі Маутгаузен: історія та пам'ять / Упоряд.: Р. Берндл, М. Кальтенбруннер, Т. Пастушенко. НАН України. Інститут історії України; Український інститут національної пам'яті; Посольство України в Республіці Австрія; Міжнародний комітет колишніх в'язнів концтабору Маутгаузен; Українська організація борців антифашистського опору; Національний меморіальний комплекс «Висота маршала І. С. Конєва». Київ : Фенікс, 2019. 376 с.

Того ж 2019 р. у Львові під патронатом Українського інституту національної пам'яті та Центру досліджень визвольного руху видано книгу «Тріумф людини. Українці в нацистських і радянських концтаборах»¹⁰², у якій також наведені біографічні матеріали про найвідоміших в'язнів тоталітарних режимів ХХ ст., у тому числі й концтабору Маутгаузен.

Неабиякий інтерес у контексті дослідження біографічних даних в'язнів Маутгаузена й самих обставин перебування бранців у таборі представляють їхні фільтраційні справи, що зберігаються нині у фондах українських архівів. Серед них — фільтраційна справа В. М. Шепеті¹⁰³, уродженця Полтавщини, колишнього військового льотчика, в'язня табору Маутгаузен. Вона містить досі маловідомі матеріали перевірки контррозвідкою «Смерш» обставин полону В. М. Шепеті (автобіографії, анкети, довідки, протоколи допитів), що є надзвичайно цінними для формування енциклопедичного контенту біографії цієї легендарної особи.

Із зазначених документів дізнаємося, що Шепетя Володимир Миколайович народився 1 липня 1913 р. в с. Федорівка Карлівського р-ну Полтавської обл. в сім'ї робітника та домогосподарки. Як зазначено в автобіографії, його батько Шепетя Микола Афанасійович походив із бідних селян, працював кочегаром, потім машиністом на Карлівському й Ланнівському цукрозаводах, у Карлівському млині, на винокурному та крохмальному заводах, помер у 1936 р. Мати — Омельченко Ганна — також із селян-бідняків, померла в 1924 р. Рідних братів і сестер Володимир не мав¹⁰⁴.

1929 р. В. М. Шепетя закінчив Карлівську семирічну школу, після чого працював учнем слюсаря та слюсарем у механічних майстернях радгоспу «Гуральня» Карлівського р-ну. 1931–1933 рр. працював продавцем, згодом завідувачем магазину у м. Карлівка. 3 листопада 1933 р. навчався на вечірньому курсі Воронезького авіаційного технікуму, одночасно працюючи токарем по металу в механічних майстернях закладу¹⁰⁵. У серпні 1934 р. В. М. Шепетя за спецнабором був призваний до лав ВПС Червоної армії і

---

¹⁰² Тріумф людини. Українці в нацистських і радянських концтаборах / (Під заг. ред. В. В'ятровича). Український інститут національної пам'яті; Центр досліджень визвольного руху. Львів : Папуга, 2019. 200 с.

¹⁰³ Фільтраційна справа В. М. Шепеті. Державний архів Полтавської області. Ф. 9106. Оп. 13. Спр. 2248.

¹⁰⁴ Фільтраційна справа В. М. Шепеті. Державний архів Полтавської області. Ф. 9106. Оп. 13. Спр. 2248. Арк. 3, 13, 21.

¹⁰⁵ Там само.

направлений курсантом у 14-ту школу військових льотчиків (м. Енгельс Саратовської обл.), яку закінчив 15 грудня 1937 р. за спеціальністю «військовий льотчик» із присвоєнням військового звання «лейтенант». Із грудня 1937 р. служив льотчиком у 80-ій швидкісній бомбардувальній авіаескадрильї (м. Бочкарьов, Далекосхідний край), а з липня 1938 р. — у 55-му швидкісному бомбардувальному авіаполку (м. Спаськ, Далекосхідний край). У складі цієї військової частини брав участь у боях на озері Хасан¹⁰⁶.

Від грудня 1939 р. В. М. Шепетя — старший льотчик 31-го швидкісного бомбардувального авіаполку (м. Гдов, Ленінградський військовий округ), у складі якого воював на Фінському фронті. За бойові заслуги був нагороджений орденом Червоного Прапора. У квітні 1940 — серпні 1941 р. він служив у 136-му швидкісному бомбардувальному авіаполку на посаді командира ланки. У складі полку з 22 червня 1941 р. брав участь у боях проти частин Вермахту на Південно-Західному фронті (Київський особливий військовий округ)¹⁰⁷.

У серпні 1941 — квітні 1942 р. В. М. Шепетя служив на посаді помічника командира авіаескадрильї 277-го швидкісного бомбардувального авіаполку, у складі якого воював на Південному фронті (м. Таганрог). Від квітня до вересня 1942 р. він — слухач курсів удосконалення начальницького складу при Військово-повітряній академії у м. Чкалов (нині м. Оренбург). Після закінчення був призначений помічником командира 874-го штурмового авіаполку з вогневої підготовки. Брав участь у боях на Центральному, Брянському, 1-му Білоруському та інших фронтах. Був нагороджений орденом Вітчизняної війни I ступеня¹⁰⁸.

22 листопада 1943 р. під час виконання бойового завдання в районі с. Лопатіно Гомельської обл. літак В. М. Шепеті був підбитий вогнем німецької зенітної артилерії й повністю вийшов із ладу. Під час падіння літака пілота вдалося катапультиватися на малій висоті. Приземлення було тяжким, оскільки парашут розкрився не повністю. В. М. Шепетя в непридатному стані потрапив до рук ворога¹⁰⁹. Пізніше, в 1958 р. він згадував: «Як мішок, мене кинули на вантажну машину, а в Бобруйській в'язниці —

---

¹⁰⁶ Там само.

¹⁰⁷ Там само.

¹⁰⁸ Там само.

¹⁰⁹ Фільтраційна справа В. М. Шепеті. Державний архів Полтавської області. Ф. 9106. Оп. 13. Спр. 2248. Арк. Ззв., 13зв., 21зв.

на сиру цементну підлогу. Близько місяця — без жодної медичної допомоги. Годували один раз на добу супом з неочищеною картоплею та 100 г хліба»¹¹⁰.

На початку січня 1944 р. В. М. Шепетя був відправлений у концтабір для військовополонених м. Лодзь (Польща), де після одужання організував групу з 10 офіцерів. Із метою втечі, упродовж двох тижнів в'язні залізними мисками прокопали 20-тиметровий підземний хід із закритої будівлі на території табору за межі дротяної огорожі, якою він був обнесений. Однак напередодні втечі стався обвал підкопу. «Кілька днів усі ми стояли роздягненими під дощем, нам не давали їсти та вимагали видати організаторів підкопу, — згадував Володимир Шепетя. — Але гестапівці нічого не досягли»¹¹¹.

Тоді керівництво табору у м. Лодзь прийняло рішення перевести «найбільш неблагонадійних» в'язнів, у тому числі й В. М. Шепетю, далі в німецький тил. 9 березня 1944 р. він у складі групи чисельністю 100 осіб був відправлений у табір для військовополонених м. Масбург (Австрія). 15 травня 1944 р. Шепеті разом із молодшим лейтенантом Шейком вдалося втекти з цього табору. Більше місяця вони йшли на схід, намагаючись пробратися через розташування ворожих військ, але 25 червня були схоплені поліцією поблизу м. Будвайс (Чехословаччина). До серпня 1944 р. Шепетя був в'язнем центральної в'язниці м. Прага, де утримувався в кайданах у підвальній камері. Тут його засудили до смертної кари й відправили для виконання вироку в концтабір м. Маутгаузен (Австрія)¹¹².

У концтаборі Маутгаузен В. М. Шепетю кинули до блоку смертників № 20, де на той час перебувало біля 4 тис. в'язнів, засуджених до страти. Згодом він так описував цей блок: «Загальна площа бараку складала близь-

---

¹¹⁰ Українські в'язні концтабору Маутгаузен: Свідчення тих, хто вижив / Український інститут національної пам'яті; НАН України. Інститут історії України; Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років». Упорядкування Т. В. Пастушенко, М. Ю. Шевченко та ін. Київ : Видавництво імені Олени Теліги, 2009. С. 44.

¹¹¹ Там само.

¹¹² Див.: Українські в'язні концтабору Маутгаузен: Свідчення тих, хто вижив / Український інститут національної пам'яті; НАН України. Інститут історії України; Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років». Упорядкування Т. В. Пастушенко, М. Ю. Шевченко та ін. Київ : Видавництво імені Олени Теліги, 2009. С. 44; Фільтраційна справа В. М. Шепеті. Державний архів Полтавської області. Ф. 9106. Оп. 13. Спр. 2248. Арк. Ззв., 14, 21зв.

ко 300 м². Розташування всередині концтабору. Поруч був блок № 19. Обнесений високою кам'яною стіною і зверху колючий дріт під струмом. По той бік стін, по кутах, було встановлено 4 кулеметні вежі та по два автоматники. У бараку ні ліжок, ні тапчанів, ні лав. Спали на голій підлозі. Між бараками та кам'яною стіною відстань до 6 метрів. Ми могли бачити тільки небо та наведені на нас кулемети з вежі»¹¹³.

Умови перебування в'язнів у концтаборі були жахливими. В. М. Шепетя згадував: «Один раз на добу — пів миски бруквяного супу та 100 г хліба-ерзац, у літні спекотні дні у суп кидали багато солі, а пити не давали. У блоці лютували дизентерія, рожа та якась на шкірну хвороба, від якої все тіло було в чиряках. Про медичну допомогу і мови не могло бути. Тих, хто не міг стояти на ногах, садили на політу водою землю, тих, хто не міг і сидіти, живцем dopravляли до крематорію концтабору. Двічі на день у блок приходили есесівці і, незважаючи ані на бруд, ані на сніг, подавали команду «лягай» і тупцювали по наших тілах, били палицями, ногами. Разом із ними те саме робив і шеф блоку. Потім шикували всіх нас, виводили з шеренги кого хотіли і вбивали на смерть.

Підійшли грудень 1944 р. та січень 1945 р. То дощ, то сніг і мороз. А ми, як і раніше, у літніх смугастих <...> костюмах, без взуття та головних уборів. Від темна і дотемна на вулиці в будь-яку погоду. Якщо ми збивались до купи, щоб тепліше було, на нас лили холодну воду та били палицями. Тих, хто падав з ніг, складали на купу і відправляли до крематорію. Крім цього, партіями по 50 осіб вели в газові камери для умертвіння. Перед відбоем поливали підлогу холодною водою, а серед ночі, після того, як ми зігрівалися, знову обливали нас холодною водою і відчиняли всі вікна та двері бараку»¹¹⁴.

У кінці січня 1945 р. у блоці № 20 залишилося 430–470 (за іншими даними — близько 700) знесилених бранців, які вирішили організувати повстання та масову втечу. Повстання відбулося в ніч із 1 на 2 лютого. Спочатку в'язні знищили шефа блоку і його оточення, далі зламали підлогу барака й почали алюмінієвими мисками рити траншеї за його стіну. Однак ґрунт

---

¹¹³ Українські в'язні концтабору Маутгаузен: Свідчення тих, хто вижив / Український інститут національної пам'яті; НАН України. Інститут історії України; Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років». Упорядкування Т. В. Пастушенко, М. Ю. Шевченко та ін. Київ : Видавництво імені Олени Теліги, 2009. С. 45.

¹¹⁴ Там само.

був дуже твердим, а часу обмаль. Тоді вони відкрили вікна й кинулися через стіну з колючим дротом під струмом. Охорона блоку відразу ж відкрила вогонь із чотирьох веж. Повстанцям вдалося знищити ці вогневі точки, подолати 7 рядів колючого дроту та кулеметні вежі, що охороняли концтабір. Вирватися на волю пощастило лише кільком в'язням, у тому числі й В. М. Шепеті¹¹⁵.

Охорона концтабору оголосила тривогу, пустила навздогін утікачів собак. На всіх шляхах влаштували облави та засідки. Пересуватися можна було лише вночі по бездоріжжю. В. М. Шепеті вдалося дістати цивільний одяг і взуття, але з їжею було вкрай скрутно. 25 лютого 1945 р. поблизу м. Лінц (Австрія) втікача упіймала німецька поліція. Кілька діб він утримувався у місцевій в'язниці, а потім був відправлений до табору для військовополонених у м. Пунінг (Австрія). Тут в'язень В. М. Шепетя перебував до звільнення американськими військами 5 травня 1945 р. Згодом він був репатрійований на батьківщину, пройшов спеціальну перевірку, за результатами якої був поновлений у військовому званні й посаді. 20 грудня 1945 р. В. М. Шепетю звільнили в запас за станом здоров'я¹¹⁶. По війні колишній в'язень жив і працював у м. Полтава.

Уроки історії вражають численними людськими жертвами і підводять до критичних висновків. Завдячуючи єдності народів світу та колосальним втратам на фронтах Другої світової війни і в тилу, психопатичну ідею нацизму вдалося розвіяти. Нашому народові боротьба за збереження свого місця на землі та свого етнічного кореня вартувала тоді 8–10 млн життів. Це майже чверть населення тогочасної України.

Маємо визнати — часи повторюються: у 2022 р., після віроломного нападу на Україну, російська армія лише за два місяці блокади м. Маріуполь

---

¹¹⁵ Див.: Українські в'язні концтабору Маутгаузен: Свідчення тих, хто вижив / Український інститут національної пам'яті; НАН України. Інститут історії України; Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років». Упорядкування Т. В. Пастушенко, М. Ю. Шевченко та ін. Київ : Видавництво імені Олени Теліги, 2009. С. 45; Фільтраційна справа В. М. Шепеті. Державний архів Полтавської області. Ф. 9106. Оп. 13. Спр. 2248. Арк. 3зв., 14зв.

¹¹⁶ Див.: Українські в'язні концтабору Маутгаузен: Свідчення тих, хто вижив / Український інститут національної пам'яті; НАН України. Інститут історії України; Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років». Упорядкування Т. В. Пастушенко, М. Ю. Шевченко та ін. Київ : Видавництво імені Олени Теліги, 2009. С. 46; Фільтраційна справа В. М. Шепеті. Державний архів Полтавської області. Ф. 9106. Оп. 13. Спр. 2248. Арк. 4, 14зв.

вбила тут вдвічі більше людей, аніж нацисти за два роки окупації міста під час Другої світової війни¹¹⁷.

Теперішнім поколінням українців слід критично усвідомлювати наше трагічне минуле й грізне сьогодення, і лише тоді, можливо, зростуть гідні паростки кращого майбутнього. Вічним попередженням звучать у цьому сенсі слова англійського проповідника XVII ст. Дж. Донна. «Немає людини, яка була б як Острів, сама по собі, <...> смерть кожної Людини применшує і мене, бо я єдиний з усім Людством, а тому не питай, по кому дзвонить дзвін: він дзвонить по Тобі»¹¹⁸.

---

¹¹⁷ Шторпін І. Друга світова війна. Втрати України. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/druha-svitova-viyna-vtraty-ukrayiny/31438354.html>

¹¹⁸ Хемингуей Е. По ком звонит колокол: Романы, повести, рассказы. Кишинев : Литература артистикэ, 1986. С. 211.

РОЗДІЛ III

КУЛЬТУРНІ КОДИ ДОБИ. ЕНЦИКЛОПЕДИСТИКА І ВІЙНА

3.1. РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКА ВІЙНА В ІНШОМОВНИХ ОНЛАЙН-ЕНЦИКЛОПЕДІЯХ

Масові довідкові видання, як і шкільні підручники, у багатьох країнах створювалися не лише як засіб інформування, а і як інструмент пропаганди. До появи вікіпедії (2001) енциклопедичні проекти писали винятково фахівці. Відповідно, випадки їхнього використання з пропагандистською метою були наслідком чи то цілеспрямованої державної політики, яка замовляла чи прямо диктувала певну позицію авторам і редакторам, чи то віддзеркалення особистої позиції автора конкретної статті.

Від 2001 року ситуація змінилася. При цьому в розділах вікіпедії більшістю європейських мов неприхована пропаганда здебільшого успішно відфільтровується. Цьому сприяє діяльність адміністраторів і патрульних, а також активне використання механізмів захисту від недобросовісного редагування й війн правок.

У «Britannica» — найпопулярніший із енциклопедій, які пишуться фахівцями, — тему «Російсько-української війни» представлено в кількох статтях. Поняття «Російсько-українська війна» автори цієї енциклопедії тлумачать дещо звужено, безпосередньо окреслюючи цим словом передусім період з часу повномасштабного вторгнення 2022 р. Це видно, зокрема, з назви профільної статті «Russia-Ukraine War [2022–present]» (автор — штатний співробітник колективу Britannica Майкл Рей, спеціалізація якого включає історію війн і збройних конфліктів; до статті додано підзаголовок: «також відома як «Російське вторгнення до України 2022 р.»). Проте назва цієї статті дещо оманлива — текст містить виклад подій, починаючи від протестів, що призвели до падіння режиму Віктора Януковича, і регулярно оновлюється. Наведені в дефініції хронологічні рамки війни включають події від 2014 р. і суперечать назві статті — «Російсько-українська війна — війна між Україною й Росією, що розпочалася в лютому 2014 р. прихованим вторгненням російських військових без розпізнавальних знаків до української Автономної республіки Крим». Щоправда, події 2014 — початку 2022 рр. викладено лише одним абзацем. Участь російських військ поставлено на перше місце, а «місцеві проксі» згадано нижче як менш значимий чинник.

Тему «Російсько-української війни» також розкрито в кількох підрозділах розділу «Історія» статті «Україна»: «Російське вторгнення й анексія Криму», «Адміністрація Порошенка» (виклад подій літа 2014–2019 рр.),

«Президентство Зеленського і продовження російської агресії» та «Російське вторгнення до України». Ці тексти підготував колектив, у якому помітне місце займають українські науковці і представники української діаспори. На жаль, ідентифікувати безпосередніх авторів цих підрозділів неможливо, оскільки відповідна підсторінка до кожного з них пропонує повний список авторів статті «Україна» з десятків імен. Виклад подій у цілому виражений і фактологічно точний.

У франкомовній енциклопедії «Larousse» тему представлено у схожий спосіб, але значно лаконічніше, причому повномасштабне вторгнення дотепер не описано. У статті «Україна» історію України після 1991 р. винесено до окремого розділу «Політичне життя після 1991 р.», а не до частини «Історія». Це суттєво спрощує навігацію, оскільки, до прикладу, у «Britannica» підрозділи про події 2014 р. можна знайти або за точними назвами, або переглянувши весь розділ «Історія» (просто прокручування займає кілька хвилин). Десятиріччю після 2014 р. в «Larousse» присвячено підрозділ «Політичні зміни в умовах високої напруги». Формулювання назв його частин іноді виглядає сумнівно (назва «Від анексії Криму до сецесії Донбасу» може наштотувати читача на суб'єктність «Донбасу» і якусь його самостійну роль), проте текст виражений і не містить перекозів. Опис подій завершується парламентськими виборами липня 2019 р. і формуванням уряду Олексія Гончарука.

В англomовному розділі вікіпедії темі «Російсько-української війни» присвячено низку статей, найважливішими з яких є дві: «Російсько-українська війна» (охоплює події від 27 лютого 2014 р.) і «Російське вторгнення в Україну» (охоплює події з 24 лютого 2022 р.; у дефініції підкреслено, що вторгнення є частиною війни, яка триває від 2014 р.). Обидві статті детально рубриковані, що полегшує навігацію. Оскільки англomовний розділ є одним із найкраще модерованих, виклад виражено нейтральний. Поряд із описом подій на фронті й геополітичного контексту у цих статтях висвітлено і юридичні аспекти. Зокрема, наведено факти воєнних злочинів російських військ і окупаційної адміністрації і проблему характеристики дій Росії як геноциду або «демоциду». У цьому ж мовному розділі присутня окрема стаття, присвячена наслідкам війни предмету — «Гуманітарний вплив вторгнення Росії в Україну».

У франкомовному розділі вікіпедії структура викладу подібна — дві окремі статті, причому в дефініцію «Російського вторгнення до України

2022 р.» винесено згадку про те, що воно є частиною «Російсько-української війни», яка триває від 2014 р. У дефініції наявне певне протиріччя з цією тезою, оскільки вторгнення названо одночасно і частиною війни, і окремим конфліктом. Рубрикація статті «Російське вторгнення в Україну» дещо детальніша за запропоновану в англomовному варіанті, причому в окремий підрозділ винесено тему інформаційної війни. Натомість в англomовному розділі Вікі підрозділ про російські кампанії дезінформації є лише у статті «Російсько-українська війна», але не у статті про вторгнення як її частину. Як і у випадку англomовного розділу, у франкомовному багатьох окремих аспектів теми «Російсько-українська війна» висвітлено в окремих невеликих статтях, на які можна перейти з двох згаданих.

Виклад подій у більшості інших розділів європейськими мовами принципово не відрізняється від описаних, хоча іноді має свої особливості. Наприклад, у польсько- й німецькомовному розділах дещо більше уваги приділено міжнародній реакції на повномасштабне вторгнення. У таблиці з загальною інформацією про сторони війни серед тих, хто надавав підтримку Росії, автори німецькомовної статті назвали не лише Білорусь, що надавала логістичну підтримку, «Південну Осетію», одне зі з'єднань «Збройних сил» якої брало безпосередню участь у бойових діях, Іран і Північну Корею, але також і Китай. У німецькомовному розділі Вікі, як і у франкомовному, відповідна стаття містить детальний підрозділ про російську інформаційну агресію, натомість у польськомовному вміщено підрозділ про вплив вторгнення на спортивні змагання й музичні події у світі.

На відміну від розглянутих вище випадків, в іспанськомовній статті «Вторгнення Росії в Україну» більше уваги приділено викликаним вторгненням екологічним проблемам і впливу російської блокади українських портів на глобальний ринок зерна. Цей аспект навіть винесено в перший абзац статті. Імовірно, це викликано тим, що більшість аудиторії й автури розділу складають мешканці латиноамериканських країн. Попри наявність проросійських симпатій серед частини населення країн Латинської Америки, помітної тенденційності в цій статті немає.

Певною мірою надміру обережним виглядає виклад теми у вікіпедії на івриті. Повномасштабне вторгнення окреслено як кульмінацію протистояння, що триває від 2014 р. При цьому термінологія відрізняється від прийнятої в інших мовних розділах. Етап війни після 2022 р. названо «Українсько-російською війною» («מלחמת אוקראינה-רוסיה»), а етап з 2014 —

«Українсько-російським конфліктом» («הסכסוך האוקראיני-רוסי») [слово «סכסוך» позначає як будь-який збройний конфлікт, так і війну меншої інтенсивності порівняно з «מלחמה»]. Виклад інформації не містить якихось фактологічних перекозів. Серед акцентованих аспектів слід згадати наголошення на міжнародному розслідуванні злочинів російських окупантів проти мирного населення України і негативному впливі вторгнення на українську економіку. Цікавою відмінністю від інших мовних розділів є дуже детальний виклад перебігу бойових дій і аналіз застосовуваної сторонами зброї. Серед авторів івритомовної вікіпедії багато резервістів Армії оборони Ізраїлю, які мають професійну військову підготовку. Імовірно, саме цей фактор зміщує фокус уваги статті з геополітичного на військовий у вузькому розумінні.

Серед мов «Глобального Півдня» цікавим є приклад вікіпедії на африкаанс. Присвячені події статті порівняно короткі й менш детально рубриковані. Їхній виклад є радше «об'єктивістським», ніж об'єктивним. Наприклад, розділ про задокументовані в живому часі злочини проти мирного населення у статті «Російське вторгнення в Україну» не містить заперечень фактів злочинів, проте починає згадку про них словами «На думку експертів...». Це може спонукати читача сумніватися у наведених даних. Сам виклад злочинів обмежується чотирма абзацами. Прикметно, що серед них немає ані слова про вбивства мирних мешканців у Бучі чи на Харківщині. Авторів статті на африкаанс більше цікавить перебіг подій безпосередньо на фронті, ніж дипломатичні чи гуманітарні аспекти вторгнення. Саме вторгнення представлено як окремий конфлікт, який начебто засвідчує «значне зростання ворожості між двома країнами, яка триває з 2014 р.». При цьому посилання на статтю «Російсько-українська війна» автори не роблять, хоча такий текст (заготовка на один абзац, а не повноцінна стаття) у вікіпедії на африкаанс існує.

Російськомовний розділ вікіпедії пропонує порівняно об'єктивну картину, яка в цілому не суперечить викладу подій у статтях європейськими мовами. Це зумовлено досить жорсткою позицією адміністраторів і патрульних російськомовної вікіпедії, багато з яких мешкають за межами Росії, зокрема в Україні, і захисту цієї статті від неконтрольованого редагування. На відміну від інших мовних розділів, стаття «Вторгнення Росії в Україну» в російській вікіпедії приділяє значну увагу посиленню цензурних обмежень усередині РФ, вербуванню найманців у країнах «Глобального

Півдня», а також наслідкам вторгнення для російської економіки. Автори російськомовного розділу також більше за авторів інших мовних розділів звертаються до теми злочинів російських окупантів проти українського мирного населення й дипломатичної й економічної ізоляції Росії внаслідок вторгнення.

Цікаво, що у фінансованій російською владою «Великій російській енциклопедії» станом на сьогодні поки що немає статті на тему вторгнення. Використовуваний російською пропагандою термін-евфемізм «Спеціальна воєнна операція РФ в Україні» згадується в інших статтях. Стилїстика статей зі згадкою цього пропагандистського словосполучення й контекст його вживання дає підстави припустити навмисне уникання авторами «ВРЕ» цієї теми.

Загалом можемо відзначити, що тематику «Російсько-української війни» в більшості енциклопедій європейськими мовами і російською мовою висвітлено доволі об'єктивно. Поряд із тим, читач може помітити відмінності в деталізації окремих тем і акцентуванні деяких геополітичних, військових або економічних аспектів, а також у виборі термінології.

3.2. БЕЗПЕКА МІЖНАРОДНА: ЕНЦИКЛОПЕДИЧНИЙ ПОНЯТІЙНИЙ ДИСКУРС

Неспровоковане віроломне вторгнення Росії на територію України стало не лише проявом величезної небезпеки, яка зруйнувала мир в Україні та в цілому на європейському просторі, що безпосередньо негативно вплинуло на архітектуру безпеки, яка будувалась на континенті протягом багатьох десятиків років, включно з міжнародними зобов'язаннями, узгодженими за минулі понад 30 років. Росія свідомо обрала шлях збройного конфлікту, агресії, архаїзації міжнародних відносин, послідовно та рішуче заперечуючи верховенство міжнародного права над національним. Це дає підстави стверджувати, що міжнародна система безпеки вичерпала себе та потребує кардинального вдосконалення задля врегулювання не лише широкомасштабної військової агресії на території України але і світового порядку в цілому.

Розвиток сучасного світового співтовариства демонструє атавістичність і рудиментарність закликів до мирного розв'язання спорів, взаємної поваги у міжнародних відносинах, керування нормами і принципами міжнародного права. Водночас нинішній динамічний та мінливий стан міжнародних відносин потребує розуміння сутності їхньої безпеки, передусім як інструменту стабільного розвитку і процвітання держав. При цьому доцільне зацентувати увагу на тому, що такі деструктивні явища, як зростання збройних конфліктів, міжнародні злочини, політичні кризи, кіберзагрози, міжнародний тероризм, сепаратизм, висока ймовірність застосування зброї масового ураження нині охоплюють різні держави (зокрема й Україну) та мають свій глобальний розвиток у межах всього цивілізованого світу¹.

Науково-теоретичну базу аналізу безпеки становить поєднання класичного і розширеного західних підходів до розуміння національної безпеки. Класична візія/традиція характерна для американських (Е. Азер, Ч. Мур, Д. Кауфман) дослідників і заснована на розумінні безпеки як відсутності загроз для державної цілісності, базових свобод і цінностей суспільства й особи. Розширене потрактування безпеки в рамках теорії

---

¹ Кінаш Н. Б. Міжнародна безпека як фактор формування національної безпеки України // Юридичний науковий електронний журнал. 2022. № 9. С. 562. URL: http://lsej.org.ua/9_2022/138.pdf

міжнародних відносин характерне для представників Копенгагенської школи досліджень безпеки (Б. Бузан О. Вейвер та ін.)². Так, Б. Бузан, по-перше, розглядає безпековий комплекс у якості найважливішої особливості регіональної системи (Центрально-Східна Європа); по-друге, для його підходу характерна ідея про безпеку як екстремальну версію політизації за межами політичних правил гри. До цього підходу Копенгагенської безпекової школи близьким є бачення представників школи неореалізму (структурного реалізму і наступального реалізму) в міжнародних відносинах. Зокрема неореаліст К. Уолц сформулював концептуальний принцип структурної тріади: держави (визначальні міжнародні актори); виживання (головний мотив поведінки держав на міжнародній арені); держави мають різний потенціал і можливості (прагнення його збільшення призводить до зміни структури міжнародних відносин).

Інший неореаліст, представник школи «наступального реалізму» Дж. Міршаймер («The Tragedy of Great Power Politics» (2001) and «The Great Delusion: Liberal Dreams and International Realities» (2018) вважає, що сучасні міжнародні відносини характеризуються анархічністю. Саме анархічний характер міжнародних відносин, який робить виживання держави головним завданням зовнішньої політики, не залишає державним діям іншого вибору, окрім як ведення агресивної зовнішньої політики — в першу чергу, через погрозу чи навіть застосування сили. При цьому виживання держави може гарантувати лише досягнення глобальної гегемонії. Але, оскільки проектування сили у світових масштабах є важким (зокрема, зважаючи на такі природні перешкоди як світовий океан), оптимальним є досягнення гегемонії великої держави у масштабах власного регіону і попередження досягнення гегемонії іншими грандами міждержавних взаємин у їхніх власних регіонах.

Безпека міжнародна — стан міжнародних відносин, заснований на дотриманні всіма державами норм міжнародного права й загальновизнаних принципів, за якого створюються умови, необхідні для існування та функціонування держав, забезпечення їхнього повного суверенітету, полі-

---

² Buzan B., Hansen L. The Evolution of International Security Studies. Cambridge : Cambridge University Press, 2009. 384 p.; Buzan B., Waever O., Wilde J. D. Security. A new Framework for Analysis. London : Lynne Reinner, 1998. 239 p.; Acharya A., Buzan B., The Making of Global International Relations. Origins and Evolution of IR at its Centenary. Cambridge; New York : Cambridge University Press, 2019. 392 p.

тичної та економічної незалежності, можливої відсічі воєнно-політичному натиску й агресії, рівноправних відносин з іншими країнами; універсальна система механізмів, заходів і гарантій, сукупність яких виключає застосування сили. Безпеку міжнародну розуміють у широкому і вузькому значенні слова. У широкому контексті вона включає комплекс політичних, економічних, гуманітарних, інформаційних, екологічних та інших аспектів безпеки; у вузькому — лише військово-політичні аспекти. Водночас безпеку міжнародну треба розглядати як політику, що сприяє створенню ефективних гарантій миру як для окремої країни, так і всього світового співтовариства.

Розпад СРСР та системи соціалізму, крах біполярного світу, воєнні дії НАТО в Югославії, війна Росії на Кавказі, терористичні акти в різних регіонах світу, російсько-українська війна ставлять на порядок денний необхідність побудови єдиної загальнопланетарної або загальноцивілізаційної системи міжнародного правопорядку. Вона має ґрунтуватися на засадах колективізму, добровільності та демократизму, але, разом з тим, передбачатиме жорстко визначені певні зобов'язання її членів.

Серед основних засобів дотримання міжнародної безпеки:

- стримування потенційної агресії чи інших небажаних дій за допомогою різних засобів тиску, в тому числі воєнної сили;
- покарання агресора чи іншого порушника міжнародної безпеки застосуванням проти нього тих чи інших практичних заходів впливу або ж їх поєднання;
- політичний процес як з метою доповнення силових рішень, так і всебічної легітимації (правової, політичної) підсумків даних міжнародних подій.

Ядром і регулятором процесів у сфері міжнародної безпеки виступає держава. З метою забезпечення та зміцнення зовнішньої безпеки членів світового співтовариства, насамперед в особі держав, створюється система міжнародною безпеки. Вона ґрунтується на системі зобов'язань, гарантій і можливостей її суб'єктів.

Головним же об'єктом функціонування цієї системи є людина. Саме люди наділяють державу правом регулювання відносин, а, звідси, — держава виконує дві основні функції в системі безпеки міжнародної:

- 1) регулює відносини всередині співтовариства і задля нього;
- 2) забезпечує своє самозбереження.

Науковці-міжнародники виокремлюють різні типи систем міжнародної безпеки, як правило, за регіональним і дієвим принципом³.

У сенсі регіонального підходу (тобто за масштабами просторового чи територіального поширення) доцільно виділити чотири типи систем міжнародної безпеки:

1. *Глобальні* (прикладом такої системи був біполярний світ з системою протистоянь і стримувань, які існували з боку СРСР і США).

2. *Регіональні*, які спираються на конкретні інститути в певному регіоні (в Європі реальною основою регіональною системи безпеки можуть стати три інститути — ЄС, ОБСЄ, НАТО, хоча вони мають різний потенціал, відрізняються складом учасників і головними цілями та напрямками діяльності).

3. *Субрегіональні*, де основна зацікавленість у спільному забезпеченні військової безпеки змінюється потребою розвивати економічні зв'язки (наприклад, Вишеградська група, Центральноевропейська ініціатива, Чорноморське економічне співробітництво, Балтійське співробітництво, різні «Єврорегіони»).

4. *Національні*, спрямовані на реалізацію відповідною державою і суспільством забезпечення оптимальних внутрішніх та зовнішніх (міжнародних) умов для існування і розвитку. Національна безпека — спроможність суспільства й держави захистити національні інтереси (самостійно чи разом з іншими державами), стримувати або усувати внутрішні й зовнішні загрози національному суверенітету, територіальній цілісності, соціальнополітичному ладу, культурі та ідентичності; ступінь захищеності інтересів особистості, суспільства й держави від зовнішніх та внутрішніх загроз. Серед складників національної безпеки: загрози, ресурси, засоби і механізми, на-

---

³ Див., напр.: Бисага Ю. М., Дешко Л. М., Нечипорук Г. Ю. Міжнародна безпека, національна безпека, конституційна безпека: теоретико-правові підходи // Порівняльно-аналітичне право. Ужгород : Ужгородський національний університет, 2020. Вип. 4. С. 43–49; Васильєв Г. Ю. Підтримка міжнародної безпеки — глобальна проблема людства // Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». 2014. № 2 (21). С. 155–166; Загола Т. М. Теоретичні підходи до дослідження співвідношення понять «міжнародна безпека», «колективна безпека» та «глобальна безпека» // Вісник ХНТУ. 2022. № 4(83). С. 133–137; Цевельов О. Є. Колективна система безпеки: сучасні підходи та проблеми // Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Державне управління. 2020. Т. 31(70). № 6. С. 98–104; Шамраєва В. М. Основні теоретичні підходи до дослідження еволюції концепту міжнародна безпека // Вісник ХНУ імені В.Н. Каразіна. Серія «Міжнародні відносини. Економіка. Краєзнавство. Туризм». 2018. Вип. 8. С. 88–94. та ін.

ціональний інтерес, цінності (суверенітет, територіальна цілісність, національна ідентичність, права людини), ідеали, цілі, суб'єкти (носії).

З точки зору дієвості та здійснення інтеракцій між акторами на міжнародній арені виокремлюють п'ять типів систем міжнародної безпеки (за польським міжнародником Ришардом Зембою):

1. *Унілатеральна*, що реалізується через індивідуальні зусилля однієї держави. Тобто держава реалізує власну безпеку самостійно, застосовуючи певний тип зовнішньої політики, яка може бути спрямована на гегемонію, ізоляцію, нейтралітет, позаблоковість чи навіть автаркію. Важливе значення при цьому мають двосторонні домовленості, які охоплюють військово-політичні та економічні проблеми і виступають нижчим базовим рівнем системи міжнародної безпеки.

2. *Рівноваги сил*, що ґрунтується на відсутності однозначного полюса в міжнародній системі та принципі взаємності загрози. Кожна держава у такій системі вже фактом свого існування і могутністю є загрозою для інших держав, а стабільність у стосунках між ними впливає із балансу загроз. Класичний «концерт» держав чи біполярна система 1945–1991 рр. є варіантами такої системи (тим, що французький соціолог і міжнародник Р. Арон називав «рівновагою страху»).

3. *Блокова система безпеки* є масштабнішим варіантом системи рівноваги сил, оскільки рівновага і стабільність у ній залежать від могутності блоків. Кожна з держав намагається гарантувати свою безпеку посередництвом участі в діяльності одного з військово-політичних блоків. Так вони отримують гарантії допомоги на випадок війни, але й змушені рахуватися з ризиком втягнення у збройний конфлікт згідно з *casus foederis*. Порушення усталеного балансу сил між блоками — потенційними противниками — здебільшого призводить до великої війни (класичний приклад — Перша світова війна). У такій системі уряди окремих держав змушені розв'язувати дилему, альтернативами якої є:

- самостійні дії держави у сфері безпеки, з усіма ризиками, що звідси випливають;

- вступ до одного з військово-політичних блоків та ризик можливої участі держави у збройному конфлікті, згідно зі взятими зобов'язаннями.

4. *Система колективної безпеки* пов'язана з багатосторонніми взаємними гарантіями безпеки держав, укладенням відповідних міжнародних договорів і конвенцій, режимом обов'язкового дотримання урядами держав

зобов'язань. Намагання створити всезагальну колективну систему безпеки було започатковане у Пакті Ліги Націй, підписаному 28 червня 1919 р. У його статтях передбачено три найважливіші елементи колективної безпеки:

1) акцептація всіма державами існуючого на момент підписання status-quo і їх відмова від будь-яких змін у майбутньому;

2) колективні зусилля держав щодо збереження status-quo як запоруки миру і стабільності у світі;

3) поняття «агресор» і «агресія» визнано ключовими, оскільки їх одностороннє розуміння мало визначати репресивні заходи міжнародного співтовариства щодо такого типу держав і їхніх дій, які підпадають під це окреслення. Цілковито очевидний крах таких намагань у 20–30-х роках ХХ ст. спричинило оприямлене небажання держав світу дотримуватись status-quo. Після Другої світової війни, в межах діяльності ООН, окремі елементи колективної безпеки були кодифіковані в її Статуті. Однак Косовська криза та війна в Іраку (2003 р.), російська агресія спочатку проти Грузії (2008 р.), а потім України (з 2014 р.) однозначно поставили під сумнів не лише систему міжнародного права, але й усталені норми міждержавних відносин.

Загалом колективна система міжнародної безпеки ніколи не мала прецедентів у історії, незважаючи на досить амбітні спроби її створити.

5. *Коопераційна система безпеки* полягає у прагненні більшості держав світу до співпраці, яку їх владні політичні еліти сприймають більш бажаною, ніж конфронтацію. Йдеться про такий спосіб взаємодій між державами, при якому їх уряди дотримуються *modus vivendi*. Він ґрунтується на окремих угодах, які хоч і не визначають принципи взаємовідносин, але встановлюють клімат довіри та роблять можливою співпрацю у тих чи інших питаннях, що становлять спільний інтерес.

Сучасна міжнародно-політична діяльність характеризується хаотичністю, непередбачуваністю, невпевненістю, що зумовлено надзвичайно широкою палітрою інтересів, цілей і прагнень значної кількості міжнародних акторів⁴. Все це надає особливої значущості проблемам політичного забезпечення міжнародної безпеки. Сьогодні найсерйознішими загрозами безпеці міжнародній є: агресивні війни, насильство, можливість застосування ядерної, радіологічної, хімічної та біологічної зброї, тероризм. Ней-

---

⁴ Горбулін В. П. Стратегічне планування: вирішення проблем національної безпеки: монографія. Київ: НІСД, 2010. 288 с.

тралізувати, усувати чи протидіяти загрозам можна лише колективними зусиллями усіх учасників міжнародного політичного процесу на всіх рівнях: міжнародному, міжнародно-регіональному та національному. Одноосібні зусилля будь-якої держави забезпечити одноосібну безпеку з питань протидії цим загрозам приречені.

Ефективність будь-якої міжнародної системи безпеки залежить від кількох основних чинників:

- 1) стану і тенденцій розвитку сучасної геостратегічної ситуації, міжнародних реалій на регіональному та субрегіональному рівнях;
- 2) внутрішнього становища держав і їхніх реальних можливостей на далеку перспективу;
- 3) характеру сучасних загроз, які найсуттєвіше впливають на стабільність держав на регіональному й субрегіональному рівнях;
- 4) ефективності вже існуючих систем безпеки та їхньої спроможності змінюватися з урахуванням нових завдань;
- 5) реальних можливостей створення нових систем безпеки і характеру їхньої взаємодії з існуючими⁵.

Широкомасштабна війна Росії проти України вплинула не лише на ситуацію в Україні чи європейському просторі, але стала переломним моментом для всієї міжнародної безпеки, безпосередньо негативно вплинувши на її архітектуру. Ця неспровокована агресія РФ оприявила, що жодна міжнародна структура (включаючи ООН і ОБСЄ) більше неспроможна вповні попереджувати та зупиняти збройні конфлікти на планеті, а міжнародна система безпеки вичерпала себе та потребує кардинального вдосконалення задля врегулювання не лише широкомасштабної військової агресії на території України, але і світового порядку в цілому. Відтак з позиції очевидності інституційних змін необхідним є переосмислення і адаптація міжнародних інституцій до нових реалій світової політики, які мають враховувати такі безпекові виклики:

- 1) багато країн, що розвиваються, розуміють конфлікт як продовження давньої геополітичної ворожнечі, а не як зміну міжнародного порядку на світовій арені;
- 2) інтернаціональний уклад, заснований на правилах, все ще можливий, проте потребує більшої репрезентації та глобальнішого підходу;

---

⁵ Герасимчук Т. Ф., Киридон А. М., Троян С. С. Загальна теорія політики: Навч. посіб. Київ : Видавничий дім «Кондор», 2017. С. 162–164.

3) незважаючи на прихильність західних країн до ліберальних цінностей, існує розбіжність у визначенні майбутнього такого міжнародного порядку;

4) перегляд універсалістської моделі, запропонованої ще за часів холодної війни;

5) зростаючий вплив інших глобальних акторів, таких як Китай, який демонструє альтернативний підхід до світового лідерства і міжнародного порядку⁶.

Російсько-українська війна сформувала перед світовою спільнотою важливі запити, а також вектори розвитку актуальної безпекової політики: необхідність зміцнення міжнародної безпеки, підтримки економічної та військової незалежності, розвитку нових форм співпраці між країнами для ефективної відповіді на сучасні виклики⁷. На фоні зростаючої напруженості між державами чи регіонами знову загострилася і набула особливої актуальності проблема ядерної небезпеки. Зростання ядерних спекуляцій, міжнародного тероризму, гібридних атак, регіональних конфліктів вимагає комплексного підходу до вирішення таких проблем, які охоплюють як військові, так і політичні та економічні засоби. Принципово нового значення набувають основоположні ідеї безпекового мислення — національні цінності, національні інтереси, державний суверенітет, безпекові системи та інститути, безпекові гарантії тощо. Змінюється розуміння сфери організованого насильства, яке може відбуватись як за участю держав, так і на основі міжнародних злочинних угруповань, які не можуть бути легальними в принципі⁸.

Таким чином, у XXI ст. безпекові виклики значно ускладнили геополітичну ситуацію, впливаючи на стабільність та міжнародний порядок. Нові загрози виходять за межі традиційних сфер безпеки. Відтак нагальною є необхідність вироблення розширеної концепції міжнародної безпеки та змістовно-функціонального реформування.

---

⁶ The Ukraine Effect: Demise or Rebirth of the Global Order? Bobo Lo // Lowy Institute. 11.05.2023. URL: <https://www.lowyinstitute.org/publications/ukraineeffect-demise-or-rebirth-global-order>;

⁷ Буряченко О. В. Безпекові виклики геополітики XXI століття: вектори та пріоритети політики безпеки // Політикус. Науковий журнал. 2024. Вип. 3. С. 162.

⁸ Кінаш Н. Б. Міжнародна безпека як фактор формування національної безпеки України // Юридичний науковий електронний журнал. 2022. № 9. С. 563. URL: http://lsej.org.ua/9_2022/138.pdf

3.3. ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЙНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ: ІСТОРИЧНИЙ ЧИННИК

Повномасштабна російсько-українська війна породжує різноманітні ситуації, що вирізняються високою напруженістю та надзвичайними обставинами, де особливу значущість набувають проблеми екзистенції, свободи, цивілізаційного вибору та формування національної ідентичності. Українська суспільна реальність активно підштовхує до необхідності розуміння національних культурних кодів та уточнення світоглядних орієнтирів для прогресу нації. Вітчизняні дослідники мають значний внесок у цей контекст, зокрема в розв'язанні проблеми національної ідентичності, пропонуючи глибокий багатоаспектний аналіз, виправдовуючи власні підходи, розробляючи дослідницький інструментарій та підбадьорюючи до осмислення цього різноманітного поля.

Сучасна історіографія вже сформувала значний пласт українознавчих праць, присвячених процесам ідентифікації в Україні та аналізу основних типів ідентичності, включаючи етнонаціональну, громадянську та цивілізаційну. Серед них дослідження Т. Бевз⁹, Т. Воропаєвої¹⁰, С. Денисюк, Я. Калакури¹¹, А. Киридон¹², В. Корнієнка¹³, Н. Кривди¹⁴, Л. Нагорної¹⁵, М. Обушного¹⁶,

---

⁹ Бевз Т. Особливості формування громадянської ідентичності в сучасній Україні // Наукові записки ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2018. Вип. 3(71). С. 236–246.

¹⁰ Воропаєва Т. Національна ідентичність громадян України та інформаційно-психологічна безпека // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія: Культурологія. 2010. Вип. 5. С. 181–196.

¹¹ Калакура Я. С., Рафальський О. О., Юрій М. Ф. Ментальний вимір української цивілізації. Київ : Генеза, 2017. 560 с.

¹² Киридон А. М. Європейська ідентичність: структурування смислового простору // Європейські історичні студії. 2015. № 2. С. 26–53.

¹³ Корнієнко В. О., Денисюк С. Г. Формування європейської ідентичності: аргументи для України. 2018. Вип. 80. С. 20–34.

¹⁴ Кривда Н. Ю. Українська ідентичність як світоглядний конструкт // Науковий вісник НУБіП України. Гуманітарні студії. 2017. № 274. С. 63–66.

¹⁵ Нагорна Л. Регіональна ідентичність: український контекст. Київ : ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2008. 405 с.

¹⁶ Обушний М. І. Етнос і нація: проблеми ідентичності. Київ : Український Центр духовної культури, 1998. 203 с.

М. Пірен¹⁷, М. Поповича¹⁸, О. Рафальського, О. Шморгуна¹⁹, М. Юрія²⁰ та ін. Значним стимулом для аналізу національно-екзистенційної герменевтики культурно-історичного існування українства стала публікація колективної монографії «Цивілізаційна ідентичність українства: історія і сучасність», яку підготували О. Рафальський, Я. Калакура, О. Калакура та М. Юрій²¹.

У більшості наукових праць автори застосовують метод інтелектуальної рефлексії для спроби виразити основні аспекти та смислові виміри національно-екзистенційної герменевтики культурно-історичного існування українського народу. Складнощі, пов'язані з розв'язанням цієї проблеми, випливають з того, що різноманітні моделі національної ідентичності, які породжуються різними дискурсами, не завжди відповідають індивідуальним ментальним програмам тих осіб, які складають цю спільноту, що визначається як нація. У важкому протистоянні з російським агресором ми встановлюємо основи для нашого цивілізаційного майбутнього та формуємо власну цивілізаційну суб'єктність. У сучасних умовах характерною є кардинальна трансформація українського суспільства, переосмислення ціннісної парадигми, формування ідентичності та створення нового покоління українців. З точки зору пошуку цивілізаційної матриці українського народу надзвичайно важливим є використання методології національно-екзистенційної герменевтики культурно-історичного існування, яка через процеси національно-духовної ідентифікації та диференціації дає можливість виразити причетність до загальних тенденцій історичного, культурного та традиційного смислу.

Одним із ключових аспектів поточної російсько-української війни виступає боротьба за ідентичність. Національна ідентичність — суттєвий чинник єднання народу, нації та держави. Існування будь-якої нації стає

---

¹⁷ Пірен М. І. Національна ідентичність сучасної української еліти як чинник консолідації суспільства та реалізації демократичних реформ // Публічне управління: теорія та практика. 2013. Вип. 2. С. 62–70.

¹⁸ Попович М. Культурні засади цивілізаційної ідентичності // Нова парадигма. 2015. Вип. 128. С. 3–13.

¹⁹ Шморгун О. Цивілізаційна ідентичність: теоретичні та політичні засади // Україна в Європі: контекст міжнародних відносин. Київ : Фенікс, 2011. С. 100–118.

²⁰ Юрій М. Етногенез та менталітет українського народу. Київ : Таксом, 1997. 237 с.

²¹ Цивілізаційна ідентичність українства: історія і сучасність: кол. моногр. / О. Рафальський (керівник), Я. Калакура (наук. ред.), О. Калакура, М. Юрій. Київ : ІПН ЕД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2022. 512 с.

реальністю лише тоді, коли у спільноті сформоване стійке усвідомлення багатомірного різновиду своєї спільноти, який називаємо національною ідентичністю²². У сучасних умовах, особливо в контексті воєнної агресії Російської Федерації проти України, актуальним є пошук основних механізмів формування, еволюції, обґрунтування та осмислення коріння української ідентичності.

Незважаючи на активний інтерес наукової спільноти до питань ідентичності, існує проблема неоднозначності ключових термінів, серед яких варто відзначити «цивілізаційна ідентичність», «національна ідентичність» та інші. Концепти «ідентичність» та «цивілізація» стали надзвичайно популярними в сучасній гуманітаристиці. Їх взаємодія та вплив один на одного, зауважує Я. Калакура, призвели до утвердження концепції «цивілізаційної ідентичності»²³. Остання трактується як поняття, що визначає належність окремої особи, соціальної групи чи етносу до певної цивілізації. Отже, термін «цивілізаційна ідентичність» вказує на приналежність особи, етносу чи держави до певної цивілізації, і трактується як сукупність символів, уявлень, відчуттів і самоусвідомлення своєї належності до української культурно-цивілізаційної спільноти, яка ґрунтується на національних та загальнолюдських цінностях.

Цивілізаційна ідентичність — феномен, що відображає історичний розвиток та є одночасно трансцендентним, оскільки передається від одного покоління до іншого, зазнаючи при цьому змін та еволюції, які додають нові аспекти та глибину. З кожним поколінням цінності, як основа усіх форм ідентичності, трансформуються, актуалізуються та розширюються. Найдревніші цінності праукраїнців витікають з Трипільської цивілізації, яка є однією з найдавніших землеробських культур, а також з Антської землі. Саме на цих основах була створена Давньоруська держава, що виникла на території автохтонних племен Руської Землі, і стала колыскою української національності та державності, а також княжої ідентичності племінних союзів, їхньої консолідації навколо Києва. У контексті при-

---

²² Киридон А. Національно-екзистенційна герменевтика культурно-історичного буття українства: роздуми з приводу колективної монографії «Цивілізаційна ідентичність українства: історія і сучасність // Український історичний журнал. 2024. № 1. С. 185. URL: http://resource.history.org.ua/publ/UIJ_2024_1_11

²³ Калакура Я. Формування цивілізаційної ідентичності українства: міждисциплінарний дискурс // Українознавство. 2021. № 1(78). С. 11–14.

йняття християнських цінностей та утвердження християнства як офіційної релігії, а також включення Руси-України у європейський та світовий культурно-духовний простір, раніше існуючі ознаки ідентичності набули нових рис, що зумовило народження давньоукраїнської цивілізації з власним історичним, мовнокультурним, звичаєво-правовим, світоглядним та релігійним фундаментом.

Культурно-духовні, морально-естетичні, соціально-правові та релігійні цінності давнього Києва, у період високого і пізнього Середньовіччя, були сприйняті та розширені українським етносом у складі Галицько-Волинської та Литовсько-Руської держав. Упродовж розвитку міжнародних відносин ці базові складники ідентичності, закладені у Києві, не лише зберігали свою автентичність, але й набували деяких атрибутів західноєвропейської цивілізації.

Слід зауважити, що виживання малих етносів і народів було результатом строгого контролю над родинними зв'язками та структурою влади, що включала систему каст та кланів, зокрема — генетичний складник. Відмінності між цим підходом та практикою великих етносів (таких як слов'яни) полягали у відсутності системи обліку і структурно-ієрархічних відносин на основі генетичних даних. Східнослов'янські племена об'єднувалися в етнічну спільноту не лише через спільне походження та культурні звичаї, але й через спільність території, державно-політичного устрою, релігійних переконань, духовної культури, правової системи, мови, а також спільні завдання та інтереси у зустрічі з зовнішніми загрозами. Питання про наявність стійкої єдиної давньоруської етнічної спільноти тривалий час дискутувалось. М. Грушевський переконливо продемонстрував окремішність історії кожного східнослов'янського народу, а також неперервність та нерозривність історичного процесу України, що починається з IV ст. Він вважав, що український народ на своїй історичній території існував спочатку під назвами «анти», потім «поляни», а потім «руси». Київська держава була творінням одного народу — українсько-руського²⁴. Сучасні дослідники М. Брайчевський²⁵, Л. Залізняк²⁶, Я. Ісає-

---

²⁴ Пінчук Ю. Погодін М. Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. Київ : Наукова думка, 2011. Т. 8. С. 290.

²⁵ Брайчевський М. Вступ до історичної науки. Київ : КМ Academia, 1995. 220 с.

²⁶ Залізняк Л. Нариси стародавньої історії України. Київ : Темпора, 1994. 256 с.; Залізняк Л. Давньоруська народність — імперський міф чи історична реальність // Пам'ять століть. 1996. № 2.

вич²⁷, О. Рафальський, Я. Калакура, М. Юрій²⁸, розвиваючи ідеї М. Грушевського, обґрунтовують окремішність українського народу, вважаючи саме його домінуючим етносом Руси-України.

Процес ідентифікації слов'ян Києво-Руської держави був тривалим, складним і суперечливим. Цей процес можна розглянути як послідовність періодів. Перший період (VII–VIII ст.) — центрами консолідації племен були міста і містечка, зокрема Київ. Формувалися союзи племен, серед яких особливо виділявся полянський. Племінні вожді-князі очолювали ці перші додержавні утворення, навколо яких формувалася правляча еліта. Другий період (охоплював першу половину та середину IX ст.) був періодом формування основ державності. Саме Київ ініціював політичне об'єднання земель у державу, а влада в ній успадковувалася. Із з'явленням цих додержавних утворень влада стала стабільною, а функція управління почала відокремлюватися в самостійну сферу діяльності, утворюючи суспільну ієрархію. Ідентифікаційні процеси на всіх рівнях цієї ієрархії почали посилюватися. Третій період пов'язаний з формуванням і утворенням єдиної Києво-Руської держави. Вона швидко розширювалася і набувала впливу. У часи піднесення (до середини XI століття) її територія охоплювала велику частину земель від берегів Фінської затоки і Ладоги до берегів Чорного моря. На заході вона межувала з Угорщиною, Польщею і Литвою, які поступово зливалися з західноєвропейським етносом. На сході сусідами її були Волзька Болгарія, яка перейняла іслам, і Хазарський каганат, який контролював міжріччя Волги і Дону. На північному сході — угорсько-фінські племена. Степові райони на півдні і на заході населялися кочівниками. Печеніги, які сповідували іслам, були господарями степових просторів, а згодом їх змінили половці (язичники). На півдні сусідом була православна Візантія. Отже, геополітичний простір, який у майбутньому стане ареною історичної діяльності українського народу, що сформується на територіях Київської і Галицько-Волинської держав, перебував на перехресті різних культурних, релігійних і етнічних впливів. Населення стародавньої Руси-України зазнавало

---

²⁷ Ісаєвич Я. Україна давня і нова: народ, релігія, культура. Львів : ОО Василян «Місіонер», 1996. 336 с.

²⁸ Цивілізаційна ідентичність українства: історія і сучасність: кол. моногр. / О. Рафальський (керівник), Я. Калакура (наук. ред.), О. Калакура, М. Юрій. Київ : ІПН ЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2022. 512 с.

впливу різноманітних етнічних та культурних факторів, що впливало на ідентифікаційні процеси²⁹.

Головними ознаками енічної ідентифікації можна вважати мовно-етнічне самоусвідомлення та сприйняття самоназви етнічної спільноти. Цей процес тривав протягом всього існування Київської держави, яка об'єднувала досить різні, але споріднені етнічні групи.

Після хрещення основним стало протиставлення християнської Русі «поганським» народам, поступово увиразнювався головний принцип ідентифікації: «Ми–Вони». Давньоруська держава мала поліетнічне населення, де було багато неслов'янських племен. Навіть слов'янські племена, які увійшли до складу Давньоруської держави, не утворювали єдиний народ. Літописець Нестор зазначає: «Всі племена мали свої звичаї, і закони предків своїх, і заповіді, кожен — свою вдачу»³⁰. Щоб об'єднати ці різноманітні етнічні утворення в єдину етнокультурну спільноту, потрібні були величезні зусилля і час. Лише з прийняттям християнства можна говорити про ідентифікаційні процеси в Києво-Руській державі: стала поширюватися старослов'янська мова; закріпилися схожі або ідентичні традиції, звичаї та юридичні норми; сформувалися основи спільної матеріальної культури; почало формуватися загальне етнічне самосвідомість; консолідувалася і етнічно не розділяла себе верства еліти.

Формування ідентичності княжої України поступово набувало деяких цивілізаційних рис, перш за все, завдяки її міжнародним зв'язкам. Стратегічним напрямком зовнішньої політики князів Києва була Візантійська імперія — одна з наймогутніших держав раннього Середньовіччя. З інтеграцією християнства значно зросла міжнародна авторитетність Києво-Руської держави, розширилися її контакти з християнськими державами Європи, що дозволило сучасним літописцям розглядати Київ як «суперника» Константинополя.

Долучаючись до міжнародної політики, Києво-Руська держава та її спадкоємиця — Галицько-Волинська разом з перейманням європейських цінностей формували й власні культурні та духовні цінності, створюючи ґрунт для світосприйняття та основи етнічної, культурної та релігійної

---

²⁹ Юрій М. Етногенез та менталітет українського народу. Київ : Таксон, 1997. С. 41–42.

³⁰ Цивілізаційна ідентичність українства: історія і сучасність: кол. моногр. / О. Рафальський (керівник), Я. Калакура (наук. ред.), О. Калакура, М. Юрій. Київ : ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2022. 512 с.

ідентичності як фундаменту формування українського народу, який є безпосереднім нащадком спадщини ранньосередньовічної Русі-України.

Після ослаблення Київської держави на землях Галичини і Волині виникла нова держава, яка стала загальноукраїнським центром Русі. З об'єднанням Галицького і Волинського князівств (1199 р.) розпочався новий етап в історії української державності та формуванні ідентичності. На відміну від поліетнічної Старокиївської держави, тепр розвивалася на єдиному українському ґрунті, Галицько-Волинська держава мала продовжити й розширити державотворчі традиції Києва. Вона відіграла важливу роль у зміцненні української державності та формуванні української народності, зберігши, розширивши та передавши наступним поколінням політичну, культурну і духовну спадщину Русі. Упродовж 100 років Галицько-Волинське князівство було опорою української державності, зберігаючи культурну і політичну ідентичність. За словами історика І. Крип'якевича, воно «об'єднувало тільки етнографічні українські землі, і завдяки цьому тут сильніше проявлялися прикмети української культури, які стали основою національної відособленості»³¹. Після поширення влади на Київ князю Роману Мстиславичу вдалося об'єднати практично всі українські етнічні землі — від Карпат і Дунаю до Дніпра — і стати фактично сюзереном майже всієї Русі. Могутність і авторитет цієї держави, яка здобула загальноєвропейське визнання, стали основою для продовження королівських традицій Старокиївської влади. 1253 р. князь Данило був коронований Папою Інокентієм IV як король усієї Русі, а сам акт коронації визначив його право на спадкування королівського сану від предків. Це був один із проявів процесу інтеграції Русі-України з західним світом. Таким чином, Галицько-Волинська держава, успадкувавши культурно-національні традиції Києва і під впливом європейської культури, вийшла на передові позиції цивілізованості.

У другій половині XIV ст. на українських теренах починається новий, до певної міри драматичний для неї період, пов'язаний з посиленням претензій на українські землі з боку Польського королівства, Литовського князівства і Московського царства.

Після занепаду династії галицько-волинських князів, князівство потрапляє до складу Литовської держави, яка отримує назву Великого

---

³¹ Крип'якевич І. П. Галицько-Волинське князівство. 2-ге видання, із змінами і доповненнями / відп. ред. Я. Ісаєвич. Львів : Інститут українознавства ім. І. П. Крип'якевича НАН України, 1999. С. 17.

князівства Литовського. Після включення до неї Київщини, Чернігово-Сіверщини, Поділля, Брацлавщини, які зберігають автономність, вона отримує статус Литовсько-Руської держави. Руські землі становили 9/10 загальної площі Великого князівства Литовського.

Литовці від русичів переймають систему княжої влади та основи законодавства. Місцеве населення продовжує зберігати свою культуру та мову, яка набуває статусу державної. За деякими дослідниками, цю державу наші предки тривалий час вважали своєю, не відчуваючи в ній дискомфорту. Все це стає передумовою для процесу утвердження українського етносу з певними ознаками нації, формування європейської ідентичності української інтелектуальної та духовної еліти, а також збереження ідеї відновлення української державності.

Після укладення Кревської унії ситуація на українських землях зазнала змін. Більшість українських територій, таких як Волинь, Поділля, Київщина, та Брацлавщина, були інкорпоровані до Речі Посполитої в складі Великого князівства Литовського, тоді як Галичина стала частиною Польської корони. Це спричинило початок тиску католицької еліти на православних.

Таким чином, княжа доба в історії України, репрезентована періодами існування Київської, Галицько-Волинської і Литовсько-Руської держав, суттєво вплинула на формування етнічної та християнської ідентичностей. Ці ідентичності під впливом інтеграції в європейський простір набули багатьох ознак цивілізаційності. Процес формування цивілізаційної ідентичності українців відбувався шляхом взаємодії з європейськими цінностями та створенням власної культури, яка поширювалася в Європі.

Епоха Ренесансу (Відродження) стала унікальним періодом в європейській історії та цивілізації між Середньовіччям і Новим часом. Вона пов'язана з філософією гуманізму, високою цінністю гідності людини та усвідомленням її нескінченних творчих можливостей. Український Ренесанс у світоглядно-ціннісних вимірах мав два складники: поворот суспільної думки до цінностей і спадщини княжих часів та засвоєння нових для себе надбань, породжених європейською філософією і культурою, що заклало підґрунтя для формування цивілізаційної ідентичності.

Специфічну систему громадянських цінностей виробила Запорозька Січ, побудована на принципах прямої демократії, соціальної і політичної рівності та справедливості, ідеалів лицарської гідності, військового побра-

тимства і товариства, згоди і взаємодопомоги, причетності до спільної справи, що активно впливало на становлення національної та державницької свідомості українців.

Значення Визвольної війни середини XVII ст. (Національно-визвольна революція) для української ідентичності доби Ренесансу було вирішальним у поглибленні цивілізаційних засад. Вона стала символом нового етапу етнічної, політичної та духовної консолідації українського суспільства, утворивши військо за зразком і цінностями Війська Запорозького та гетьманської держави. Важливу роль у цьому процесі відіграли керівники козацького руху, визначні державні і політичні діячі, мудрі дипломати і світські мислителі, такі як Дмитро Вишневецький, Петро Сагайдачний, Богдан Хмельницький, Іван Виговський, Петро Дорошенко, Іван Мазепа, Пилип Орлик, Костянтин Острозький і інші. Утворення козацької держави сприяло, з одного боку, становленню ранньомодерної української нації та утвердженню історичної назви «Україна» у світі, а з іншого — сформувало нове розуміння взаємин між Сходом і Заходом, християнством і мусульманством, православ'ям і католицизмом, а також ролі людини та її свободи як найважливішої цінності.

Згідно зі світовим історичним досвідом, держава виступає потужним прискорювачем ідентифікаційних процесів. Поступове формування національних держав призводить до того, що роль культурних чинників у визначенні етнічної ідентичності доповнюється суспільно-політичними факторами, зокрема можливістю управління цими процесами функціями держави.

У перший період Національно-визвольної війни 1648–1657 рр., значна частина українських територій відійшла від польського впливу, що стало сприятливою умовою для встановлення державності, яка утвердилась під назвою «Військо Запорозьке». Історики дали їй умовну назву «Козацько-гетьманська», або «Гетьманщина». Реалізуючи мету — визволення і відродження Української держави, Б. Хмельницький взяв до уваги не тільки державотворчий досвід Запорозької Січі й Великого князівства Литовського, але й державницькі традиції Київської та Галицько-Волинської держав. Хмельниччина на багато століть поспіль визначила національний ідеал — постать героя-козака, символічного борця «за волю України»³², та

---

³² Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. 2-ге вид., перероблене та розширене. Київ : Критика, 2005. С. 313.

перетворила Україну й українців із об'єкта в суб'єкт європейського та світового цивілізаційного розвитку. Більш того, Хмельниччина визначила подальший напрямок розвитку та життєдіяльності українського народу на століття вперед, що включало в себе збереження рідної мови, формування етнічної території, розвиток традиційної культури, в тому числі й її міліарного чинника та становлення етнічної й національної ідентичностей. У ході Національно-визвольної війни спостерігалось активне формування домодерної козацької (української) нації, що означало новий етап розвитку етнічної спільноти українців. Разом з етнічною самосвідомістю, окремішністю від інших народів у середовищі українців зароджується самобутня національна ідентичність, яка, порівняно з етнічною, набуває нових функцій і ознак.

Закладання основ козацької держави Б. Хмельницького, соборницькі прагнення українських гетьманів, початок міжнародно-правового визнання козацької України як самостійної держави, а також поширення самоназви «український народ» серед населення — усе це сприяло розвитку історичного самоусвідомлення та формуванню національної ідентичності, заснованих на цінностях козацької спільноти з врахуванням досвіду європейських країн³³.

Загалом, процес формування української цивілізації відбувався згідно з концепцією А. Тойнбі, який розглядав проблему генезису цивілізації через свою теорію «виклику та відповіді», «творчої меншості» і «мімезису». За його концепцією, цивілізації виникають як відповідь на виклик, спричинений складною ситуацією, що виникає через природні чи людські фактори. А. Тойнбі сформулював «закон золотієї середини», згідно з яким відповідь на виклик повинна бути достатньою, але не занадто сильною, щоб не знищити цивілізацію у зародку³⁴.

Формування української ідентичності було відповіддю на виклики тих проблем і процесів, які провокувалися і створювалися польською стороною щодо українського етносу. Однак формування модерної нації роз-

---

³³ Історія української культури: У 5 т. / голов. редкол.: Б. Є. Патон (голов. ред.) та ін. Т. 3: Українська культура другої половини XVII–XVIII століть / редкол. тому: В. А. Смолій (голов. ред.) та ін. Київ, 2003. С. 172–173.

³⁴ Цивілізаційна ідентичність українства: історія і сучасність: кол. моногр. / О. Рафальський (керівник), Я. Калакура (наук. ред.), О. Калакура, М. Юрій. Київ: ІПіЕнд ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2022. С. 189.

вивалося неоднолінійно по висхідній. Безсумнівно, поразка національно-визвольних змагань мала руйнівні наслідки не тільки у сфері державотворення, а й суспільної ментальності. Поділ українських земель між Московією і Річчю Посполитою по лінії Дніпра загальмував процес консолідації українства. За тодішніх умов різнорідного чужоземного панування власна історія почала розглядатися українцями крізь призму «некритичного (а іноді — й суто механічного) засвоєння доробку польської і водночас московської історичної думки; зрозуміло, що поєднання цих двох цілком різних начал у компілятивних українських літописах XVII ст., що лягли в основу національної історіографії, ніяк не сприяло формуванню цілісного історичного самоусвідомлення»³⁵. Так утверджувалася традиція, коли українська протонаціональна свідомість зазнавала суттєвих світоглядних деформацій та істотних впливів з боку польського і московського потоків історичної ментальності, чужих морально-етичних принципів та ідеалів. Слід зазначити, що в умовах міжкультурної комунікації саме українська мова ставала консолідуючим і мобілізуючим чинником формування української нації і національної ідентичності. Знаковість XVII ст. полягала у наповненні української мови народними лексико-граматичними структурами, у її широкому поширенні та набутті статусу офіційної за Гетьманщини. Події XVI–XVII ст. привели до того, що українською почали говорити різні стани, включаючи гетьманів, старшину, козаків і селян. Отже, попри складні історичні умови, в яких перебував український народ, у XVII ст. не тільки завершується утвердження окремішності української мови, але вона стала активно впливати на національнокультурну картину самого народу. В умовах міжкультурної комунікації саме українська мова ставала консолідуючим і мобілізуючим чинником формування української нації і національної ідентичності.

Погоджуючись з думкою авторів монографії «Цивілізаційна ідентичність українства: історія і сучасність»³⁶, можна стверджувати, що впродовж XVI–XVII ст. в цілому відбулося становлення української цивілізаційної ідентичності. Історичний досвід, його уроки важливі для розуміння сучасних процесів і консолідації суспільства. Особливу увагу важливо

---

³⁵ Русина О. В. Україна під татарами і Литвою. Київ, 1998. С. 282–283.

³⁶ Цивілізаційна ідентичність українства: історія і сучасність: кол. моногр. / О. Рафальський (керівник), Я. Калакура (наук. ред.), О. Калакура, М. Юрій. Київ: ІПіЕнд ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2022. С. 190.

звернути на забезпечення пріоритетного розвитку української мови як державної — важливого чинника державотворення і формування цивілізаційної ідентичності українства.

3.4. СВОБОДА СОВІСТІ І ВІРОСПОВІДАННЯ ЯК ПЕРЕМОЖНА МЕТА В КОНТЕКСТІ СТРАТЕГЕМ «ВЕЛИКОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЕНЦИКЛОПЕДІЇ»

Будь-яка енциклопедія — це сукупність знань, як пише українська вікіпедія, приведених у систему, зрозумілу для людей, що нині живуть, і передача тим, хто прийде після нас, з тим, щоб праця попередніх століть не стала марною для століть наступних, і щоб наші нащадки, збагачені знаннями, стали добрішими і щасливішими, і щоб ми не канули у вічність, не зумівши послужити майбутнім поколінням.

«Велика українська енциклопедія» (ВУЕ) від початку створення на своїх знаменах також прописала не тільки генералізуючу, а й конструюючу і прогножуючу функцію. На думку ідейного натхненника та основного організатора ВУЕ професорки Алли Киридон, «енциклопедія концентрує, систематизує й уявляє обсяг знань, рівень свідомості, культурний, духовний потенціал і часово-просторовий континуум певного суспільства, історичного періоду»³⁷. Вона, як і всяка енциклопедія, формує «своєрідні світоглядні й методологічні регулятиви, парадигмальні норми й уявлення, концептуалізує наукову картину світу, стиль мислення, формує мовленнєву культуру тощо. Теоретики і практики енциклопедистики прописали і втілюють «важливість накопичення й збереження енциклопедичної інформації для популяризації національно-культурної ідентичності»³⁸. А оскільки ідентичність — це не просто певний набір маркерів, а жива тканина щоденного її формування, маніфестації, оприявлення. Саме в цьому і вбачаємо конструктивно-прогностичне покликання ВУЕ, яка задає зміст тієї тотожності, її дискурсу, сентенції, форми.

Роздумуючи над призначенням ВУЕ, її засновники звертали увагу, перш за все, на класичні вимоги до енциклопедії. Почавши з теоретико-методологічного арсеналу, історії енциклопедистики, автори розглядають українську енциклопедистику як чинник національної безпеки. Актуалізуються поняття, постаті, теми, які затребувані в умовах нового виміру ідентифікаційних практик, особливо в часі війни, коли формуються нові

---

³⁷ Киридон А. Осягнення енциклопедичного простору в умовах війни // Сучасна енциклопедистика: тенденції розвитку: монографія / За заг. ред. д. і. н., проф. А. Киридон. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2023. С. 7.

³⁸ Там само. С. 9.

підходи, принципи, мова і стиль ВУЕ, яка закладає культурні коди доби, що ґрунтуються на сучасній репрезентації культурної спадщини. Новим для колективу авторів ВУЕ стало створення енциклопедичного контенту за допомогою штучного інтелекту. Постійно з'являються нові напрями в енциклопедійному просторі, наприклад енциклопедистика в екосистемі людства, інформаційне забезпечення і функціонування ВУЕ, виклики, що постійно постають перед колективом, який має забезпечити/гарантувати достовірність, перевіреність, надійність, усталеність інформації.

Розширюючи усвідомлення сучасного значення енциклопедистики (як науки, практики, інформаційного ресурсу, медіатехнології, вебпростору тощо), колектив вийшов на актуалізацію потенційної ролі «Великої української енциклопедії» для формування і просування позитивного іміджу Української держави, про що вже неодноразово писалося на сторінках профільних видань ³⁹. Професор А. Арістова виокремила широке поле іміджевої стратегії для ВУЕ, на що можна посперитися і при розкритті нашої теми. Тим більше, що останнім часом почастишали запити на «образ повоєнної «нової України» як інакшої соціально-політичної реальності, території солідарності, свободи, інновацій»⁴⁰. Суспільство усвідомлює, що вже зараз треба думати, яку Україну ми хочемо будувати після перемоги, які закладати цінності в державне управління, в освіту, виробництво, в умови проживання людей тощо. А це означає, що, виходячи з окресленої мети, потрібно формувати саме такий образ України, який зробить її привабливою для світу, для самих українців. Якою має бути ця бажана модель? Про це думають різні структури, створюються креативні інтелектуальні платформи, виконуються наукові проекти, пишуться книжки. І тут з очевидністю виринає прогностичне значення ВУЕ — чи як самостійний напрям в загальній теорії енциклопедистики, чи як частина її іміджевого складника.

Не йдеться про те — чи повинна ВУЕ враховувати прогностичний момент в своїх статтях, прогнозуючи образ майбутнього, чи тільки фіксувати вже відоме. Проблема в іншому: що і як закладати в контент ВУЕ, в кон-

---

³⁹ Арістова А. Іміджеві запити Української держави та відповідні принципи формування енциклопедичного контенту в умовах інформаційної війни // Сучасна енциклопедистика: тенденції розвитку: монографія / За заг. ред. д. і. н., проф. А. Киридон. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2023. С. 83–84.

⁴⁰ Там само. С. 60.

кретні гасла, щоб вони утримували потрібну Україні спрямованість, кінцеву мету.

В царині релігії, міжрелігійних і державно-церковних відносин такою метою, на нашу думку, має бути свобода, свобода совісті і віросповідання.

Беручи до уваги війну, яка увиразнила різноманітні проблеми в релігійному сегменті нашого життя (бо саме війна вимагає відповісти на запитання: а що ми захищаємо? За що гинуть наші вояки? Чому мільйони українців покинули свою країну?) — треба сформулювати нашу переможну мету. Очікуючи перемогу і наближаючи закінчення цієї війни, потрібно вже зараз визначитися, як жити далі, як забезпечити Україну в майбутньому від війни, від використання релігійного чинника проти України, як Церква має діяти, утверджуючи Україну? Яку країну в духовному і релігійному плані ми хочемо для наших дітей та онуків? В усіх цих вимірах йдеться про безпеку, про релігійну/духовну безпеку, яка, як виявилось, є важливим складником нинішньої війни і майбутнього миру. Свобода совісті і свобода віросповідання завжди потребують захисту. Навіть в найдемократичніших країнах світу постійно існують загрози для свобод і прав людини. Свободу треба захищати, але треба з'ясувати: від кого і чого і для кого і чого. Якщо йдеться про конкретні випадки переслідувань, дискримінації, насильства, вбивства — на підставі віросповідності або її відсутності, які подобаються чи не подобаються більшості населення, владі, іншій релігії чи організації, то наш обов'язок встати на захист гідності і свободи. Бо, як записано в Загальній Декларації прав людини 1948 р.: «Усі люди народжуються вільними й рівними за своєю гідністю та правами», «Кожна людина має право на свободу думки, совісті і релігії...». Від 1991 р. Україна традиційно відносилася до країн, де були відсутні глобальні і систематичні проблеми в сфері свободи совісті. Вона не потрапляла у списки злісних порушників, хоч зрідка і згадувалася окремими кейсами в щорічному звіті Комісії зі свободи віросповідання Конгресу США щодо стану релігійної свободи у світі. Але війна, особливо нинішнє широкомасштабне вторгнення Росії, спровокували низку нових викликів у сфері свободи совісті. До явних загроз для релігійної свободи в Україні, як то порушення прав і свобод на тимчасово окупованих українських територіях, в т.ч. і в Криму, які породжені зовнішніми факторами, додалися внутрішні, тривалий час ігноровані проблеми, які нині постають як виклики національній безпеці.

2,5 роки війни виявили такі релігійні організації, які дотепер не визначилися остаточно зі своєю релігійною ідентичністю, своїм статусом, церковною стратегією в захисті України, а дехто і досі (безпосередньо чи опосередковано) працює на ворога. Тому постала необхідність у заходах, направлених на урегулювання статусу деяких релігійних організацій, центри яких знаходяться в країні, яка визнана країною-агресором щодо України. Ця суспільна потреба реалізована в рішенні РНБО, в депутатських законодавчих ініціативах (законопроекти про заборону УПЦ МП), в поправках до Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації», які в першому читанні були проголосовані 17.11.2023 р. (законопроект № 8371), кінцево — 20.09.2024 р.

Епопея з прийняттям заборонного закону тривала довго. Увесь період вона супроводжувалася явним протистоянням між тими, хто ЗА, і хто ПРОТИ згаданого закону. Зрозуміло, що є сили, які рішуче виступали за заборону МП в різких формах — закрити, арештувати, вивезти, націоналізувати, передати ПЦУ тощо. Але є ті, у яких закон викликав протест і обурення. Крім самої УПЦ і політичних сил, які симпатизують УПЦ, неабияке занепокоєння станом релігійної свободи в Україні виникло у світового співтовариства, частина якого включилося в антиукраїнську кампанію, яка фінансована ображеними суб'єктами суспільно-релігійних і державно-конфесійних відносин.

Склалася вкрай непроста ситуація, що потребувала експертного прогнозування, щоб ми бачили хоч би на крок наперед, що відбудеться після прийняття Верховною Радою закону 8371.

Нинішня влада продемонструвала послідовність і рішучість позиції. Хоча суспільство і досі слабо собі уявляє, яким має бути релігійне життя після перемоги. Загальні вимоги зрозумілі: мирним, багатим, демократичним, без корупції, успішним. А яким воно має бути в сфері релігійного життя, міжрелігійних взаємин, державно-конфесійних відносин, як розвиватиметься партнерство, екуменізм, міжконфесійний діалог?

Закон та процедура його прийняття стали наглядним прикладом складних ідентифікаційних процесів в сфері релігії. Що ми хочемо досягнути цим законом, що мотивувало його прийняти? Природно виникає питання у експертів: а яка мета Закону 8371?

Заборона УПЦ МП виглядає дзеркальною відповіддю на заборону і переслідування, яких в минулому зазнавали інші церкви — УАПЦ, УПЦ

КП, УГКЦ, деякі протестантські деномінації. Це небезпечна тенденція, коли при прийнятті Закону керуються бажанням помсти. Чи вирішить прийняття цього закону проблему поділу православ'я в Україні? Чи виховає патріотів серед вірних тих церков та організацій, які оголосили себе в кращому випадку нейтральними щодо російсько-української війни або прямо заявляють про підтримку Москви та її експансіоністської політики?

Заборона не може бути метою. Закон має стати вирішенням проблеми, він має запропонувати план розв'язання цього очевидного конфлікту — між Православ'ям українським і Православ'ям московським, між Українським світом і «руським миром».

Експерти прогнозували, що заборонні заходи не сприятимуть зміні ситуації, церква не перейде на нові рейки, тільки посиляться супротив, утвердиться ореол мучеництва церкви за віру, що вже активно експлуатується УПЦ та її захисниками. Сила протидії пропорційна силі тиску — цей закон працює не тільки в матеріальному, фізичному світі, але й духовному.

За таких обставин не можна втрачати контроль над ситуацією, над інформаційним релігійним простором, який постійно піддається нападкам з боку людей, далеких від релігійного життя. Вони беруть на себе повноваження встановлювати правила життя для віруючих людей, які керуються далеко не світськими законами, а законом Божим.

Запропонована для другого читання версія закону 8371 представляла лише одну точку зору — праворадикальну, яка вимагала заборони, ув'язнення, знищення. Історія прийняття закону свідчить про те, що спроби утвердити одну позицію є провальними. Тому Верховна Рада вдалася до компромісу, і в результаті тривалих консультацій була запропонована версія, яка хоч і не задовольняє всіх, але дає надії на розв'язання давньої проблеми, яка в часі війни загострилася до максимуму.

Приймаючи закон, врахуймо в усій повноті ту реальність, де знаходимося. В кінцевому рахунку метою закону має стати не знищення однієї чи панування іншої церкви, а свобода віросповідання.

Закон вже вдарив по іміджу України як країни, де досі панувала свобода совісті і віросповідання (а він ще остаточно не прийнятий), яка тепер знаходиться під загрозою.

Не втрачаючи демократичні надбання попередніх 30 років, спробуємо спрогнозувати релігійну ситуацію і визначити ті фундаменти, підстави, на

яких будуватимуться відносини в релігійній сфері, зокрема і між церквами в переможний час.

1) Максимально мінімізувати релігійне протистояння, не допустити його ескалації. Міжрелігійну опозицію важко долати, яка і після перемоги буде нагадувати про себе. Якщо за 30 років так і не сформувалася одна ідентичність (що в принципі неможливо в багатоетнічній і полірелігійній країні), то і далі ці ідентичності будуть в пошуку свого місця на релігійній мапі України і не завжди гармонійного для себе чи суспільства. Але в основу цих взаємин треба покласти право на свободу сповідувати те, що сприяє розвитку духовного світу людини та України. Тому завдання № 1 для України — зберегти режим свободи совісті і віросповідання, який закладався від 1991 р.

2) Оновити відносини релігійних організацій (РО) і держави. Неприпустимо, коли РО ігнорує закони держави, в рамках якої ця РО існує і функціонує. Але і держава має діяти виключно в рамках законів, ніякого волюнтаризму, автократизму, тиску з боку держави. РО мають усвідомити, що в умовах війни загострилися питання релігійної безпеки, тому якщо вводяться якісь обмеження, то це не про свободу совісті, а про національну безпеку.

3) Останнє мотивує переглянути концепцію національної безпеки, включивши до Закону про національну безпеку і блок, присвячений релігійній безпеці, яка пов'язана не тільки з Москвою. В першу чергу з Москвою як агресором, але навколо України є країни, які бажали б використати і нашу землю, і нашу історію, і наш ресурс в своїх інтересах. Війна навчила захищати свою ідентичність як екзистенцію в першу чергу, а крім того — мову, культуру, науку тощо, але завдання не тільки захистити, але й сформувати опірну активну наступальну європейську українську ідентичність.

4) Частиною європейської ідентичності стають ті мільйони біженців, які в результаті війни опинились в Європі. Це вимагає масштабної стратегії, в рамках якої треба продумати як організаційно забезпечити духовну опіку віруючих українців-біженців, як не тільки вписати українців в новий для них простір, але й як збагатити українців європейським досвідом. Це має бути рух назустріч. І тут величезна роль освіти, самоосвіти, яку забезпечує ВУЕ.

5) Величезний досвід взаємодії українського і іноетнічного духовного простору має діаспора. Україна стільки років користувалася плодами ді-

спорної творчості, досвіду адаптації до інших країн. Діаспора зберегла свою ідентичність, вона не розчинилась в ситуації, коли не було ніякої допомоги і підтримки від материкової України. Ресурс історичної діаспори вичерпується, тому потрібно надати дієву допомогу українській діаспорі, створивши відповідну державну структуру, з чіткою концепцією залучення кожного українця на відродження країни, яка переможе у війні.

6) В часі війни стрімко інтенсифікувалися центробіжні процеси націєтворення, включивши до них тих, хто ототожнює себе з Україною, не будучи етнічним українцем. Ми не можемо ігнорувати активну участь представників інших народів і етнічних груп, які є громадянами України і вважають себе українцями. Ці народи засвідчили свою українськість тим, що зараз захищають свою країну, свій український народ на фронтах — татари, поляки, євреї, молдавани, грузини. Тому не залишаймо без уваги їхні духовні/релігійні потреби як етнорелігійних міноритарних спільнот. Немислимі обмеження в праві отримати землю для побудови культової споруди, тривалі очікування на реєстрацію, відкриття своїх громад, навчальних закладів, волонтерських рухів тощо. Всім в Україні маю бути комфортно, як вдома.

7) Бути готовими до плюралізації релігійного життя України за рахунок мігрантів з бідних країн Азії та Африки, тому є сенс збільшити інформаційні блоки ВУЕ про ці території.

8) Сприяти кадровому відновленню керівництва РО через освіту, навчання за кордоном, інформуючи про можливі освітні закордонні перспективи. Україні потрібні освічені кадри для розбудови релігійного життя тут.

9) При розробці концепції ВУЕ передбачити інформаційні потреби родин, що втратили годувальника, інвалідів, сиріт, самотніх людей, ветеранів, УБД, тощо.

Які конкретні кроки має вчинити держава, суспільство, релігійні організації, щоб адекватно відповісти на ці виклики? Які закони прийняти? Як покращити атмосферу релігійного життя? Як на мене — не заборонами релігійних організацій, а введенням таких обмежень, коли діяльність небажанної структури буде неможливою (санкції, штрафи, формування громадської думки, інформаційна політика). Тому саме свобода має стати переможною метою, зокрема й у сфері релігійного вибору, української релігійної ідентичності, свідомісного ставлення до своєї унікальної традиції і майбутньої перспективи.

Підсумовуючи, звернемо увагу на таке. До перерахованих А. Арістовою принципів сучасної української енциклопедистики (контекстуальності, україноцентричності, репрезентативності, антропоцентричності тощо)⁴¹, пропонуємо додати принцип прогностичності. Українська енциклопедистика, маючи унікальний потенційний ресурс, яким закладається образ майбутнього⁴², має виконувати і прогностичну функцію. «Енциклопедичні продукти, що створюються як універсальні, науково-орієнтовані, мультимедійні, багатофункціональні, розраховані на широку аудиторію масиви інформації, є важливим сегментом інформаційного простору України зі значним (хоча й нерозпізнаним) іміджетворчим потенціалом. Вони покликані репрезентувати Україну світові, а водночас українські наративи і візії цього світу, стати, за висловом А. Киридон, «інтелектуальною візитівкою» держави та оприятити український спосіб рецепції й освоєння всесвітньої історичної, політичної, культурної, наукової, ідейної тощо спадщини». Країну пізнають і по тому, які цілі вона виставляє в своєму розвитку як стратегічні. Для нас такою метою в релігійній сфері має бути свобода совісті і віросповідання.

---

⁴¹ Там само. С. 81–83.

⁴² Там само. С. 61–62.

3.5. ОСНОВНІ ЗАСАДИ ПРЕДСТАВЛЕННЯ ПАМ'ЯТОК ВСЕСВІТНЬОЇ СПАДЩИНИ ЮНЕСКО В УКРАЇНСЬКІЙ УНІВЕРСАЛЬНІЙ ЕНЦИКЛОПЕДІЇ

Під час підготовки «Великої української енциклопедії» (ВУЕ) вагоме значення має формування словника — переліку гасел, які входитимуть до енциклопедичного видання. Він дає уявлення про змістове наповнення енциклопедії. У методичному плані словник є інструментом упорядкування масиву гасел та категорійно-понятійної уніфікації. Очевидним є те, що як загальний реєстр гасел, так і тематичні реєстри їх на будь-якому етапі підготовки не можуть бути остаточно визначеними й незмінними. Це впливає зі самої суті видання, яке готують у двох варіантах — друкованому й електронному (портальна версія). У процесі наповнення енциклопедії вона постійно поповнюється новою інформацією, що тягне за собою доповнення словника. Це стосується як книжкової версії (у процесі підготовки чергових томів на відповідні літери абетки), так і особливо — портальної версії, максимально мобільної: вона у режимі реального часу уможливорює оновлення суспільно важливої та науково верифікованої та апробованої інформації.

Підготовлений у 2024 р. «Тематичний реєстр гасел з напрямку «Культурологія», розділу «Пам'яткознавство» (пам'ятки всесвітньої спадщини ЮНЕСКО) є складником загального реєстру гасел «Великої української енциклопедії». Метою його виокремлення є максимально повне врахування і систематизація інформації про всі пам'ятки всесвітньої спадщини ЮНЕСКО, які є у світі на момент підготовки ВУЕ, виходячи з комплексного бачення цього важливого сегменту гасел культурологічної частини ВУЕ.

Укладання тематичного реєстру гасел щодо пам'яток всесвітньої спадщини ЮНЕСКО для формату не спеціалізованої, а універсальної енциклопедії вимагає певних, чітко обумовлених обмежень, що мають своєю основою не міркування укладачів та редакторів енциклопедії, а міжнародні норми щодо пам'яток культури й природи універсального значення⁴³.

Ми виходимо зі специфіки пам'яткознавства як такого та ролі у ньому пам'яток всесвітньої спадщини України і світу. Пам'яткознавство — це

---

⁴³ Пам'яткознавство: правова охорона культурних надбань. Збірник документів. Київ : Інститут культурології Академії мистецтв України, 2009. 416 с.

спеціальна наукова дисципліна, об'єктом дослідження якої є пам'ятки, предметом — методики їхньої ідентифікації, фіксації, оцінки, обліку, захисту від пошкоджень, використання, реставрації, популяризації у суспільстві, а метою — їхнє збереження в автентичному стані для теперішнього і майбутніх поколінь⁴⁴.

Введення в науковий обіг терміна і розроблення теоретичних основ пам'яткознавства датовано 1985 р., коли в журналі «Пам'ятки України» вперше з'явилася рубрика «Пам'яткознавство» з відповідними статтями в ній. Початково пам'яткознавство трактували як особливий вид джерельної роботи, пов'язаний з документуванням і експонуванням пам'яток. Пам'яткознавство було тісно пов'язане з краєзнавством, відродження якого в Україні у 1980-х стало соціально значущим явищем⁴⁵.

Сучасний розвиток пам'яткознавства як окремої наукової дисципліни зумовлено тим, що впродовж останніх десятиріч пам'ятки як об'єкти антропогенного середовища усвідомлено суспільством не тільки як мистецькі та історичні цінності, а в значно ширшому контексті — як елементи системи тривалого, багатотисячолітнього експерименту зі взаємодії людини з довкіллям. Пам'ятки розглядають як унікальні й незамінні носії інформації. Руйнування пам'яток, спотворення їхнього середовища, яке простежується історично, призводять до непоправних інформаційних втрат і послаблення основ спадкоємного розвитку цивілізації. Крім того, ставлення сучасників до спадщини минулого безпосередньо впливає на результати їхньої власної праці. Депрофесіоналізація у багатьох сферах людської діяльності є закономірним результатом історико-культурного нігілізму, поширеного у світі протягом 20 ст.

Пам'яткознавство як наука має два рівні — теоретико-методологічний і прикладний. Прикладні дослідження розрізняють за видами пам'яток як об'єктів дослідження (археології, архітектури, монументального мистецтва, садово-паркового мистецтва науки і техніки, містобудування, ландшафтні, комплексні); хронологією; регіональною і локальною специфікою; практичним спрямуванням науково-дослідних робіт (реставрація, музеєфікація, створення історико-культурних заповідників, музеїв тощо).

---

⁴⁴ Пам'яткознавчі студії в Україні: теорія і практика. Київ, 2007. 336 с.

⁴⁵ Заремба С. Українське пам'яткознавство: історія, теорія, сучасність. Київ : Видавництво «Логос», 1995. 446 с.

Поширення у суспільстві знань про пам'ятки у просвітницьких і навчальних цілях також належить до прикладного пам'яткознавства⁴⁶.

У сфері пам'яткознавства в світовому масштабі працюють сотні тисяч фахівців різних спеціальностей. На міжнародному рівні питаннями пам'яткознавства займаються ЮНЕСКО, ICOMOS (Міжнародна рада з питань пам'яток та визначних місць), ICCROM (Міжнародний дослідницький центр зі збереження та реставрації культурної спадщини та культурних цінностей, так званий Римський центр), ICOM (Міжнародна рада музеїв).

Пам'яткознавство виходить з основоположної засади про необхідність досліджувати й зберігати соціально значущі об'єкти історії та культури як пам'ятки, що мають особливе значення для окремих людей, соціальних груп, територіальних громад, народів і людства в цілому. Звідси походить прийнятий протягом 20 ст. не тільки в Україні, а й у багатьох країнах світу розподіл цих об'єктів за категоріями обліку на пам'ятки місцевого, національного та всесвітнього значення⁴⁷.

Пам'яткознавство формує науково-теоретичну базу сфери охорони культурної спадщини. Пам'яткознавчі дослідження є комплексними й міждисциплінарними. Їх виконують залежно від предмета, мети й завдань конкретних досліджень, із залученням методик археології, архітектури, історії, культурології, мистецтвознавства, урбаністики (містобудування), музеєзнавства та інших дисциплін⁴⁸. Це безпосередньо впливає на формування тематичних реєстрів гасел ВУЕ, оскільки чимало гасел (термінологія і персоналії) дублюються в реєстрах напрямів «Архітектура», «Історія», «Мистецтво», «Археологія», «Етнологія» тощо.

Головним енциклопедичним виданням України з питань пам'яткознавства є «Звід пам'яток історії та культури України»⁴⁹, який (відповідно до задуму його створення) повинен містити інформацію про всі пам'ятки та об'єкти культурної спадщини України, а також українські пам'ятки

⁴⁶ Заремба С. Нариси з історії українського пам'яткознавства. Київ : ТОВ «Видавництво Аратта», 2002. 204 с.

⁴⁷ Про охорону культурної спадщини: Закон України № 1805-III від 08.06.2000 // Відомості Верховної Ради України (ВВР). 2000. № 39. Ст. 333. URL: <https://zakon.rada.gov>.

⁴⁸ Вступ до музеєзнавства і пам'яткознавства. Київ : Видавництво Ліра-К, 2019. 490 с.

⁴⁹ Звід пам'яток історії та культури України: Енциклопедичне видання: У 28 т. / Київ. Кн. 1. Ч. 1. Київ : Головна редакція Зводу пам'яток історії та культури при видавництві «Українська енциклопедія» ім. М. Бажана, 1999. 608 с.

за кордоном. Універсальна енциклопедія з цим галузевим енциклопедичним виданням не може конкурувати хоча б тому, що передбачувана загальна кількість гасел у ньому у 1,5 рази перевищує запрограмовану загальну кількість гасел у ВУЕ. Тому, ґрунтуючись на основоположних засадах створення ВУЕ як універсальної енциклопедії, ухвалено включати до неї не всі, а тільки найвизначніші нерухомі пам'ятки (а також комплекси та їх ансамблі) України і світу. Критерії добору українських архітектурних і містобудівних пам'яток опрацьовано автором цього тексту, опубліковано⁵⁰ і прийнято в роботу. Аналогічно можуть вирішуватися й питання щодо включення пам'яток інших видів (археології, історії, монументального, садово-паркового мистецтва, науки і техніки, ландшафту). Стосовно найвизначніших світових пам'яток: необхідну працю вже виконано провідними діячами світової пам'яткознавчої спільноти, тож лишається тільки грамотно скористатися результатами їхньої високопрофесійної роботи, визнаними в усьому світі. Йдеться про всесвітню спадщину ЮНЕСКО — культурні й природні пам'ятки, що є надбанням усього людства.

Пам'ятки всесвітньої спадщини ЮНЕСКО занесено у Список всесвітньої спадщини ЮНЕСКО (англ. World Heritage List). Це створений і ведений ЮНЕСКО за участю держав-членів перелік природних, антропогенних об'єктів та спільних витворів природи й людини, які мають визначну універсальну цінність для всього людства⁵¹ та підлягають міжнародній охороні відповідно до Конвенції про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини (1972)⁵².

За інформацією ЮНЕСКО станом на травень 2024 р. до Списку всесвітньої спадщини внесено 1199 пам'яток зі 168 країн світу; з них 48 — транскордонні (значні за площею, або групи однорідних пам'яток, розташовані на територіях двох і більше країн). Із них 933 пам'яток культури, 227 — природи, 39 — змішаних (спільні витвори природи та людини). 32 країни внесли до Списку понад 10 своїх пам'яток кожна; серед яких найбільшою кількістю (понад 50) представлено Німеччину (51), Китай (56) та

⁵⁰ Вечерський В. В. Представлення архітектури в універсальній енциклопедії // Енциклопедичні проекти — чинники національного поступу : монографія / За ред. д. і. н., проф. Киридон А. М. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2020. С. 169–180.

⁵¹ UNESCO. World Heritage Convention. World Heritage List. URL: <https://whc.unesco.org/en/list/>

⁵² Міжнародні засади охорони нерухомої культурної спадщини. Київ : Фенікс, 2008. 176 с.

Італію (58). 56 пам'яток із 33 країн (у тому числі й з України) внесено до Списку всесвітньої спадщини, що перебуває під загрозою. Три пам'ятки з трьох країн впродовж 2007–2021 виключено зі Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО.

Формування такого світового списку започатковано у міжвоєнну добу 20 ст.: стаття 4 Договору про захист художніх і наукових закладів та історичних пам'яток («Пакт Реріха»), укладеного 15.04.1935 у м. Вашингтоні (США), передбачала, що уряди держав, які приєдналися до цього договору, формують перелік пам'яток і закладів, які становлять культурну скарбницю народів і яким надається спеціальний захист. Необхідність такого переліку актуалізувалася після ухвалення Конвенції про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини 1972 р. (до якої Україна приєдналася 1988 р.)⁵³. При ЮНЕСКО з 1977 р. діє Міжурядовий комітет з охорони визначної культурної і природної спадщини загального значення (Комітет всесвітньої спадщини), що збирається на свої сесії щорічно. Його основна функція — складання, поновлення і публікація списку пам'яток культурної і природної спадщини, які мають видатну універсальну цінність (під назвою «Список всесвітньої спадщини»). Для формування Списку кожна держава — сторона Конвенції подає Комітету всесвітньої спадщини перелік пам'яток культурної і природної спадщини, що розміщені на її території і можуть бути включені у Список. Цей перелік містить документацію щодо місцеперебування таких пам'яток та їхньої історико-культурної і природної цінності. 1977 р. у м. Парижі відбулася перша сесія Комітету всесвітньої спадщини. 1978 р. на другій сесії у м. Вашингтоні до Списку внесено перші 12 пам'яток (8 — культури, 4 — природи) із 7 країн. 45-та сесія Комітету всесвітньої спадщини відбулася 2023 р. у Саудівській Аравії, а 46-та — 21-31.07.2024 р. в Індії. На кожній сесії до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО вносять нові пам'ятки з різних країн.

Список всесвітньої спадщини формують на основі стандартно оформлених пропозицій від країн, які приєдналися до Конвенції про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини 1972 р. Спершу запропонований об'єкт Комітет всесвітньої спадщини заносить до Попереднього списку всесвітньої спадщини (Tentative List), після чого країна-

---

⁵³ Збірник нормативно-правових актів сфери охорони культурної спадщини. Чернівці : ВАТ «РВК «Деснянська правда», 2011. 796 с.

ініціатор готує номінаційне досьє, в якому описує об'єкт, аргументує його універсальну цінність, а також дає гарантії щодо належної охорони, використання, реставрації та музеєфікації⁵⁴. Зазначені гарантії оформлюють як окремий документ — План управління (Менеджмент-план).

Кількість об'єктів, які кожна країна може подати на внесення до Списку, не обмежена. Пропозиції щодо занесення нерухомих пам'яток, які можуть стати рухомими, до уваги не беруться: з цієї причини жоден музей просто неба (скансен) не занесено до Списку. Експерти Комітету всесвітньої спадщини разом з ICOMOS визначають, з виїздом на місце, чи відповідає кожна запропонована пам'ятка встановленим критеріям автентичності й історико-культурної цінності, і якщо так — пропонують черговий щорічний сесії Комітету всесвітньої спадщини ухвалити позитивне рішення, яке приймається голосуванням простою більшістю. Кожній пам'ятці присвоюють індивідуальний номер.

Кожна така пам'ятка відповідає цілому комплексу критеріїв, які є водночас і критеріями занесення пам'яток до ВУЕ. Крім найважливішого й фундаментального критерію автентичності, який є обов'язковим, пам'ятка, внесена до Списку всесвітньої спадщини, має відповідати щонайменше одному з таких п'яти критеріїв:

1) репрезентує шедевр творчого генія людини; або справила значний вплив протягом певного часу чи у певному культурному ареалі на розвиток архітектури, монументального мистецтва, розпланування міст чи створення ландшафтів;

2) є унікальним, винятковим свідоцтвом цивілізації чи культурної традиції, що зникла;

3) є визначним зразком якогось типу будівлі, архітектурного ансамблю або ландшафту, що ілюструє один чи декілька значних періодів історії людства;

4) є визначним зразком людського поселення або традиційного заселення території, репрезентативних для культури (чи культур), особливо якщо вони стають вразливими під впливом безповоротних змін;

5) є безпосередньо або в якийсь матеріальний спосіб пов'язаним з подіями або існуючими традиціями, ідеями, віруваннями чи художніми

---

⁵⁴ Сердюк О. Попередній Список всесвітньої культурної спадщини. Проблеми та перспективи // Праці Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень. Випуск 2. Київ : АртЕк, 2006. С. 58-65.

та літературними творами, що мають виняткову загальнолюдську цінність⁵⁵.

Тож усі пам'ятки, внесені до ВУЕ, безумовно відповідають зазначеним вище критеріям. Це питання не може бути предметом жодних дискусій, оскільки його вирішено на найвищому міждержавному рівні у численних фахових обговореннях⁵⁶. Навіть якщо пам'ятку вилучають із зазначеного Списку, то не тому, що раптом з'ясується, що вона не відповідає критеріям, а тільки внаслідок відмови відповідної держави від збереження такої пам'ятки (історія знає тільки три такі випадки, які сталися з цілком цивілізованими країнами, і це відображено у Тематичному реєстрі гасел і буде відображено у відповідних енциклопедичних статтях).

Вимоги Комітету всесвітньої спадщини ЮНЕСКО до охорони пам'яток, які увійшли до Списку, дещо вищі, ніж у національному законодавстві країн-членів ЮНЕСКО, що накладає на кожну державу додаткову відповідальність. Не всі держави й не завжди спроможні відповідати цим вимогам. Тому Комітет всесвітньої спадщини складає, оновлює й публікує, коли цього вимагають обставини, список пам'яток, що фігурують у Списку, для врятування яких вимагаються значні роботи і щодо яких у рамках Конвенції про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини 1972 р. відповідна держава просить або може просити міжнародної допомоги. Це Список всесвітньої спадщини, що перебуває під загрозою (List of World Heritage Sites in danger). Станом на 2024 р. у ньому 56 пам'яток у 33 країнах, у тому числі всі пам'ятки на території Сирії та 3 пам'ятки України. Загрозу зникнення або знищення пам'ятки внаслідок природних чинників або через втручання людини спричиняють збройні конфлікти та війни, землетруси й інші природні катастрофи, забруднення середовища, браконьєрство, непорядковане будівництво тощо. Занесення у такий список свідчить про необхідність особливої уваги до цих пам'яток та вживання невідкладних заходів щодо їх врятування та збереження. У разі покращення ситуації пам'ятку вилучають зі Списку всесвітньої спадщини, що перебуває під загрозою (Кельнський собор, Німеччина). Якщо стан пам'ятки

---

⁵⁵ Вечерський В. Охорона культурної спадщини ЮНЕСКО в Україні // Вступ до музеєзнавства і пам'яткознавства. Київ : Видавництво Ліра-К, 2019. С. 287–298.

⁵⁶ Вечерський В. Презентація пам'яток всесвітньої спадщини відповідно до принципів ICOMOS і законодавства України // Актуальні проблеми музейної та пам'яткоохоронної діяльності: збірник наукових праць. Київ : Логос, 2016. С. 5–15.

погіршився настільки, що це призвело до втрати нею характерних рис, які обумовили її занесення до Списку всесвітньої спадщини, застосовують процедуру виключення цієї пам'ятки зі зазначеного Списку за пропозицією або за згодою уряду відповідної країни (Долина Ельби біля Дрездена, Німеччина).

Пам'ятки, внесені до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО, підвищують міжнародний престиж країни, в якій вони знаходяться, позитивно впливають на розвиток внутрішнього й міжнародного туризму. Внесення українських пам'яток до Списку й належне адміністрування ними сприяє інтеграції України у світовий культурний простір. Станом на травень 2024 р. у Списку всесвітньої спадщини є такі українські пам'ятки:

1. Київ: Собор Святої Софії з прилеглими монастирськими будівлями, Києво-Печерська лавра (1990)
2. Львів — ансамбль історичного центру (1998)
3. Геодезична дуга Струве (транскордонний об'єкт, 2005)
4. Стародавні й первісні букові ліси Карпат й інших регіонів Європи (транскордонний об'єкт, 2007)
5. Резиденція митрополитів Буковини і Далмації (2011)
6. Дерев'яні церкви Карпатського регіону Польщі і України (транскордонний об'єкт, 2013)
7. Стародавнє місто Херсонес Таврійський і його хора (2013).
8. Історичний центр міста Одеси (2023).

Серед них 7 культурних об'єктів і 1 природний; 3 транскордонні, що включають значну кількість окремих об'єктів. Найбільший поступ у справі занесення своїх пам'яток до Списку всесвітньої спадщини Україна мала 2013 р., коли вдалося занести одразу дві пам'ятки; після цього настала 10-річна перерва (безпрецедентна в нашій історії).

Станом на 2024 р. до Попереднього списку всесвітньої спадщини (Tentative List) занесено 16 об'єктів з України:

1. Історичний центр Чернігова 9–13 ст. (1989)
2. Культурний ландшафт каньйону в Кам'янці-Подільському (1989)
3. Могила Тараса Шевченка та державний історичний і природний музей-заповідник (1989).
4. Національний степовий біосферний заповідник «Асканія Нова» (1989).
5. Дендрологічний парк «Софіївка» (2000).

6. Бахчисарайський палац кримських ханів (2003).
7. Археологічне місце «Кам'яна могила» (2006).
8. Миколаївська астрономічна обсерваторія (2007).
9. Комплекс пам'яток Судацької фортеці 6–16 ст. (2007).
10. Астрономічні обсерваторії України (2008).
11. Київ: Собор Святої Софії з прилеглими монастирськими будівлями, церкви Святого Кирила і Святого Андрія, Києво-Печерська лавра (2009; це — спроба розширити пам'ятку всесвітньої спадщини «Київ: Собор Святої Софії з прилеглими монастирськими будівлями, Києво-Печерська лавра»).
12. Торгові пости та фортифікації на генуезьких торговельних шляхах. Від Середземномор'я до Чорного моря (2010).
13. Культурний ландшафт «печерних міст» Кримської Іотії (2012).
14. Історичне середовище столиці кримських ханів у Бахчисараї (2012).
15. Держпром (Будівля державної промисловості) (2017).
16. Тіра — Білгород (Аккерман), на шляху з Чорного моря до Балтійського моря (2019).

Проте ці об'єкти до відповідного Тематичного реєстру гасел не внесені, оскільки перспективи набуття ними статусу пам'яток всесвітньої спадщини є досить непевними. Про самі ж пам'ятки, комплекси й ансамблі їх, які входять до зазначених вище номінацій, уже написані й опубліковані окремі статті у ВУЕ (Аккерманська фортеця, Асканія-Нова (заповідник), Бахчисарайський палац, Держпром у Харкові, Національний дендрологічний парк «Софіївка» НАН України, Судацька фортеця, Чуфут-Кале тощо).

Відповідно до мети і завдань розглядуваного Тематичного реєстру гасел та характеру предметної області, яку він обіймає, структурна побудова його є досить простою. У ньому наведено всі без винятку пам'ятки всесвітньої спадщини ЮНЕСКО в алфавітному порядку їхніх українських найменувань. Така послідовність відповідає структурі ВУЕ, але принципово відмінна від структури самого Списку всесвітньої спадщини. В останньому, розміщеному на офіційному вебпорталі Комітету всесвітньої спадщини, групи пам'яток певних країн розміщено за англійською алфавітом англійських найменувань відповідних країн. У межах кожної країни пам'ятки у Списку розміщено за роками внесення їх до Списку всесвітньої спадщини (при цьому рік занесення у самому Списку не зазначено, його слід

вишукувати окремо, відкриваючи інформаційну довідку про кожну пам'ятку). Система зрозуміла й придатна до користування, хоча й не ідеальна.

Тож у зазначеному Тематичному реєстрі гасел охоплено 1203 позиції, кожна з яких присвячена конкретній пам'ятці всесвітньої спадщини. Кожне гасло має уніфікований вигляд, наприклад:

Валлетта, місто (англ. City of Valletta) — архітектурне середовище ранньомодерного міста-фортеці (Мальта), пам'ятка всесвітньої спадщини ЮНЕСКО з 1980

Тут на першому місці подано українську назву зі застосуванням інверсії, усталеної для ВУЕ; далі у дужках — назва в оригіналі, тобто англійською мовою у документі World Heritage List, як він виставлений на офіційному вебпорталі ЮНЕСКО⁵⁷. Далі подано коротку дефініцію, яка лаконічно розкриває суть відповідної пам'ятки (приміром: архітектурне середовище, культурний ландшафт, природний ландшафт, що охороняється, заповідник, історичний центр міста, пам'ятка, комплекс чи ансамбль пам'яток тощо). Іноді зазначається історична доба, до якої належить пам'ятка, а в окремих випадках — точне її датування. Далі в дужках зазначено країну чи країни, в якій (в яких) конкретну пам'ятку, окремі її складники розташовано, зазначено її статус пам'ятки всесвітньої спадщини ЮНЕСКО і з якого року (або років).

Викладене у попередніх абзацах потребує належних роз'яснень.

Щодо мови перекладу найменування пам'яток на українську мову. На вебпорталі World Heritage List можна знайти стислу інформацію про пам'ятки кількома робочими мовами ЮНЕСКО, у тому числі арабською, китайською, російською, японською (української серед них немає). Проте оригінали всіх документів ЮНЕСКО та її підрозділу — Комітету всесвітньої спадщини — створюють і публікують тільки двома офіційними мовами — англійською і французькою. Тільки такі тексти є оригіналами. Усі іншомовні переклади не є і не вважаються автентичними. Про те, наскільки іншомовні версії можуть бути недбалими й навіть помилковими, свідчать переклади російською мовою, виконані вкрай нефахово, тому поклатися на них хибно. Саме тому в гаслі ми подаємо автентичну назву пам'ятки англійською мовою — для всіх країн, крім Франції, а французькою мовою — для французьких пам'яток. Таке рішення є результатом зро-

---

⁵⁷ UNESCO. World Heritage Convention. World Heritage List. URL: <https://whc.unesco.org/en/list/>

зумілого прагнення до уніфікації, поєднаного зі слухною повагою до Франції як країни, у якій постійно і комфортно перебувають штаб-квартири більшості світових культурницьких і пам'яткоохоронних організацій.

У документах ЮНЕСКО та Комітету всесвітньої спадщини здебільшого використовують термін «об'єкт», який ми зазвичай перекладаємо як «пам'ятка». Такий підхід обрано цілком свідомо з огляду на те, що у різних мовних і юридичних традиціях один і той самий термін нерідко має різні значення. В українській правничій традиції об'єкт культурної спадщини має не постійний, а тимчасовий охоронний статус до часу, поки Міністерство культури та інформаційної політики України не вирішить дилему: вносити його чи не вносити до Державного реєстру нерухомих пам'яток України. Якщо так — він стає пам'яткою; якщо ні — він втрачає охоронний статус. Водночас за правилами Комітету всесвітньої спадщини все, що вноситься до World Heritage List, має бути не об'єктом, а саме пам'яткою, причому навіть не місцевого, а національного значення. Тож по суті всі вони є пам'ятками й мають називатися саме так.

До особливостей перекладів найменувань слід віднести деякі спеціальні терміни, такі як зони, ареали, санктуарії тощо. Перекладаючи їх, ми беремо до уваги контекст, тобто чим є по суті той комплекс, ансамбль пам'яток, визначне місце чи природний або культурний ландшафт, який в англійському оригіналі називається «санктуарій». Якщо це монастир — християнський, буддистський чи індуїстський комплекс сакральних споруд, то його можна перекласти як «святилище». Але «санктуарій морських черепах» не може бути святилищем, бо контекст нам підказує, що йдеться про природний заповідник, створений для забезпечення збереження популяції морських черепах. У цьому й аналогічних випадках ми різні санктуарії, зони й ареали перекладаємо вітчизняним терміном «заповідник», не забуваючи при цьому, що їх за вітчизняною правничою традицією поділяють на природні та історико-культурні⁵⁸.

Якщо гасло присвячено серійній транскордонній номінації, то в дужках вказують в алфавітному порядку країни, не територіях яких розміщено різні частини єдиної пам'ятки.

---

⁵⁸ До речі, термін «заповідник» в Україні з'явився не одразу, а після деяких термінологічних пошуків: у часи УНР, Української держави й Директорії побутовув термін «національна святиня», і тільки в 1926 його замінили терміном «заповідник». То був майже точний відповідник англійського терміна «санктуарій».

Протягом свого побутування як пам'яток всесвітньої спадщини окремі номінації іноді розширюють, іноді — доповнюють, іноді — вилучають з них «зайві» або зіпсовані об'єкти (останнє буває вкрай рідко; таке сталося нещодавно з однією з пам'яток Грузії внаслідок безвідповідальної діяльності тодішнього президента країни М. Саакашвілі). У таких випадках наприкінці гасла вказуємо роки, коли в номінацію внесли суттєві зміни, проте в гаслі не конкретизуємо (оскільки це має бути зроблено у відповідній енциклопедичній статті). Так само у гаслі ми не вказуємо номер, під яким пам'ятка значиться у World Heritage List, її площу та площу її буферної зони — ці подробиці залишаємо для відповідної енциклопедичної статті.

Зауважимо, що зазначений Тематичний реєстр гасел не є, і в принципі — не може бути повним і вичерпним, оскільки Комітет всесвітньої спадщини ЮНЕСКО щороку в липні збирається на свої чергові сесії і на кожній з них вносить нові пам'ятки до World Heritage List. Зрозуміло, що всі ці доповнення мають фіксуватися у ВУЕ (принаймні в її електронній версії), причому це слід робити в режимі реального часу. Крім цього, при написанні відповідних енциклопедичних статей мажуть бути уточнені як найменування якихось конкретних пам'яток всесвітньої спадщини ЮНЕСКО, так і їхні дефініції.

Колектив Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво» готовий враховувати поради й слушні зауваження фахівців і запрошує їх до написання енциклопедичних статей про репрезентовані пам'ятки всесвітньої спадщини.

РОЗДІЛ IV

СТИЛЬ, КОНТЕНТ, ІНФОРМАЦІЙНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ СУЧАСНИХ ЕНЦИКЛОПЕДІЙ

4.1. ІНФОРМАЦІЙНО-КОМУНІКАЦІЙНІ ПЛАТФОРМИ — НОВИЙ ЕТАП РОЗВИТКУ ЕНЦИКЛОПЕДИСТИКИ

Ключовими принципами побудови інформаційного суспільства вважають забезпечення загального доступу до інформаційних і комунікаційних інфраструктур і технологій, інформації та знань, підвищення довіри й безпеки використання інформаційно-комунікаційних технологій з акцентуванням на етичних аспектах. До найважливіших завдань відносять отримання та розповсюдження освітніх, наукових і культурних здобутків, збереження власної національної спадщини, забезпечення високоякісних освіти й науки. Знання повинно бути універсальним надбанням, доступ до інформації та знань — максимально широким, інформаційні ресурси — високоякісними й різноманітними¹. Універсальні та галузеві енциклопедії, що створені й видані в Україні у різний час, становлять не лише історичну та джерелознавчу цінність, але й почасти залишаються актуальними в науковому та інформаційному плані². Загальновизнано, що енциклопедія є свідченням духовної зрілості нації і створюється на етапі її найвищого злету. Акумулюючи відомості з різноманітних галузей знань та практичної діяльності, систематизуючи й узагальнюючи здобутки національної культури, саме енциклопедії є важливим чинником державності, справою загальнонаціонального значення³.

Сьогодні у мережі «Інтернет» розміщена значна кількість різноманітних інформаційних ресурсів. Серед них чільне місце займає електронна енциклопедія, як еталон знання і віддзеркалення рівня науки та культури. Енциклопедійні видання цього формату становлять посилений інтерес серед науковців, діячів політики, культури й мистецтва, видавців і читачів,

---

¹ Проценко Г. О. Велика українська енциклопедія в електронному форматі: особливості контенту // Наукові засади та теоретико-методологічні принципи створення сучасних енциклопедій / За ред. Киридон А. М. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2015. С. 106–112; Проценко Г. О. Методологічні засади формування сучасного енциклопедичного порталу // Там само. С. 112–117.

² Киридон А. М. Велика українська енциклопедія як національний проект: поступ ініціатив // Наукові засади та теоретико-методологічні принципи створення сучасних енциклопедій / За ред. Киридон А. М. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2015. С. 7–14.

³ Черниш Н. І. Енциклопедичне книговидавництво в Україні: здобутки та проблеми в умовах ринку // Поліграфія і видавнича справа. 2006. № 2 (44). С. 30–34.

що свідчить про престиж та освіченість населення країни⁴. Здебільшого енциклопедію сприймають і продовжують уважати за певний взірець довідково-інформаційних видань, або, як пишуть у тій же праці П. Жежнич та М. Гірняк товарний знак або бренд. Під електронною енциклопедією розуміємо довідково-інформаційний масив із певним алгоритмом пошуку інформації у вигляді алфавітного розташування статей, покажчиків (індексів), відсилань (гіпертексту), інших пошукових систем. Зміст і формат енциклопедії нового покоління — цифрового віртуального інтелектуального продукту в стислій і доступній широкому загалу структурі передає значно більший обсяг інформації, ніж традиційні паперові аналоги⁵. До ознак, що притаманні електронним енциклопедіям і надають їм перевагу над паперовими виданнями, відносять можливість розміщення більшої кількості графічного матеріалу при значно менших витратах, застосування мультимедійної компоненти (цифрових звукових або відеофрагментів, анімаційних вставок в основний зміст) або елементів віртуальної реальності⁶. А це, своєю чергою, додає впливу ще й на такі переваги як зручність у користуванні та доступність, адже як зауважують М. Железняк та О. Іщенко: онлайн-енциклопедії з погляду доступності, ймовірно, мають переваги перед книжковими виданнями, так як нині Інтернет є найбільшим джерелом інформації, яким користується більшість людей; для ознайомлення з онлайн-енциклопедією необхідно лише скористатися пошуком в інтернеті, а ознайомлення з книжковою енциклопедією вимагає її попереднє придбання, що потребує часу й коштів; з точки зору представлення наукової інформації електронним виданням властиві й інші переваги на зразок можливості застосування новітніх інформаційно-комунікативних технологій для зручного подання наукової інформації (тексту, таблиць, графіків, анімацій тощо).

---

⁴ Жежнич П., Гірняк М. Особливості формування енциклопедії в сучасних умовах розвитку інформаційних технологій // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Комп'ютерні науки та інформаційні технології. 2012. № 732. С. 400–405.

⁵ Проценко Г. О. Методологічні засади формування сучасного енциклопедичного порталу // Наукові засади та теоретико-методологічні принципи створення сучасних енциклопедій / За ред. Киридон А. М. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2015. С. 112–117.

⁶ Киричок Т. Тенденції розвитку електронних енциклопедичних видань // Технологія і техніка друкарства. 2010. № 1 (27). С. 269–276; Железняк М., Іщенко О. Академічні онлайн-енциклопедії в контексті розвитку сучасного інформаційного простору // Енциклопедичний вісник України. 2018. Т. 10. С. 39–49.

Тенденції останніх десятиліть засвідчують поступове зміщення акцентів із вдосконалення форм представлення інформації на якісні характеристики змісту енциклопедій і вмісту статей у них. Крім того, значною перевагою електронної енциклопедії над традиційним друкованим виданням є ще й відносно менша фінансова затратність на розміщення та функціонування, хоча й існують певні особливості. За тих проблем з друкованим книговидаванням енциклопедичної літератури за державної підтримки в Україні, про які зазначено ще фактично на початку 2000-х Н. І. Черниш, створення онлайн-енциклопедії стало взагалі чи не єдиним способом існування й розвитку для таких масштабних загальнонаціональних проєктів як «Велика українська енциклопедія»⁷. Проте тенденція відмови від друкованих видань на користь онлайн-енциклопедій спостерігається не лише в Україні, а й в усьому світі, що пов'язано з інтенсивним розвитком інформаційного простору, переходом на цифрові технології, та й зрештою, користувачьким запитом.

Загалом історія появи й стрімкого поширення електронних енциклопедій налічує щонайменше пів століття, здебільшого цей період розвитку енциклопедистики охоплює трансформацію традиційних друкованих енциклопедичних видань включно з багатотомними спочатку в електронні (власне оцифрування), потім в онлайн-енциклопедії. У теоретико-термінологічному розумінні електронну енциклопедистику протиставляють класичній. Проте, термін «електронна енциклопедистика» дещо застарілий, і сьогодні більш точно відповідає онлайн-енциклопедистиці (або веб-енциклопедистиці, чи інтернет-енциклопедистиці), яка спочатку була «еволюційною» гілкою електронної енциклопедистики, а тепер відбулося термінологічне заміщення цього поняття⁸. За визначенням фахівців, електронна енциклопедія — це джерело інформації в електронній формі, яке охоплює найповніший та достовірний довідковий об'єктивний, науково-вивірений матеріал з однієї або декількох галузей знань у вигляді статей, аудіо-та відеоматеріалів для задоволення інформаційних потреб людини з доступом через локальну (CD, DVD диски) та глобальну (Інтернет)

---

⁷ Черниш Н. І. Енциклопедичне книговидавання в Україні: здобутки та проблеми в умовах ринку // Поліграфія і видавнича справа. 2006. № 2 (44). С. 30–34.

⁸ Железняк М., Іщенко О. Академічні онлайн-енциклопедії в контексті розвитку сучасного інформаційного простору // Енциклопедичний вісник України. 2018. Т. 10. С. 39–49.

мережі⁹. Однак нині локальні носії інформації (CD, DVD диски) фактично не використовуються — їх замінив Інтернет. В українському інформаційному просторі існують два типи електронних енциклопедій: цифрові версії друкованих енциклопедій; власне онлайн-енциклопедії. У свою чергу, серед оцифрованих енциклопедій є кілька різновидів залежно від форми представлення в мережі Інтернет: представлені у вигляді електронних книг або представлені у вигляді сайту¹⁰.

Початкова розробка концепції ВУЕ базувалася на баченні енциклопедії як багатотомного універсального видання. Після перегляду концепції видання і рішення про паралельну роботу над е-ВУЕ (портальною версією енциклопедії) як основною принципом добору й організації контенту зазнали змін. При цьому базове уявлення про енциклопедію як одночасно універсальну й україноцентричну лишилося сталим. Частка «національного» (у цьому випадку — українознавчого) матеріалу відповідно до загальносвітової практики творення універсальних енциклопедій складає близько третини від загального обсягу довідника. У зв'язку з існуванням в Україні власної енциклопедичної традиції, яка активно розвивалася впродовж ХХ ст. (і особливо — з середини ХХ ст., коли на еміграції було розпочато підготовку «Енциклопедії українознавства», а в УРСР — відновлено зупинену в роки Великого терору працю над «УРЕ»), обов'язковим для сучасної енциклопедистики є врахування досвіду попередників. При цьому перехід до е-ВУЕ як основної версії поряд із друкованою ВУЕ дозволяє дещо пом'якшити обмеження щодо обсягу статей, які зумовлювалися вартістю друку, і змінити підходи до ілюстрування з використанням сучасних мультимедійних засобів. У плані текстового контенту це виявляється в поєднанні в одній енциклопедії традиції творення універсальних і галузевих довідників — сьогоденні реалії дозволяють готувати статті до універсальної енциклопедії (крім окремих галузей, довідкова інформація з яких має адаптуватися для уникнення нерозуміння читачем) з рівнем деталізації, який раніше був доступний лише в галузевих енциклопедіях. Зокрема, це уможливорює подання в біографічних статтях детальних довідок про

---

⁹ Жежнич П., Гірняк М. Особливості формування енциклопедії в сучасних умовах розвитку інформаційних технологій // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Комп'ютерні науки та інформаційні технології. 2012. № 732. С. 400–405.

¹⁰ Железняк М., Іщенко О. Академічні онлайн-енциклопедії в контексті розвитку сучасного інформаційного простору // Енциклопедичний вісник України. 2018. Т. 10. С. 39–49.

діяльність конкретної персоналії, в окремих випадках, коли це виправдано, стаття може бути коротким біографічним нарисом, виклад у якому буде привабливим для користувача. Зміни в підході до ілюстрування дозволяють використовувати повноколірні зображення навіть у невеликих статтях, чого завжди уникали у друкованих довідниках, а також використовувати як ілюстрації відеоролики і аудіозаписи (в усіх цих випадках використовується винятково контент, який перебуває в суспільному надбанні). Крім того, використання портальної версії як основної уможливорює адаптувати довідник для осіб із особливими потребами, доповнивши його аудіозаписом статей (у скороченому вигляді, оскільки повні версії великих за обсягом статей складно сприймати з голосу), а також адаптувати текст для читання особами зі слабким зором (автоматичне збільшення кеглю, перемикання шрифтів на зручнішу для осіб із вадами зору).

Початок нового тисячоліття був ознаменований не лише прискореним поступом електронної енциклопедистики, але й розвитком якісно нових форматів створення сучасних форм представлення довідкової інформації, фактично передував новому етапові функціонування довідково-інформаційних видань як інформаційно-комунікаційних платформ. Науковий і суспільний прогрес з одного боку стали рушіями вдосконалення методів і засобів мобілізації, опрацювання, аналізу та поширення інформації, а з іншого — також учасниками й споживачами новітніх форм енциклопедичного контенту. Такий прогрес перманентно розширює базу знання про людину і світ, тобто активно стимулює збільшення корпусу енциклопедичних знань, відповідно ініціює питання критичної ревізії реєстру гасел сучасних енциклопедій, оскільки інформація в них дуже часто не встигає відобразитися своєчасно. З цієї точки зору в сучасну добу загальні концепти й підходи до творення великих багатотомних видань зазнають змін, а практика підготовки й опублікування енциклопедичних словників (тематичних реєстрів гасел), змістовним наповненням яких є перелік термінів і понять і їх коротких дефініцій, потребує трансформації базових принципів¹¹. Проте стрімкий розвиток інформаційного простору також випереджав розроблення методологічної бази, класифікації новітніх інформаційних ресурсів, особливо в енциклопедистиці, тож у науковій

---

¹¹ Іщенко О. Нові тенденції розвитку енциклопедистики в цифрову епоху (на прикладі «Scholarpedia» та «Scholarly Community Encyclopedia») // Енциклопедичний вісник України. 2018. Т. 13. С. 46–62. DOI: 10.37068/evu.13.4

літературі й наукових розвідках довго (а подекуди й досі) не розмежовували поняття електронних енциклопедій (або онлайн-енциклопедій) і інформаційно-комунікаційних платформ. Розвиток власне платформінгу в загальному контексті трансформації інформаційного простору поєднаному з виникненням нових технологій, супроводжувався окресленням тих понять, різновидів, окремих проєктів чи цілих напрямів та їхніх ознак і характеристик, які відрізняли їх між собою. Тож зрештою ресурси, або інформаційно-комунікаційні платформи, які створювали мультимедійний контент (інформаційний складник) та в різний спосіб поєднували його зі зворотнім зв'язком із користувачами (комунікаційний складник) стали не лише компонентом інформаційного простору, а й окремим його рівнем. Розглянемо детальніше характеристики інформаційно-комунікаційних платформ та їхніх складників як особливого явища в сучасному інформаційному просторі.

Так, А. Досенко розглядає комунікаційну платформу передусім як авторський проєкт користувача мережі, що допомагає висловити певну точку зору чи соціально важливу інформацію для аудиторії автора, із наявністю мультимедійного контенту різного характеру: культурного, спортивного, політичного тощо¹². Основною відмінністю комунікаційних платформ від блогів є відсутність публікацій приватного характеру й, відповідно, орієнтованість на широке коло читачів і користувачів. На відміну від блог-платформ, комунікаційні платформи завжди орієнтовані на безкоштовне інформаційне розповсюдження. Також особливостями комунікаційних платформ є їхня орієнтованість на соціально важливі теми та підтримка зворотного зв'язку із читацькою аудиторією. Через свою специфіку комунікаційні платформи перетворюються на інноваційне медіа з унікальним характером. Вони дають можливість обговорити важливі соціальні теми, конфлікти, висвітлити розв'язання проблеми, дати можливість висловитися читачам, продемонструвати рівень актуальності проблеми. Тут зауважимо, що як комунікаційні платформи, так і інформаційно-комунікаційні платформи можуть бути авторськими (одноосібних авторів), так і колективними (корпоративними). Особливістю інформаційно-комунікаційних платформ у енциклопедистиці є колективне авторство, що загалом означає створення таких ресурсів колективом редакції видання із

---

¹² Досенко А. Комунікаційні платформи: сучасне бачення // Соціальні комунікації: теорія і практика. 2021. № 12(1). С. 98–106. DOI: 10.51423/2524-0471-2021-12-1-4

залученням авторів статей. Такий підхід до формування енциклопедичної інформаційно-комунікаційної платформи дещо відрізняє її від власне авторських комунікаційних платформ орієнтованих на вирівнювання значення (ролі) інформаційного і комунікаційного складників: поінформувати, отримати зворотний зв'язок, обговорити. Також він дещо відрізняється і від вікі-технологій, проте є їхньою модифікацією, адже об'єднує в систему пов'язані між собою в мережі «Інтернет» інформаційні матеріали, дозволяє реалізувати групові проекти, зокрема створювати й структурувати тексти, гіпертексти, редагувати їх, зберігати, встановлювати смислові зв'язки між файлами за допомогою гіперпосилань тощо, однак цю роботу веде не будь-який користувач мережі або залучений до проекту автор, а лише модератори платформи. Така модифікація вікі-технологій дозволяє зберігати унікальність тексту статей, а також є елементом захисту авторського права. Комунікаційний складник енциклопедичної інформаційно-комунікаційної платформи має складніші механізми організації і комбіноване забезпечення зворотного зв'язку розтягнуте у часі, він заснований на горизонтальних взаємних зв'язках, що створюють ефект синергії. Обговорення інформації з читачкою аудиторією забезпечується завдяки сторінкам енциклопедичної інформаційно-комунікаційної платформи у соціальних мережах, що є певним елементом дифузності самої платформи в інформаційному просторі. Решта особливостей комунікаційних платформ так само характеризують і енциклопедичні інформаційно-комунікаційні платформи.

Проектування «Великої української енциклопедії» (далі ВУЕ) як електронної енциклопедії (е-ВУЕ) включало формулювання тематичних розділів енциклопедії (класифікаторів); розроблення інформаційної моделі словника та схем статей електронної енциклопедії; побудову архітектури електронної енциклопедії з урахуванням потреб та зацікавлень користувачів усіх вікових категорій та сфер діяльності. У межах розробки класифікатора ВУЕ було виокремлено три основних розділи: природничих, технічних і соціогуманітарних наук. Згодом було ухвалено рішення про виокремлення також розділу «Біографістика». У межах основних розділів було сформовано тематичні напрями. Формуванню алфавітного покажчика гасел передувало створення тематичних реєстрів гасел за напрямами, що забезпечує чітке структурування гасел в межах напрямів, допомагає виявити багатозначні терміни та окреслити коло гасел, які мають міждис-

циплінарне значення, вибудувати ієрархію гасел¹³. Функціонування й розвиток е-ВУЕ увесь час відбувався під впливом медійного дискурсу, який спонукав до запровадження і наповнення нових рубрик на енциклопедійному порталі (Календар, Актуально, Герої України), що також вплинуло на зростання цільової аудиторії ресурсу. Загалом однією з головних відмінностей енциклопедичної інформаційно-комунікаційної платформи такої як е-ВУЕ від комунікаційних платформ та блог-платформ є її універсальність і широка аудиторія користувачів.

Отже, у XXI ст. енциклопедичні інформаційно-комунікаційні платформи, як-от е-ВУЕ, є частиною прикладних соціально-комунікаційних технологій. Їхній розвиток відбувається завдяки удосконаленню платформінгу в контексті розвитку і формування середовища для комунікаційних платформ як одного з важливих різновидів цих ресурсів. Платформінг сприяє виокремленню типологічного ряду платформ, відокремлення їх від соціальних мереж та блогів. Енциклопедичні інформаційно-комунікаційні платформи, перебуваючи на етапі свого активного становлення, набувають специфічних рис, що типологізують їх як вид. До них належать забезпечення якісною, достовірною сучасною інформацією, висвітлення соціально важливих тем, безкоштовне інформаційне розповсюдження, орієнтація на широке коло користувачів. Енциклопедичні інформаційно-комунікаційні платформи варто розглядати як комбіновані колективні проекти, що здатні орієнтуватися на широку аудиторію, бути переважно безкоштовними для читачів, вміщувати політематичний мультимедійний контент. Енциклопедичні інформаційно-комунікаційні платформи — явище переважно нове у прикладних комунікаційних технологіях. Також їх слід відокремлювати як самостійні прикладні одиниці, що потребують глибокого вивчення та детального опису. Першочергово необхідно відрізняти енциклопедичні інформаційно-комунікаційні від інших комунікаційних і медійних платформ, проте вони також мають схожі риси з інтернет-платформами та іншими комунікаційними платформами.

Енциклопедичні інформаційно-комунікаційні платформи варто визначати як відокремлені структурні елементи інтернету, що подають

---

¹³ Проценко Г. О. Велика українська енциклопедія в електронному форматі: особливості контенту // Наукові засади та теоретико-методологічні принципи створення сучасних енциклопедій / За ред. Киридон А. М. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2015. С. 106–112.

здебільшого універсальну науково-достовірну інформацію і є аналогами рецензованих видань. Енциклопедичні інформаційно-комунікаційні платформи, зокрема e-BUE, є елементом електронного комунікаційного середовища, що має змогу пропонувати політематичний контент; містить гіпертекстові елементи, носить переважно довідковий характер із соціальної, політичної, спортивної, мистецької та іншої тематики, має елементи крос-медійності. Як соціально-комунікаційні одиниці платформи мають низку ознак, що відокремлюють їх від подібних. Загальними ознаками енциклопедичних інформаційно-комунікаційних платформ є:

- наявність авторів (адже кожна з них ведеться від імені людини чи команди);
- розкриття теми (повне або часткове, залежно від рівня гасла);
- існування в електронному середовищі;
- доступність;
- корпоративність (належать організаціям).

Енциклопедичні платформи є важливим інформаційно-комунікаційним інструментом, що перебуває на етапі свого активного розвитку.

4.2. ВИКОРИСТАННЯ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ У СТВОРЕННІ ЕНЦИКЛОПЕДИЧНОГО КОНТЕНТУ: ВИКЛИКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Штучний інтелект визначається як сукупність алгоритмів і програмних систем, здатних до обробки та аналізу даних, побудови прогнозів, прийняття рішень та виконання завдань, які традиційно вважаються такими, що потребують людського інтелекту¹⁴. У літературі також чимало визначень його як конкретної галузі науки — області інформатики, що займається розробкою інтелектуальних комп'ютерних систем, що володіють можливостями, які традиційно пов'язуються з людським розумом. Основними аспектами штучного інтелекту є розуміння природної мови, здатність до навчання, мислення та дій¹⁵.

В наш час штучний інтелект застосовується майже в усіх сферах людської життєдіяльності. У зв'язку з цим затребуваними навичками цифрового суспільства, яке швидко розвивається, є адаптивність до технологічних змін, безперервне навчання, гнучкість та інноваційність мислення, цифрова грамотність. У глобальному бізнес-середовищі обговорюється проблема ефективної інтеграції цього інструменту у власні підприємства. Застосовуючи ці технології та інвестуючи у свою робочу силу, лідери можуть переконатися, що їхні організації перебувають на передньому краї інновацій та мають хороші позиції для досягнення успіху в бізнес-ландшафті, що все більше цифровізується¹⁶.

Більшість теоретиків інформаційного суспільства (Д. Белл, Е. Тоффлер, Й. Масуда, П. Дракер та ін.) надихались тими перевагами, які відкриваються перед людством у результаті розвитку інформаційно-комунікаційних технологій. Хоча технологічний розвиток не має заздалегідь встановлених соціальних ефектів, щодо яких можна передбачати, чи будуть вони приносити благо (на що вказував, наприклад, Д. Лайон¹⁷),

---

¹⁴ Піжук О. Штучний інтелект як один із ключових драйверів цифрової трансформації економіки // Економіка управління та адміністрування. 2019. № 3 (89). С. 15.

¹⁵ Там само. С. 15–16.

¹⁶ Tredgold G. 5 Challenges Leaders Are Facing Right Now (and How to Overcome Them). March 29, 2023. URL: <https://www.entrepreneur.com/leadership/5-leadership-challenges-for-2023-and-how-to-overcome-them/444656>

¹⁷ Лайон Д. Інформаційне суспільство: проблеми та ілюзії // Сучасна зарубіжна соціальна філософія. Київ : «Либідь», 1996. С. 362–380.

глобальні процеси цифровізації та розвитку технологій штучного інтелекту відкривають перед людством нові обрії прогресу, в тому числі і для збирання, обробки та поширення інформації. Особливою подією, всесвітньою сенсацією стала поява ChatGPT в листопаді 2022 р. завдяки розробкам компанії «OpenAI». Алгоритм на різних мовах дає відповіді на складні питання, пише реферати, дипломні роботи, статті, вірші, пісні та музику, генерує прості коди, надає фінансову аналітику тощо. Соціальні наслідки впровадження подібних алгоритмів оцінюються в експертному середовищі неоднозначно. З одного боку, сприяють прогресивному розвитку виробництва та покращенню якості послуг у багатьох сферах, включаючи навчання, охорону здоров'я, фінанси, транспорт, торгівлю, створення нових продуктів, аналітику, прогнозування, покращення роботи державних установ, забезпечення кібербезпеки, оптимізацію виробничих процесів, поліпшення соціальної інклюзії¹⁸. З іншого — аналітиками прогнозується скорочення робочих місць та зростання безробіття, що може призвести до ще більшої соціальної незахищеності людей найманої праці, кризи традиційних форм навчання та оцінювання його успішності на всіх рівнях освітньої системи. На думку Дж. Гінтона (колишнього віце-президента «Google»), через розвиток штучного інтелекту мільйони людей залишаться без роботи. Його слова частково підтверджують прогнози МВФ, згідно з якими 40% робочих місць у всьому світі будуть охоплені його розвитком: «Штучний інтелект візьме на себе безліч рутинних завдань. Це призведе до значного зростання продуктивності, після чого буде значне збільшення багатства. Якби це багатство було розподілено порівну, це було б чудово, але цього не станеться. У системах, у яких ми живемо, це багатство дістанеться багатим, а не людям, які втраять роботу, і це буде дуже погано для суспільства»¹⁹. Виникають алармістські прогнози похмурої оруеллівської диктатури або безликого споживчого суспільства в дусі О. Гакслі. Виглядають вони аж ніяк не фантастичними — системи штучного інтелекту вже

---

¹⁸ Yenin M. Development of artificial intelligence: challenges for the labour market // Інтернет речей: теоретико-правові та практичні аспекти впровадження в умовах Європейської інтеграції: зб. матер. Міжнар. науково-практ. конф. (05.05.2023, м. Київ): ел. збірник / Упоряд.: Баранов О. А., Головка О. М., Дубняк М. В. Київ : КІП ім. Ігоря Сікорського, 2023. С. 82–85.

¹⁹ Former Google vice president warns AI will be «very bad for society» as it will leave millions of workers jobless — but expects plumbers will be safe from the controversial technology. URL: https://www.dailymail.co.uk/news/article-13434181/Former-Google-vice-president-AI-plumbers-basic-income.html?ns_mchannel=rss&ns_campaign=1490&ito=1490

багатьох компаній розробляють механізми прогнозування поведінки, думок та емоцій користувачів на основі збору їх даних в соціальних мережах. Безліч лайків, публікацій, постів, коментарів та інформації від груп, зібраної роками, навчили штучний інтелект фейсбуку монополізувати людську увагу. Завдяки цим даним компанія може запропонувати рекламодавцям надзвичайно якісний «таргетинг»²⁰. Розвиток сучасних методів обробки та аналізу великих даних разом із формуванням цілого класу фахівців у цій галузі свідчить про формування складної стратифікаційної структури — груп користувачів цифрових технологій, які не лише мають різний рівень знань та компетенцій, але й можуть реалізувати їх у різних стратегіях вилучення економічних ресурсів і політичних дивідендів. У зв'язку з цим у науковій літературі з'являються спроби виділити так звані «класи даних»²¹.

Л. Дальберг зазначає, що корпоративні соціальні мережі також можуть бути частиною державного нагляду. За його даними, у першій половині 2014 р. твіттер повідомив про отримання 2058 запитів на інформацію з 54 країн і розкриття даних у 52% випадків, у тому числі 72% запитів від уряду США (1257 запитів). Значно більше за твіттер у 2014 р. інформаційних запитів отримували від урядів і розкривали набагато більше даних — фейсбук і гугл. Володіння та контроль над корпоративними платформами соціальних медіа сприяють розширенню глобального розриву між спостерігачами — тими, хто відстежує, збирає, зберігає, аналізує та купує дані і тими, чия онлайн (і офлайн) взаємодія генерує ці дані²².

Подібні негативні соціальні тенденції служать підставою критики не тільки перспектив розвитку штучного інтелекту, але й сцієнтизму загалом — ідеології та світоглядної позиції, яка виходить з ідеалізації ролі науки та її творчих сил у пізнанні світу. «Нова Атлантида» Ф. Бекона, в якій орден вчених проводить наукові дослідження, впроваджує нові винаходи, ефективно розпоряджається ресурсами країни й формує близькі до ідеалу суспільні порядки, виявилась красивою утопією. Світові війни, глобальні

---

²⁰ Макнамі Р. Зафейсбучені: як соціальна мережа штовхає світ до катастрофи. Київ: Книголав, 2021. С. 111.

²¹ Єнін М., Коржов Г. Мережева комунікація: ризики та перспективи (на основі соціологічних опитувань громадської думки в країнах Євросоюзу) // Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут». Політологія. Соціологія. Право : зб. наук. праць. Київ; Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2021. № 1(49). С. 23–24.

²² Dahlberg L. Expanding the digital divides research: A critical political economy of social media // The Communication Review. 2015. № 18 (4). P. 280–281.

кризи, атомна зброя та екзистенційна порожнеча підірвали віру у прогрес, раціональність та науку у XX ст. — характерну рису епохи модерну. Т. Адорно і М. Горкхаймер стверджували, що Просвітництво призвело не до торжества розуму, а до придушення природи самої людини²³. У раціональному знанні, про розширення якого невпинно дбали просвітителі, вчені з Франкфуртської філософської та соціологічної школи побачили інструмент панування і влади. Наука стала не тільки засобом підкорення природи, але й потужним засобом управління людиною, політичної й духовної уніфікації, маніпуляцій свідомістю. Наслідком цього, на думку Г. Маркузе, є виникнення одномірного суспільства, в якому індивіди не володіють здатністю його критичної оцінки та свого місця в ньому. Тому їх культурний та соціальний розвиток стає неможливим²⁴. Не дивлячись на те, що ідея прогресу як об'єктивного закону історії розвіяна, вона зберігає цінність як символ, в тому числі завдяки розвитку технологій штучного інтелекту. Але ніхто поки що не може дати чіткої та обґрунтованої відповіді, як ці технології можуть бути використані для створення більш справедливого суспільства.

Для академічної спільноти, що професійно зайнята розвитком енциклопедистики, унікальні технологічні зміни, пов'язані з розвитком алгоритмів штучного інтелекту, також породжують як нові можливості, так і серйозні виклики. Не претендуючи на повноту розкриття даного питання, яке вочевидь потребує широких досліджень та міждисциплінарної експертної оцінки, окреслимо деякі, на нашу думку, очевидні з них.

Штучний інтелект може значно прискорити процес створення енциклопедичних статей, забезпечуючи автоматизацію рутинних завдань, таких як збирання та обробка великих обсягів даних (тексти, зображення, відео), оптимізацію процесів структурування та редагування інформації. У вікіпедії вже активно використовуються алгоритми штучного інтелекту для первинної обробки інформації, автоматичного розпізнавання та корекції помилок, а також для боротьби з вандалізмом — запобігання та вправлення навмисних спроб додавання неправдивої інформації, видалення коректних даних та інші дій, що порушують правила та стандарти енциклопедії.

---

²³ Horkheimer M. und Adorno T. W. *Dialektik der Aufklärung*. Frankfurt : S. Fischer, 1969.

²⁴ Marcuse H. *One — Dimensional Man. Studies in the Ideology of Advanced Industrial Society*. Boston : Boston University Press, 1964.

Просунуті алгоритми машинного навчання володіють здатністю відстежувати наукові публікації та новини для оновлення енциклопедичних статей з урахуванням останніх даних, роблячи знання доступнішими для широкої аудиторії. Наразі поширені спеціалізовані системи, які автоматично аналізують наукові роботи та передають інформацію для оновлення спеціалізованих баз даних. Наприклад, «PubMed» — пошукова система, що відстежує останні дослідження у медичних науках та суміжних галузях знання, та оновлює базу даних «MEDLINE» (Medical Literature Analysis and Retrieval System Online). Ця база управляється Національною медичною бібліотекою США та є популярним джерелом інформації для лікарів, дослідників та фахівців у галузі охорони здоров'я²⁵. У галузі соціальних наук однією з найбільш відомих є база даних Sociological Abstracts, яка охоплює літературу з соціології та суміжних дисциплін із соціальних і поведінкових наук, містить анотації та посилання на журнальні статті, книги, матеріали конференцій²⁶. Хоча вже запущено багато подібних спеціалізованих пошукових систем та баз даних, ще не мають механізмів для автоматизованого процесу, який би в режимі реального часу відстежував наукові публікації та новини для оновлення енциклопедичних статей без участі людини. Тому імовірність того, що енциклопедичний контент, який традиційно протягом століть створювався в експертному та редакторському середовищі, може бути згенерований та оптимізований за допомогою алгоритмів машинного навчання, залишається не реалізованою на даний момент. У вікіпедії, наприклад, хоча і наявні боти — програми, які виконують певні завдання для підтримки та підвищення якості енциклопедичних статей, відсутні технічні можливості редагування та оновлення їхнього змісту без участі людини.

Не дивлячись на існуючі обмеження, потенціал цифрових технологій на базі штучного інтелекту величезний, і вони можуть в короткі терміни значно прискорити процес поширення знань та наукових відкриттів серед широких мас людей. Автоматизація перекладу за допомогою штучного інтелекту сприяє розширенню багатомовного контенту, роблячи енциклопедичні знання доступними різними мовами, включаючи маловивчені та малопоширені. Наприклад, всесвітньо відомі енциклопедії «Britannica» та

---

²⁵ National Library of Medicine. URL: <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/?db=PubMed>

²⁶ Sociological Abstracts. URL: <https://about.proquest.com/en/products-services/socioabstract-c/>

«Encyclopedia.com» видають свої матеріали англійською мовою, але, незважаючи на це, на їх онлайн платформах аудиторія має можливість використовувати інструменти машинного перекладу (в цьому випадку — Google Translate)²⁷, якість яких за останні роки значно покращилась завдяки прогресу в галузі нейронних мереж та глибокого навчання.

Система штучного інтелекту володіє технологічними можливостями адаптувати енциклопедичний контент під потреби конкретних користувачів з огляду на їхні попередні запити, рівень знань та інтереси. Наведемо ще один приклад. Енциклопедія «Britannica» через спеціальне інтерактивне розширення браузера «Britannica Insights» надає користувачам швидкий доступ до надійної інформації з Британської енциклопедії та інших перевірених джерел безпосередньо в результатах пошуку, що є формою персоналізації. Коли користувачі вводять запит у пошуковій системі, наприклад Google, розширення автоматично відображає довідкову інформацію праворуч від результатів пошуку або у верхній частині сторінки. Це допомагає користувачам швидше знаходити надійні дані, заощаджує час на пошук та фільтрацію інформації.

Система штучного інтелекту відіграє ключову роль у формуванні більш інклюзивного цифрового простору, роблячи енциклопедичний контент та загалом інформацію доступнішими для широкого кола користувачів з різними потребами. Вона може значно покращити доступність вебресурсів, у тому числі онлайн-енциклопедії, для людей з обмеженими можливостями. Такі програми читання з екрану як JAWS, NVDA або VoiceOver автоматично озвучують зміст статей з екрана девайсів, тому призначені для людей з порушеннями зору. Програми Google Assistant, Siri або Amazon Alexa дозволяють користувачам керувати своїми пристроями й інтерфейсом та отримувати інформацію за допомогою голосових команд, без використання клавіатури або миші. Штучний інтелект також володіє здатністю аналізувати поведінку користувачів та пропонувати зміни в інтерфейсі вебсайту, такі як збільшення шрифту або зміна контрастності.

Системи автоматичного розпізнавання мовлення і машинного перекладу транскрибують і трансформують мову в текст у реальному часі, що корисно для індивідів з порушеннями слуху. Використання мови жестів

---

²⁷ Encyclopedia Britannica. URL: <https://www.britannica.com/>; Encyclopedia.com. URL: <https://www.encyclopedia.com/>

полегшує читання та навігацію по сайту людям з обмеженою моторикою або тим, хто не може використовувати стандартні комп'ютерні пристрої.

Впровадження технологій штучного інтелекту у створенні енциклопедичного контенту пов'язане також з низкою викликів. Спробуємо окреслити основні з них.

Перше. Якість та достовірність контенту. Штучний інтелект може генерувати тексти, поширюючи помилкову інформацію. Серед фахівців в айті-середовищі така особливість машинних алгоритмів отримала назву «галюцинацій». За свідченням засновника вікіпедії Дж. Вейлза, ChatGPT наразі не може замінити редакторів, та «сіє хаос» на просторах багатомовної онлайн платформи. Згідно його експертної думки, згенерована за допомогою ChatGPT-4 стаття в інтернет-енциклопедії є «жахливою» та «непридатною для читання», тому що вона упускає багато важливих нюансів, підміняє поняття і вигадує джерела²⁸. Тому поточна оцінка вимог щодо вміння використання штучного інтелекту на ринку праці залишається доволі амбівалентною: хоча опитування роботодавців, що проводилось у 2023 р. співробітниками сайту з Work.ua, засвідчило про очікування третини з них навичок використання штучного інтелекту²⁹, у деяких вакансіях вони прямо вказували на заборону його використання (наприклад, у вакансіях для копірайтерів)³⁰. Отже, розробка алгоритмів із надійними механізмами верифікації інформації на відповідність фактам та її корекції, є актуальним та не вирішеним на поточний момент завданням.

Друге. Етичні аспекти — запобігання включенню упередженості та дискримінації в енциклопедичному контенті. Згенерована штучним інтелектом інформація ґрунтується на великому наборі даних з інтернету, книг, статей і вебсайтів і може містити упередження авторів і видавців. Якщо алгоритми штучного інтелекту навчаються на даних, які не повністю представляють різноманітність культур, гендерних, расових чи інших соціальних груп, то згенерований контент може ігнорувати чи не зовсім коректно представляти їх інтереси. Це може призвести до тиражування

---

²⁸ Davies P. Wikipedia founder Jimmy Wales says AI is a «mess» now but could become superhuman in 50 years. URL: <https://www.euronews.com/next/2023/12/09/wikipedia-founder-jimmy-wales-says-ai-is-a-mess-now-but-can-become-superhuman-in-50-years>

²⁹ Майбутнє ринку праці: 13 ключових трендів у 2024 році. Work.ua. URL: <http://surl.li/slnp>

³⁰ Work.ua. URL: <https://www.work.ua/>

матеріалів, які посилюють існуючі стереотипи, залишають за рамками висвітлення важливі нюанси, включення упередженості у точках зору, прикладах, а також мови опису різних явищ та персоналій.

Третє. Використання штучного інтелекту порушує питання прозорості джерел інформації, авторських прав, конфіденційності даних, відповідальності за поширювану інформації. Для того, щоб домогтись дотримання законодавства щодо захисту персональних даних та інших пов'язаних з контентом правових норм, потрібне ретельне регулювання процесів збору даних, їх обробки та використання результатів роботи штучного інтелекту.

Четверте. Розробка ефективних методів співпраці між штучним інтелектом та фахівцями з різних галузей знань при написанні текстів. Проблеми налагодження такої взаємодії є комплексними, частково похідними зі згаданих вище та включають визначення зони відповідальності за прийняття рішень, помилки або упередженість у контенті.

П'яте. Опір технологічним змінам з боку наукової спільноти через загрозу власній професійній ідентичності, переконанні, що людське мислення та творчість є ключовими аспектами наукового процесу, які не можуть бути повністю замінені машинами. Позиція вченої спільноти щодо ролі, місця та кордонів використання штучного інтелекту у пізнанні об'єктивних законів світу залежить від парадигмальних установок. Т. Кун підкреслював, що наукове пізнання здійснюється не вченими-одиначками, а спільнотою вчених-професіоналів, що діють за неписаними правилами, які регулюють їхні взаємовідносини один з одним і суспільством в цілому³¹. Наприклад, таким правилом є заборона звертатися до влади або народних мас, щоб вони виступили в якості арбітрів для вирішення наукових суперечок. Таким арбітром може бути тільки компетентна професійна група. Перехід від однієї парадигми до іншої, по Куну, — складний процес, який може супроводжуватись значними суперечками та конфліктами всередині наукової спільноти. Ці переходи не ґрунтуються виключно на нових даних, а можуть бути зумовлені соціальними, політичними та психологічними факторами. Парадигмальні установки можуть суттєво впливати на те, як наукова спільнота сприймає нові технології. Якщо наукові спільноти регулюються набором норм та цінностей, які визначають легітимні

---

³¹ Kuhn T. S. The Structure of Scientific Revolutions. Chicago ; London : The University of Chicago Press, 2012. 264 p.

методи та стандарти наукової роботи, це передбачає, що прийняття нових інструментів та методів, таких як штучний інтелект, залежатиме від того, наскільки вони відповідають цим нормам та цінностям.

Чим більш розвинутими стають алгоритми штучного інтелекту, тим все більше рухатиметься у маргінес ідея про можливості домінування людини в інтелектуальних здібностях. Тому нагальним є питання про те, як потрібно використовувати нові технології для прискорення власного розвитку, а також прогресу суспільства в цілому. Коли винайшли автомобіль, це не означало, що людина повинна була навчитись бігати швидше за нього. Розвиток нейромереж формує передумови до життя людства в цивілізації, в якій критичне мислення та креативність ставатимуть все більш цінними навичками. Не дивлячись на побоювання багатьох експертів, що штучний інтелект може обмежити людську автономію, навряд чи функціонуючи на основі алгоритмів він здатний повністю поглинути людську свободу та замінити людське мислення, яке будучи включеним у взаємодію з навколишнім світом, має більший потенціал творчості, креативності, інновацій. Людська творчість включає здатність до оригінального мислення у сферах, які часто виходять за рамки встановлених алгоритмів — у галузі літератури, філософії, мистецтва, психології, де потрібне глибоке розуміння людських емоцій та соціального контексту. Людська особистість володіє інтуїцією та етичним компонентом, що дозволяє здійснювати не тільки логічні, але й відповідно до ситуативних контекстів — моральні й етичні вибори, які не піддаються механічній калькуляції. Моральні дилеми, що залишають простір людській свободі, добре описані в філософських трактатах екзистенціалізму (як приклад, робота Ж. П. Сартра «Екзистенціалізм — це гуманізм»).

Про амбівалентність сприйняття масовою свідомістю наслідків використання штучного інтелекту у створенні енциклопедичного контенту свідчать і дані опитувань аудиторії електронного порталу державного наукового видавництва «Великої української енциклопедії» на тему «Пошук шляхів вдосконалення мультимедійної версії «Великої української енциклопедії» в мережевому просторі». Інструментарій — стандартизована онлайн-анкета з переліком наперед визначених питань і варіантів відповідей з використанням програмного забезпечення Google Docs Editors на порталі e-VUE, на сайті Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво», на сторінках установи в соціальних мережах «Фейсбук» і

«Телеграм». Пілотажне опитування було розпочате у березні 2024 р. Його завершення планується наприкінці серпня поточного року. Станом на середину травня, під час написання даного тексту, опитано 102 респонденти.

На питання «Як Ви оцінюєте використання штучного інтелекту в підготовці енциклопедії?» позитивні відповіді, хоч і незначним чином, переважають: 22,8% респондентів обрало варіант відповіді «дуже позитивно, це покращить якість та достовірність інформації», 28,3% «позитивно, але з деякою обережністю через ризики, пов'язані зі збереженням точності й об'єктивності інформації». П'ята частина опитаних (20,7%) зайняло нейтральну позицію через відсутність впевненості щодо результатів використання. Техноскептичні настрої були поширені у кожного четвертого респондента: 10,8% обирали варіант відповіді «негативно, фахівці можуть впоратися з цим завданням без допомоги штучного інтелекту», 15,2% — «дуже негативно, це суттєво загрожуватиме якості та достовірності енциклопедичного контенту» (табл. 1). Опцію «ваш варіант» (2,2%) обрало прихильники позиції, що результат використання штучного інтелекту залежить від суб'єктивного фактору — грамотності дослідника-користувача (табл. 1).

Таблиця 1.

Розподіл відповідей на питання: «Як Ви оцінюєте використання штучного інтелекту в підготовці енциклопедії?»

Варіант відповіді	%
Позитивно, але з деякою обережністю через ризики, пов'язані зі збереженням точності й об'єктивності інформації	28,3
Дуже позитивно, це покращить якість і достовірність інформації	22,8
Нейтрально, поки що не має впевненості у результатах використання	20,7
Дуже негативно, це суттєво загрожуватиме якості та достовірності енциклопедичного контенту	15,2
Негативно, фахівці можуть впоратися з цим завданням без допомоги штучного інтелекту	10,8
Ваш варіант	2,2
Всього	100

Респонденти бачать доцільність застосування штучного інтелекту у різних аспектах роботи з енциклопедією, особливо у пошуку та аналізі інформації, а також для автоматичного створення посилань на джерела інформації (40,7%). Вибір варіантів відповідей «виявлення та виправлення стилістичних і граматичних помилок» (35,2%) та «перевірка достовірності даних» (34,1%) свідчить про потребу аудиторії в отриманні високої якості й достовірності інформації в енциклопедії. Менший розподіл відповідей на варіанти «підбір літератури» та «підбір ілюстративного матеріалу, розвиток інфографіки» (24,2%) може бути пов'язаний з тим, що ці завдання зазвичай вважаються більш творчими та індивідуальними для задоволення специфічних потреб користувачів. Вибір варіанту анкети «створення аудіоверсій статей» (18,7%) може відображати інтерес до доступності контенту для людей з обмеженнями зору або тих, хто віддає перевагу аудіальному сприйняттю інформації. Незважаючи на позитивну в цілому оцінку можливостей штучного інтелекту, частина респондентів вважають, що його використання в автоматизації будь-якої роботи енциклопедії є неприйнятним (13,2%). Це може вказувати на побоювання аудиторії щодо невисокої якості роботи машинних алгоритмів, проблеми конфіденційності та втрати людського фактора у підготовці освітнього та наукового контенту (табл. 2).

Таблиця 2.

Розподіл відповідей на питання: «Для яких аспектів роботи з енциклопедією доречно застосовувати штучний інтелект, на Вашу думку?» (оберіть всі потрібні варіанти)

Варіант відповіді	%
Пошук та аналіз інформації	40,7
Автоматичне створення посилань на джерела інформації	40,7
Виявлення та виправлення стилістичних і граматичних помилок	35,2
Перевірка достовірності даних	34,1
Підбір літератури	24,2
Підбір ілюстративного матеріалу, розвиток інфографіки	24,2
Створення аудіоверсій статей	18,7
Жоден з варіантів, використання штучного інтелекту неприпустимо для автоматизації будь-якої роботи енциклопедії	13,2
Ваш варіант	4,6

Примітка. Респонденти могли обирати кілька варіантів відповідей.

Думки учасників щодо майбутньої ролі штучного інтелекту в енциклопедистиці розділилися. Більшість респондентів (43,0%) вважають, що підготовка енциклопедії можлива лише за участю людини і штучний інтелект може бути використаний лише як допоміжний інструмент. Ця думка свідчить про наявність переконань у масовій свідомості щодо унікальності людського вкладу в творчий процес створення знань, який не може бути повністю замінений машинами. При цьому значна частина учасників опитування (30,1%) висловили думку, що людина та штучний інтелект відіграватимуть рівну роль у підготовці енциклопедій. Дана позиція може відображати розуміння того, що технологічні інновації продовжать розвиватися та інтегруватися в різні сфери діяльності, включаючи наукові дослідження та збирання знань. Лише 11,8% респондентів вважають, що у майбутньому штучний інтелект замінить людину у підготовці енциклопедій. Стільки ж учасників опитування мають труднощі з формуванням думки з цього питання, складність прогнозування майбутніх тенденцій розвитку штучного інтелекту та його впливу на різні галузі знань (табл. 3).

Таблиця 3.

Розподіл відповідей на питання: «Чи вважаєте Ви, що розвиток штучного інтелекту поступово витіснить у майбутньому людину з енциклопедистики?»

Варіант відповіді	%
Підготовка енциклопедії можлива лише за участі людини, а штучний інтелект може бути лише допоміжним інструментом	43,0
Штучний інтелект та людина будуть відігравати важливу роль у підготовці енциклопедії рівною мірою	30,1
Штучний інтелект у майбутньому замінить людину в підготовці енциклопедії	11,8
Важко сказати	11,8
Ваш варіант	3,3
Всього	100

В цілому, дані опитування відображають різноманітність поглядів на майбутнє співвідношення ролей людини та штучного інтелекту у створенні та підтримці енциклопедичних баз даних.

Таким чином, використання штучного інтелекту у створенні енциклопедичного контенту відкриває нові можливості для розширення та поглиблення знань. Однак для його успішної інтеграції у сферу енциклопедистики необхідно вирішити низку викликів, пов'язаних з якістю його роботи, етичними аспектами та прийняттям спільнотою фахівців, що безпосередньо зайняті в цій галузі наукової діяльності. При правильному підході штучний інтелект може стати потужним інструментом у руках творців енциклопедій, сприяти підвищенню якості та доступності інформації. Співпраця між фахівцями з різних галузей знань, професійної спільноти, розробниками штучного інтелекту матиме передумови у створенні нових інструментів для ефективного та відповідального використання штучного інтелекту в енциклопедичній справі.

4.3. ЗАСТОСУВАННЯ МУЛЬТИМЕДІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ НА ВЕБСАЙТАХ ЕНЦИКЛОПЕДІЙ УКРАЇНИ

Моніторинг використання мультимедійних технологій (ММТ) на веб-сайтах українських енциклопедій із детальним дослідженням трьох найбільших із них за кількістю статей здійснювався на основі інструментарію — ПК, ПЗ Microsoft, ОС Windows 10, застосовуючи такі критерії оцінювання:

1. Зручність інтерфейсу — меню, оформлення, сервіс пошуку.
2. Швидкість завантаження (висока — до 01 секунди; оптимальна — 01–03 сек.; низька — 03–05 сек.)
3. Класифікація пошуку.
4. Умови користування (ліцензія) — право користувача редагувати/додавати/поширювати інформацію.
5. Текст статей — стиль, шрифт, якість подання інформації.
6. Джерела.
7. Ілюстративний матеріал статей (наявність фото, зображень, інфографіки, відео, графіки, анімації).
8. Застосування аудіо (озвучення статей, музичний супровід ілюстративного матеріалу).
9. Переклад.

1. **«Енциклопедія історії України»** (ЕІУ; з 2016). Створена на основі друкованого видання ЕІУ у десяти томах Інституту історії України НАН України (2003–2013). Станом на 2024 оприлюднено 13 томів.

1.1. Зручність інтерфейсу — інформативно переобтяжений, користувачу потрібен час, щоб зорієнтуватися (навчитися), в який спосіб найбільш ефективно вести пошук; головне меню — вебсайту Інституту історії України; позиції меню ЕІУ оформлені одне під одним, маленькі за розміром, що незручно; тло біле; колір тексту сірий, неконтрастний; дизайн академічний, стилізований до загального на вебсайті Інституту історії України.

1.2. Швидкість завантаження — оптимальна.

1.3. Класифікація пошуку — за текстом статей, гаслом, номером тому друкованого видання, абеткою, автором, оновленням (6 пошукових сервісів); додатково обабіч основного меню у стовпчик розміщено покликання на допоміжні матеріали: Пам'ятки історіографії та енциклопедистики і Ен-

циклопедичні та інші довідкові ресурси; за пошуковим запитом або покликанням інформація відкривається у новому вікні.

1.4. Інтерактивність, умови користування — користувач не може додавати/редагувати інформацію; ліцензія CC (англ. Creative Commons) — тобто, поширювати на умовах ліцензії.

1.5. Текст статей — стиль енциклопедичний; шрифт Arial 10; колір сірий неконтрастний; збережені скорочення з друкованого видання; статті не рубриковані.

1.6. Джерела — крім літератури є список статей, що містять гасло, а також покликання на відповідні тематичні ресурси електронної бібліотеки Інституту історії України НАН України.

1.7. Ілюстративний матеріал статей — чорно-білі зображення з друкованого видання; графіка і анімація відсутні.

1.8. Застосування аудіо — відсутнє.

1.9. Переклад — за запитом здійснюється переклад на 39 іноземних мов.

2012 з дозволу Інституту історії України НАН України було заявлено про перенесення ЕІУ ГО «Вікімедіа Україна» на умовах ліцензії CC BY-SA (дозволяє редагувати твір, вносити в нього зміни і брати його за основу для своїх творів за умови зазначення авторства й розповсюдження похідних творів на таких же умовах, що і запозичений твір), але проєкт станом на 2024 не завершено, більшість статей відсутні.

2. **«Енциклопедія сучасної України»** (ЕСУ; з 2001). Розробка і реалізація Національної академії наук України разом із Науковим товариством імені Шевченка. Виходить друком, станом на 2024 оприлюднено 24 томи.

2.1. Зручність інтерфейсу — максимально зручний, лаконічний, зрозумілий; привабливий дизайн; пошуковий рядок на весь екран, меню оформлене одним рядком зверху головної сторінки, позиції для пошуку — А–Я, Томи, Розділи, Автори, Новини, Цей день в історії; гортання головної сторінки вниз відкриває Вибрані статті, Фотогалерею, Цей день в історії, Україна у світликах.

2.2. Швидкість завантаження — висока.

2.3. Класифікація пошуку — пошук здійснюється згідно з меню інтерфейсу: за абеткою, томом видання, розділом, авторами; за пошуковим запитом інформація відкривається у цьому ж вікні, але за потреби користувача є можливість відкрити у новому вікні.

2.4. Інтерактивність, умови користування — користувач не може додавати інформацію; користування безкоштовне, з некомерційною метою; вебсайт і контент захищені авторським правом згідно з чинним законодавством України (детально із Умовами користування ЕСУ можна ознайомитися на вебсайті).

2.5. Текст статей — стиль енциклопедичний; шрифт Fira Sans 14,5, колір темно-сірий; збережено скорочення з друкованого видання; лише окремі статті рубриковані (мінімально, одна-дві рубрики, наприклад, рубрика Основні праці), зміст статей і список рубрик відсутній.

2.6. Джерела — зазначається тільки авторська бібліографія статті у друкованій ЕСУ, розширений перелік і додаткові джерела відсутні; в окремих статтях є Рекомендована література.

2.7. Ілюстративний матеріал статей — здебільшого чорно-білі зображення (до 80 тис.), що на порядок перевищують кількість кольорових (до 8 тис.), є карти і схеми (близько 300 одиниць).

2.8. Застосування аудіо — відсутнє.

2.9. Переклад іноземними мовами відсутній.

3. **«Українська Вікіпедія»** (з 30.01.2004). Проект «Фонду Вікімедія». «Українська Вікіпедія» станом на 2024 за кількістю статей посідає 14-е місце серед інших мовних вікіпедій і містить 1 318 497 статей.

3.1. Зручність інтерфейсу — стандартизований вікіпедії; меню головної сторінки дає можливість пошуку за ключовим словом — справа угорі, вікно-рядок; меню містить позиції для пошуку Про нас, Навігація, Зміст, Створити статтю, Реєстрація, Довідка, Проекти; гортання головної сторінки вниз пропонує Вибрана стаття, Поточні події, Добра стаття, День в історії, Вибране зображення, Вибраний список, Цікавинки, Розділи; тло біле, оформлення інтерфейсу характеризує діловий стиль, лаконічність, з огляду на те, що зазвичай користувач заходить в «Українську Вікіпедію» не з головної сторінки вебсайту, а після набору запиту чи ключового слова у пошуковій системі.

3.2. Швидкість завантаження — висока.

3.3. Класифікація пошуку — на головній сторінці за позиціями в меню за ключовим словом (запитом), гіперпосиланням.

3.4. Інтерактивність, умови користування — користувач має право редагування; ліцензія CC BY-SA 4.0 DEED дає право вільно поширювати за умов зазначення авторства і змінювати за умов подальшого поширення на тих же умовах (ліцензії).

3.5. Текст статей — стиль науковий; шрифт Arial 10,5; колір чорний контрастний; статті мають рубрики, список розділів і підрозділів подається за Змістом із можливістю одразу перейти на обраний розділ.

3.6. Джерела — у текстах кожної статті широко застосовується адресація (примітки) на джерело, яке містить викладену інформацію; окремо є Джерела і література та Посилання.

3.7. Ілюстративний матеріал статей різноманітний за форматом і мультимедійною технологією; зазвичай стаття містить більше ніж одиницю зображення; в «Українській Вікіпедії» ММТ представляють світлини, схеми, мапи, інфографіку, відео, комп'ютерну графіку, анімацію.

3.8. Застосування аудіо — окремі статті містять аудіофайли, здебільшого як зразки або приклади музичної творчості; в «Українській Вікіпедії»

Порівняльна таблиця використання ММТ у трьох найбільших за кількістю статей вебсайтах енциклопедій України				
№	Критерій оцінювання	Назва електронної енциклопедії		
		Енциклопедія історії України	Енциклопедія сучасної України	Українська Вікіпедія
		тематична, на основі друкованого видання; вебсайт http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?C21COM=F&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU	універсальна, на основі друкованого видання; вебсайт https://esu.com.ua/	універсальна, проєкт Фонду Вікімедіа; вебсайт https://uk.wikipedia.org/wiki
1	Зручність інтерфейсу	інформативно переобтяжений, академічний дизайн і стиль, користувачу потрібен час, щоб зорієнтуватися перед початком пошуку	зрозумілий, зручний, лаконічний, привабливий дизайн	стандартизований Вікіпедії; діловий стиль, лаконічність, адез зазвичай користувач заходить в Українську Вікіпедію не з головної сторінки вебсайту, а після запису в іншій пошуковій системі
2	Швидкість	оптимальна	висока	висока
3	Класифікація пошуку	6 пошукових сервісів: за текстом статей, гаслом, номером тому друкованого видання, абеткою, автором, оновленням	4 пошукових сервісів: за абеткою, томом видання, розділом, автором	на головній сторінці вебсайту за ключовим словом (запитом)
4	Умови користування (ліцензія)	тексти та зображення доступні на умовах ліцензії Creative Commons із зазначенням авторства — розповсюдження на тих самих умовах	користування безкоштовне, з некомерційною метою; вебсайт і контент захищені авторським правом згідно з чинним законодавством України	користувач має право редагування; ліцензія CC BY-SA 4.0 DEED — право вільно поширювати за умов зазначення авторства і змінювати за умов подальшого поширення на тих же умовах
5	Текст	стиль енциклопедичний; шрифт Arial 10; колір сірий неконтрастний; скорочення з друкованого видання; статті не рубриковані	стиль енциклопедичний; шрифт Fira Sans 14,5, колір темно-сірий; скорочення з друкованого видання; статті не рубриковані (за окремими винятками)	стиль науковий; шрифт Arial 10,5; колір чорний контрастний; статті рубриковані, список розділів і підрозділів подається у Змісті статті з можливістю одразу перейти на обраний розділ
6	Джерела	література; статті, що містять гасло; тематичні ресурси електронної бібліотеки Інституту історії України НАН України	авторська бібліографія статті у друкованій ЕСУ; розширений перелік і додаткові джерела відсутні	у текстах кожної статті застосовано адресацію (примітки) на джерело, яке містить викладену інформацію; окремо є Джерела і література та Посилання
7	Ілюстративний матеріал	чорно-білі зображення з друкованого видання; графіка і анімація відсутні	чорно-білі зображення — до 80 тис.; кольорові — до 8 тис.; мапи і схеми — до 300 одиниць	названий у кожній статті (за мінімальним винятком); різноформатний: світлини, мапи, схеми, інфографіка, відео, комп'ютерна графіка, анімація
8	Аудіо	відсутнє	відсутнє	ілюстративні аудіофайли: 8 українськомовних аудіостатей у межах проєкту «Аудіостатті» (станом на 09.04.2024)
9	Переклад іноземними мовами	автоматичний переклад за запитом на 39 іноземних мов	відсутній	дослідженням не виявлено
10	Переваги	найбільш повна фахова електронна енциклопедія з історії України; переклад іноземними мовами	зручний інтерфейс	лідер серед сучасних електронних універсальних енциклопедій України за кількістю статей і звернень

існує проєкт «Аудіостатті», станом на 09.04.2024 є 8 україномовних аудіостаттей.

3.9. Переклад — це дослідження не виявило автоматичного перекладу статей «Української Вікіпедії» іноземними мовами, тільки якщо конкретна стаття є також в іншій мовній вікіпедії — але інформативно ці статті можуть суттєво відрізнитися.

Таким чином, огляд трьох обраних енциклопедичних вебсайтів свідчить, що кожен із порталів застосовує ММТ і має як переваги у використанні мультимедійних технологій, так і недоліки (дивись додаток — Порівняльна таблиця). Загальним для всіх недоліком є вкрай низька кількість або відсутність анімацій, комп'ютерної графіки; мінусом, особливо з погляду інклюзії, є відсутність озвучення статей. Недоліками електронних ЕІУ та ЕСУ є також скорочення слів у текстах статей. Перевагою вебсайту ЕІУ з погляду використання ММТ є наявність перекладу на 39 іноземних мов. Портал ЕСУ відрізняє якісний сучасний зручний інтерфейс. «Українська Вікіпедія» найбільш широко, порівняно з іншими електронними енциклопедіями, застосовує у статтях якісний ілюстративний матеріал.

Джерела:

https://uk.wikipedia.org/w/index.php?title=%D0%93%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%BD%D0%B0_%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D1%96%D0%BD%D0%BA%D0%B0&stable=1

<http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?C21COM=F&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU>

<https://blog.wikimedia.org.ua/2012/09/19/eu/>

<https://uk.wikipedia.org/wiki/>

<https://creativecommons.org/licenses/?lang=uk>

<http://www.golos.com.ua/article/288924>

<https://web-promo.ua/ua/blog/skorost-imeet-znachenie-kakoe-optimalnoe-vremya-zagruzki-sajta/>

<https://topuser.pro/uk/proektuvannya-sajtiv-standartami-yuzabiliti/>

<http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?C21COM=F&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU>

<https://esu.com.ua/>

https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%93%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%BD%D0%B0_%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D1%96%D0%BD%D0%BA%D0%B0

<https://creativecommons.org/licenses/by-sa/4.0/deed.uk>

<https://www.creativecommons.org.ua/about-creative-commons>

4.4. СЕМАНТИЧНІ ЕНЦИКЛОПЕДІЇ ЯК БАЗИС ТЕРМІНОСИСТЕМ НАВЧАЛЬНИХ КУРСІВ ДЛЯ ПРОФЕСІОНАЛІЗАЦІЇ АНДРАГОГІВ

У сучасних умовах освіта дорослих перетворюється на універсальний цивілізаційний ресурс, що дає можливість розвивати потенціал кожної особистості, «створюючи синергетичний ефект позитивного впливу на суспільні зміни»³². Освіта дорослих охоплює всі форми формальної, неформальної та інформальної освіти і навчання здобувачів³³, які вважаються дорослими у суспільстві, до якого вони належать³⁴, і має на меті забезпечення участі всіх дорослих «у житті своїх громад та у світі праці», що передбачає тривалі у часі процеси щодо набуття, визнання, обміну та адаптації компетенцій як у власних інтересах, так і в інтересах організацій, спільнот, громад, суспільства в цілому³⁵.

На наше переконання, однією з найважливіших умов забезпечення якості освітньої діяльності у сфері освіти і навчання дорослих є наявність кваліфікованих кадрів, які на професійній основі здійснюють навчання здобувачів як в умовах формальної, так і неформальної, інформальної освіти. У багатьох зарубіжних країнах запроваджено професійні стандарти андрагогів — фахівців з освіти і навчання дорослих учнів. В Україні такий стандарт розроблено поки що на рівні авторського проєкта³⁶. Водночас важливим кроком на шляху професіоналізації фахівців з освіти та навчання дорослих стало включення професії «Андрагог» до

---

³² Національна доповідь про стан і перспективи розвитку освіти в Україні: монографія / Нац. акад. пед. наук України; [редкол.: В. Г. Кремень (голова), В. І. Луговий (заст. голови), О. М. Топузов (заст. голови)]; за заг. ред. В. Г. Кременя. Київ: КОНВІ ПРИНТ, 2021. С. 87.

³³ Grotlüschen A., Belzer A., Ertner M., Yasukawa K. Adult Learning and Education within the Framework of Lifelong Learning. International Perspectives in Adult Education, vol. 81. Bonn: DVV International. URL: https://www.dvv-international.de/fileadmin/files/Inhalte_Bilder_und_Dokumente/Materialien/IPE/IPE_81_ALE_within_Framework_04-2023_web.pdf

³⁴ UNESCO. Recommendation on Adult Learning and Education. UNESCO Institute for Lifelong Learning, 2015. P. 6. URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000245179>

³⁵ UNESCO. Recommendation on Adult Learning and Education. UNESCO Institute for Lifelong Learning, 2015. P. 6. URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000245179>

³⁶ Авшеник Н. М., Аніщенко О. В. Професійний стандарт андрагога: компетентнісний вимір. Реформа освіти в Україні. Інформаційно-аналітичне забезпечення: збірник тез доповідей III Міжнар. наук.-практ. конф., 28 жовт. 2021 р. Київ : ДНУ «Інститут освітньої аналітики», 2021. С. 324–326.

національного класифікатора ДК 003:2010 «Класифікатор професій» (код КП — 2359.2, професійне угруповання «Інші професіонали в галузі навчання»)³⁷

У науковому дискурсі та освітній практиці використовуються різні терміни, що позначають осіб, які навчають дорослих учнів — андрагог, едукатор дорослих, учитель дорослих, лектор тощо³⁸. Надалі у даному дослідженні ми будемо використовувати термін «андрагог» для позначення науково-педагогічних працівників, що професійно займаються наданням освітніх послуг дорослим здобувачам із урахуванням специфіки їх вікових, освітніх, професійних, особистісних характеристик. Андрагог має володіти знаннями у сфері організації освіти дорослих; самостійно здійснювати аналіз потреб у навчанні, формулювати цілі навчання на основі цілей учнів, організовувати освітній процес тощо. Професійними ролями андрагога можуть бути такі: викладач; вихователь; менеджер; супервізор (супервайзер); фахівець з освітнього дизайну; дослідник; методист; консультант (радник, едвайзер); експерт; фасилітатор; модератор; наставник; тьютор, ментор; тренер (коуч, репетитор, особистий інструктор), у тому числі й тренер із майнд-фітнесу та ін.

Актуальність підготовки андрагогів в Україні зумовлена зростанням попиту на освітні послуги у сфері освіти різних категорій дорослих. Такий попит посилюється особливо в умовах війни росії проти України і пов'язаний, зокрема, з нагальністю:

- динамічного відображення актуальних потреб ринку праці в умовах воєнного стану;
- розвитку компетентнісного потенціалу дорослого населення задля забезпечення можливості подальшого працевлаштування, самозайнятості задля створення гідних умов життя на тлі поширення негативних тенденцій на ринку праці;
- надання освітніх послуг вразливим категоріям дорослого населення — ветеранам війни, внутрішньо переміщеним особам, особам з інвалідністю, людям третього віку тощо;

---

³⁷ Наказ Міністерства економічного розвитку та торгівлі «Про затвердження Зміни № 8 до національного класифікатора України ДК 003:2010» від 15 лютого 2019 р. № 259. URL: <https://www.msp.gov.ua/documents/4692.html>

³⁸ Babushko S. Adult educators or adult teachers? (the search for an adequate term). Освіта дорослих: теорія, досвід, перспективи: зб. наук. праць. 2016. Вип. 1(12). С. 17–25.

- розширення спектру освітніх пропозицій для жінок у зв'язку з їх переходом у традиційно «чоловічий» сектор професійної самореалізації (чоловіків масово мобілізують на фронт, у той час їхні робочі місця почали займати жінки) тощо;

- проектування системи андрагогічно орієнтованої підготовки особистого складу Збройних сил України з урахуванням наявних компетенцій та навичок, що забезпечуватиме їхній випереджувальний особистісний і професійний розвиток, сприятиме подальшому успішному реформуванню за стандартами НАТО та освоєнню сучасних військових спеціальностей.

Отже, аналіз основних тенденцій розвитку національного й зарубіжного ринків освітніх послуг для дорослих — розвиток глобального та регіональних ринків освітніх послуг, посилення конкуренції, активізація діяльності закладів формальної і неформальної освіти тощо — свідчить про невпинне зростання попиту на андрагогів — фахівців, що враховують у своїй професійній діяльності психологічні, фізіологічні особливості дорослих здобувачів освіти та впроваджують андрагогічно орієнтовані технології і методики навчання.

Процес, пов'язаний із удосконаленням професійної підготовки, професійного розвитку, професійної діяльності андрагогів, визначається як професіоналізація. Йдеться про динамічний процес, який стосується формування готовності андрагогів до професійної діяльності на основі набуття специфічних знань і вмінь, необхідних для навчання дорослих здобувачів освіти³⁹. Для проектування та впровадження ініціатив, спрямованих на професійний розвиток андрагогів, необхідно враховувати певні виклики:

- динамічність розвитку професійних областей, в яких здійснюється навчання, потребує ґрунтовної обізнаності андрагогів щодо актуальних досягнень у галузі знання;

- дорослі здобувачі освіти можуть у деяких питаннях (але не з предметної області в цілому) мати більший практичний досвід та спеціалізовані навички, ніж андрагог, а також використовувати спеціалізовану термінологію, що може значно відрізнятися від загальнонавчальної у освітньому

---

³⁹ Аніщенко О. В., Баніт О. В., Калюжна Т. Г., Коваленко О. Г., Піддячий В. М., Самко А. М. Професіоналізація педагогічного персоналу у сфері освіти дорослих в умовах формальної і неформальної освіти: теоретико-методичний аспект [монографія]. Київ: ІПОД імені Івана Зязюна НАПН України, 2022. 404 с.

середовищі, і тому такий андрагог має бути готовим до потреби в інтеграції та розширенні власних компетентностей;

- дорослі здобувачі освіти, зазвичай, мають досвід навчання у різних парадигмах і терміносистемах предметних областей, і тому андрагог має надавати комплексне визначення базових понять дисципліни, узгоджуючи їх із тими, що використовуються здобувачами.

Таким чином, одним із важливих складників професіоналізації андрагога є побудова формальної моделі його професійного середовища, яка має ґрунтуватися на загальноприйнятих підходах, а не тільки на окремих наукових школах чи локально прийнятих термінах. Такі підходи зафіксовані в офіційних документах (національних і міжнародних), словниках, довідниках та енциклопедичних виданнях. Важливо використовувати лише перевірені та авторитетні джерела знань, щоб уникнути помилок, некоректної інтерпретації понять та інших проявів некоректності.

Поширеним засобом моделювання предметних областей (ПрО) є онтології, і тому доцільно застосовувати також онтології відповідних областей різного обсягу та деталізації, що відповідає потребам викладання. Такі онтології відображають також відношення між основними концептами ПрО, їх структуру та специфічні обмеження та правила.

Навіть з урахуванням усвідомлення актуальності моделювання предметних областей з використанням онтології проектування онтологій для багатьох ПрО є ускладненим. З одного боку, онтологічний аналіз є досить складною задачею для більшості андрагогів, і тому вони можуть, наприклад, переглядати наявні онтології та додавати екземпляри раніше створених класів, але не можуть створювати нові відношення між класами та задавати їх властивості. З іншого боку, онтологічні структури досить складні для обробки (наприклад, порівняння двох різних онтологій, побудованих незалежно для тієї самої ПрО, є нетривіальною задачею), і тому досить часто доцільно застосовувати лише окремі випадки онтологій — тезаурус. Таке подання знань має просту структуру та передбачає більш наочну форму подання, два різні тезауруси досить просто порівняти, а сам процес побудови тезауруса дозволяє використовувати як онтології відповідних ПрО, так і природно-мовні документи та структуровані джерела інформації.

Терміносистема — це система термінів у певній галузі, підгалузі наукового або технічного знання, що обслуговує наукову теорію або наукову концепцію.

У системі інформаційної підтримки професіоналізації андрагогів⁴⁰ тезауруси застосовуються як для формалізації терміносистеми андрагогіки як галузі знань, так і для опису терміносистем навчальних курсів. Якщо перший тезаурус може бути побудований в процесі розробки системи, то тезауруси дисциплін мають генеруватися та поповнюватися користувачами системи в процесі їх професійної діяльності. Це зумовлює потребу у розробці методів і засобів побудови таких тезаурусів, а також розробці рекомендацій щодо інформаційних джерел, які можуть застосовуватися як вхідні дані для таких методів.

У цьому дослідженні ми аналізуємо властивості енциклопедичних ресурсів інформації, розглядаємо їх типи та можливості, обґрунтовуємо доцільність їх застосування для створення тезаурусів навчальних дисциплін та розглядаємо приклади їх практичного застосування.

Семантичні інструменти моделювання навчальних курсів

Онтології як засіб подання знання про предметну область. Онтологія може використовуватися як засіб моделювання предметних областей інформаційних об'єктів різної структури та складності, в тому числі окремих галузей знання чи навчальних дисциплін.

Гуманітарний підхід до визначення поняття «онтологія» здебільшого передбачає визначення в термінах, що не формалізовані, але інтуїтивно зрозумілі. Це дозволяє потенційним користувачам розуміти доцільність застосування цього підходу до розв'язання їх проблем. Онтологія розглядається як певний консенсус щодо предметної області для визначених цілей⁴¹. Така онтологія — це фактичний опис деякої частини концептуалізації⁴², яка може мати різні форми, але обов'язково повинна містити словник термінів Про і деяку специфікацію змісту цих термінів (наприклад, їх визначення або відношення між поняттями), щоб відобразити інформацію про структуру предметної області і задати обмеження щодо інтерпретації обраних термінів. Онтологія

---

⁴⁰ Рогушина Ю. В., Аніщенко О. В., Гладун А. Я., Прийма С. М. Семантичні технології як інструмент інформаційного забезпечення професіоналізації андрагогів. Проблеми програмування. 2024. № 2–3. С. 112–119.

⁴¹ Mizoguchi R. A Step Towards Ontological Engineering. URL: <http://www.ei.sanken.osaka-u.ac.jp/english/step-onteng.html>.

⁴² Uschold M., Grüninger M. Ontologies: Principles, Methods and Applications. Knowledge Engineering Review. 1996. № 11(2). P. 93–155.

фактично завжди є проявом розподіленого розуміння предметної області, яке обирає певна спільнота.

Комп'ютерний підхід до онтологій пов'язаний із розробкою та використанням формалізованих мов для подання онтологій⁴³. Зараз найбільш розповсюдженою мовою подання онтологій є OWL.

Таким чином, онтологія — це певна угода про спільне використання понять, що містить засоби подання предметних знань і домовленості про методи інтерпретації цих представлень. Онтології дозволяють формалізувати знання користувачів в обраній ПрО. При цьому такі знання стають доступні іншим користувачам і можуть застосовуватися в інших інформаційних системах.

Формальна модель онтології ПрО являє собою впорядковану трійку $O = \langle X, R, F \rangle$, де X — скінчена непорожня множина понять ПрО, яку описує онтологія O ; R — скінчена множина відношень між поняттями ПрО; F — скінчена множина функцій інтерпретації між поняттями та відношеннями.

При створенні онтологій найбільшу складність представляє формування множини F , тому що цей процес вимагає застосування спеціальних навичок з області інженерії знань і формальної логіки. Водночас по трудомісткості основна робота з формування онтологій припадає на формування множини X , причому ця робота доступна більшості фахівців довільної предметної області. Трохи складніше визначити множину R , яку треба використовувати для моделювання ПрО, але в більшості випадків можна використовувати стандартні набори з 10–20 базових відношень («бути частиною», «бути підкласом», «бути однаковим» тощо).

Формальні онтології ПрО зараз широко використовуються різноманітними інтелектуальними Web-застосунками для інтеоперабельного подання знань. Основну роль у процесі створення моделей знань про ПрО відіграють онтології — знання, організовані на основі математичної логіки. Доцільність застосування онтологій для подання знань у системах штучного інтелекту, орієнтованих на функціонування у відкритому середовищі Web потребує розробки нових методів створення формальних онтологій ПрО, та засобів їх формалізації. Для розроблення ІІС необхідно сформулювати формальну модель онтології, що уточнює наявні підходи,

---

⁴³ Gruber T. R. A Translation Approach to Portable Ontology Specifications // Knowledge Acquisition. 1993. № 5. P. 199–220.

та більш детально описуючи властивості та характеристики відношень між основними елементами онтології. Використання такої моделі може бути основою для співставлення онтології з дескриптивними логіками.

Тезаурус як засіб формалізації семантики природномовних документів. Для вирішення багатьох прикладних задач в якості семантичної моделі ресурсів, що подані природною мовою, замість онтологій доцільно використовувати тезауруси. Тезаурус можна розглядати як окремий випадок онтології, який значно простіше формувати та аналізувати, який не дозволяє подавати певні більш складні структури знань. Донедавна терміни «онтологія» і «тезаурус» використовувалися як синоніми, однак зараз у ІТ тезаурус частіше застосовують для опису лексики в проекції на семантику, а онтологію — для моделювання семантики і прагматики в проекції на мову подання. Звичайно тезаурус Т визначають як словник, який містить лексичні одиниці (ЛО) із вказівкою семантичних зв'язків між ними.

Багато авторів розглядають тезаурус як ієрархічну структуру або ряд ієрархічних структур, у які групуються групи понять із загальними характеристиками, які виражені термінами природної мови. Для більшості реальних предметних областей (ПрО) це не так, оскільки різні відношення, використовувані в ПрО, непорівнювані (наприклад, «стаття відкорегована автором», «програма розроблена мовою Python»). Більш коректно тезаурус можна представити як семантичну мережу. У вузлах такої мережі перебувають терміни, пов'язані відношеннями з обмеженого набору. Для подання тезауруса доцільно також використати орієнтовані графи й фрейми. Наслідуючи багато достоїнств семантичної мережі, фреймова мережа дає змогу у якості вершин представити складні структури (фрейми), які мають, зокрема, незаповнені поля (слоти), що дає нові можливості при описі вкладених структур, перемиканні між різними застосуваннями тощо.

Звичайно тезаурус Т визначають як словник, що містить лексичні одиниці (ЛО) з явною вказівкою семантичних зв'язків між ними.

Можна розглядати тезаурус як модель термінологічної системи. Термінологічна система (ТС) — це складна динамічна стійка система, елементами якої є відібрані за визначеними правилами лексичні одиниці якої-небудь природної мови, а структура ізоморфна структурі логічних зв'язків між поняттями спеціальної області знань і діяльності, а функція полягає в тому, щоб служити знаковою (мовний) моделлю цієї області знань і діяльності. Можна говорити про те, що ТС є відображенням визначеної ПрО.

Формальна модель тезауруса — це $T_s = \langle T, R \rangle$, де T — скінчена непорожня множина термінів, а R — скінчена множина відношень між цими термінами.

Термін — це слово чи словесний комплекс, що співвідноситься з поняттям визначеної організованої області пізнань (науки, техніки), що вступає в системні відношення з іншими словами і словесними комплексами й утворююче разом з ними в будь-якому окремому випадку й у визначений час замкнуту систему, що відрізняється високою інформативністю, однозначністю, точністю й експресивною нейтральністю. Слово «термін» походить від латинського «terminus» — «границя». Множина термінів тезауруса T відповідає множині концептів X онтології O . Такі властивості термінів і $ТС$, як системність, стійкість і регулярність зв'язків, відсутність експресії, установка на об'єктивність опису, уможливають моделювання $ТС$ за допомогою тезаурусів. Класифікація понять $ПрО$ через набір слів, умовно синонімічних і утворюючих клас умовної еквівалентності, лежить в основі тезаурусів, використовуваних для інформаційного пошуку.

Досить часто тезаурус розглядають як ієрархічну структуру чи ряд ієрархічних структур, у які зводяться групи понять із загальними характеристиками, виражені в термінах природної мови. Але для більшості реальних $ПрО$ це не так, оскільки різні відношення $ПрО$, є непорівняними (наприклад, «стаття написана автором», «програма розроблена мовою»). Більш коректно тезаурус можна представити як семантичну мережу. У вузлах такої мережі знаходяться терміни, зв'язані відношеннями з обмеженого набору. Для представлення тезауруса доцільно також використовувати орієнтовані графи і фрейми. Зберігаючи багато з переваг семантичної мережі, фреймова мережа дозволяє як вершини представити складні структури (фрейми), що мають, зокрема, незаповнені поля, що дає нові можливості при описі вкладених структур, переключенні між різними додатками тощо.

Крім безпосередніх характеристик тезауруса — кількості термінів, кількості типів зв'язків і кількості реалізованих зв'язків, важливе значення мають також їхні похідні — коефіцієнт зв'язності і кількість зв'язних компонентів мережі. Коефіцієнт зв'язності показує, наскільки семантична мережа тезауруса відрізняється від повного графа (у повного графа будь-які дві вершини суміжні, тобто коефіцієнт зв'язності дорівнює 1). Для зв'язного графа обчислюється число зв'язності графа — називається най-

менше число вершин, видалення яких приводить до незв'язного чи одно-вершинного графа. Аналіз цих характеристик дозволяє оцінити якість тезауруса і порівнювати різні тезауруси, створені для однієї і тієї ж ПрО.

Основою для формування тезауруса певної ПрО є різна повнотекстова інформація, в першу чергу з енциклопедичних видань. Однак ці відомості вкрай складно формалізувати для автоматизованої обробки (багато динамічних галузей розвитку не дозволяють однозначно класифікувати терміни).

При опрацюванні освітнього контенту андрагогу необхідно порівняти його тезаурус із тезаурусом поставленої проблеми, теми лекції чи практичної роботи, індивідуальної, самостійно роботи, курсової чи дипломної роботи і таким чином знайти ті ІР, тезауруси яких є близькими до тезауруса поставленої проблеми. З іншого боку, можна сформувати репозиторій — множину ІР, об'єднання тезаурусів яких найповніше покриває тезаурус існуючої проблеми і навіть наявність перетину окремих тезаурусів.

Для роботи в нових ПрО, поняття яких встановлюються на національній мові (формування національної термінології, гармонізація міжнародних стандартів з національними, переклад та користування іншомовними інформаційними ресурсами) необхідно розробити поняття мультилінгвістичного тезауруса. Це дозволить підвищити персистентність інформаційного пошуку, отримати однозначну інтерпретацію термінів (омонімія, синонімія) та сутностей (інформаційних об'єктів), що підвищить ефективність використання семантичних моделей у сфері андрагогіки. Для прикладу, тезаурус освітнього курсу підготовки фахівців з керування БПЛА містить терміни «перешкода» і «завада», які неоднозначно сприймалися при перекладі з англійської мови міжнародних стандартів ISO/IEC. Те ж саме стосується і самих термінів «БПЛА» і «дрон». До речі, дотепер некоректне тлумачення цих термінів маємо в ВУЕ. Тому мультилінгвістичний тезаурус досить часто дозволяє виявити справжню семантику необхідних понять.

Енциклопедичний підхід до подання інформації

Основою для формування тезауруса певної ПрО є різна повнотекстова інформація, яку можна отримувати з різних джерел і в першу чергу — з енциклопедичних видань, адже одним із базових принципів енциклопедистики є відображення усталених і перевірених знань.

З-поміж сучасних онлайн-енциклопедій, якими користується андрагог у своїй професійній діяльності, слід виокремити такі: «Велика українська енциклопедія» (е-ВУЕ); «Вікіпедія»; «Енциклопедія історії України»; «Енциклопедія сучасної України»; «Шевченківська енциклопедія»; «Britannica»; «Brockhaus»; «Larousse» та ін. Формою подання матеріалу в будь-якій енциклопедії є енциклопедична стаття. Структура таких статей та формування набору понять, для яких створюються статті, залежать від цілі та концепції створення енциклопедії.

У цілому культуру енциклопедичного видання визначають такі чинники:

- уніфікованість подання інформації;
- відповідність контенту інформаційним потребам користувачів;
- унікальність контенту;
- достовірність та повнота фактичного матеріалу;
- актуальність представленої інформації;
- енциклопедичний стиль викладення.

Енциклопедичний стиль подання інформації має певну специфіку викладу. Він є об'єктивним, тобто не містить особистих оцінок автора, тяжіє до мінімалізму, спрощений синтаксис для більш компактного подання⁴⁴. Слід відмітити, що природномовна інформація, що подається у такому стилі, значно більш придатна для автоматизованого оброблення.

На відміну від традиційних паперових енциклопедій, де інформація впорядковується за алфавітом або за тематикою, електронні енциклопедії дозволяють одночасно використовувати обидва ці способи впорядкування та доповнювати їх навігацією за гіперпосиланнями, різноманітними таксономіями та критеріями інтеграції та впорядкування (наприклад, можна побудувати перелік сторінок з перетину кількох категорій та впорядкувати їх за значеннями певних властивостей цих сторінок). Вони можуть містити гіперпосилання для визначення зв'язків між контентом різних енциклопедичних статей, а також різноманітні мультимедійні елементи — відео, аудіо, зображення.

Онлайнові енциклопедії є потужним засобом забезпечення користувачів релевантними та актуальними відомостями довільного обсягу. За-

---

⁴⁴ Крайнікова Т. С. Теоретична модель змістової культури енциклопедичного видання. Традиції та сучасні концепти енциклопедичної справи в Україні: колективна монографія. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2018. С. 84–90.

лежно від інформаційних технологій, що використовується для створення енциклопедії, може підтримуватися наявність гіперпосилань, як зовнішніх, так і внутрішніх, коментування й обговорення енциклопедичних статей, подання мультимедійного контенту (віртуальні музеї, 3D-тури, аудіо-книги), фотогалереї та фотодокументи, відеоматеріали, інтеграція із соціальними мережами і календарем, стрічками новин, і дозволяють редагувати застарілий контент⁴⁵. Створення онлайн-ових енциклопедій значно спрощує доступ до інформації та збільшує кількість користувачів. Тому впровадження таких енциклопедичних ресурсів має значний потенціал для підвищення ефективності проведення науково-педагогічних досліджень. Передумовами для цього є надання безкоштовного доступу до контенту, забезпечення швидкого і зручного пошуку та навігації, сервіси для цитування й обміну посиланнями на статті, можливості створення користувачами власних запитів тощо.

Одним із прикладів такого видання є «Велика українська енциклопедія» (ВУЕ) та її портальна версія е-ВУЕ. ВУЕ належить до класу універсальних енциклопедій і містить довідкові матеріали практично з усіх галузей знань та виробничої діяльності⁴⁶. У ній відображено як вже усталену термінологію різних предметних областей, так і поняття, що відповідають актуальним тенденціям розвитку цих галузей знань.

Концепція створення енциклопедії базується на науковому осмисленні та об'єктивній інтерпретації узагальненої картини сучасного світу. Важливого значення набуває те, що ВУЕ відображає не лише сучасний компендіум людських знань на високому науковому рівні, а ще й його систематизацію.

В умовах розвитку новітніх інформаційних технологій посилюється актуальність онлайн-ової доступності ресурсів і зручних сервісів для пошуку та навігації. Це зумовило доцільність розробки онлайн-ової версії ВУЕ — е-ВУЕ (vue.gov.ua), яка надає користувачам значно ширший функціонал роботи з контентом на основі семантичного розширення вікітехнології.

---

⁴⁵ Биков В. Ю., Спірін О. М., Лупаренко Л. А., Пінчук О. П., Буров О. Ю., Яцишин А. В., Гуржій А. М., Кохан О. В., Поляченко І. М. Використання інтернет платформи «Українська електронна енциклопедія освіти»: методичні рекомендації. Київ : ІЦО НАПН України, 2023. 90 с.

⁴⁶ Киридон А. М. «Велика українська енциклопедія»: структурно-стильові характеристики друкованої та електронної версій видання. Традиції та сучасні концепти енциклопедичної справи в Україні: колективна монографія. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2018. С. 84–90.

На відміну від традиційних паперових енциклопедій, де інформація впорядковується за абеткою або за тематикою, електронні енциклопедії дозволяють одночасно використовувати обидва ці способи впорядкування та доповнювати їх навігацією за гіперпосиланнями, різноманітними таксономіями та критеріями інтеграції та впорядкування (наприклад, можна побудувати перелік сторінок з перетину кількох категорій та впорядкувати їх за значеннями певних властивостей цих сторінок).

Таким чином, для побудови основи тезауруса навчальних курсів ми орієнтуємося на енциклопедичні джерела інформації.

Алгоритм побудови тезауруса за енциклопедичними виданнями

Використовуючи власний досвід розробки методів побудови тезаурусів ми пропонуємо адаптувати їх для обробки контенту статей онлайн-енциклопедій. При цьому планується використовувати також й інші джерела знань ПрО, такі як онтології та навчальні матеріали.

Основними технологічними фазами створення тезауруса є:

1. Виділення лексичних одиниць, тобто формування словника Т.
2. Розробка набору семантичних зв'язків,
3. Актуалізація зв'язків — встановлення зв'язків між термінами.

Фаза 1 зазвичай базується на лінгвістичному аналізі текстів, що стосуються ПрО, і потребує багато обчислень та взаємодії з експертом. Але застосування енциклопедій дозволяє значно спростити цей етап. Лексичними одиницями тезауруса, що будується, будемо вважати назви статей енциклопедії. Таким чином, спочатку треба обрати хоча б одну статтю енциклопедії, що пертинентна ПрО. Після цього назва статті додається до тезауруса (крім того, до тезауруса може бути збережене коротке визначення з анотації статті). Наступний крок — перейти за посиланнями у цій статті (це можуть бути гіперпосилання на інші статті або категорії, до яких відноситься стаття). Якщо інформація за посиланнями також пертинентна ПрО, то назви гасел також додаються до тезауруса. У випадку, коли для опису ПрО надалі планується використовувати навчальні матеріали різними мовами, то доцільно виконати ці операції для енциклопедій різних країн, а отримані результати поєднати в спільний мультилінгвістичний тезаурус. Методи поєднання тезаурусів базуються на встановленні взаємно-однозначних відповідностей між поняттями та відношеннями (напри-

клад, синонімами чи термінами різними мовами) та на інтеграції всього іншого контенту відповідно до цих відповідностей.

Фаза 2 зазвичай також потребує аналізу синтаксису природномовного документу або здобуття відношень за допомогою запитів до онтології ПрО. Водночас, якщо енциклопедія реалізована на основі семантичної вікітехнології, то ця операція теж значно спрощується — для семантичних посилань достатньо взяти в якості відношення ім'я відповідної семантичної властивості, що пов'яже сторінки двох статей, а для категорій — обрати відношення «є екземпляром класу».

Фаза 3 потребує додаткового аналізу тексту статей — наприклад, якщо у тезаурусі є поняття, що не пов'язані між собою семантичними відношеннями в енциклопедії, але між іншими подібними поняттями такі відношення є, то доцільно виконати лінгвістичний аналіз тексту цих статей (такий аналіз значно полегшує енциклопедійний стиль подання інформації) чи інші джерела відомостей про ці поняття або побудувати запит до онтології ПрО та, можливо, поповнити тезаурус цим відношенням. Крім того, можливо поповнити тезаурус вручну, якщо в енциклопедії відсутні важливі для ПрО поняття.

Таким чином, використання енциклопедій значно спрощує побудову тезауруса ПрО. При цьому, важливими чинниками ефективності запропонованого підходу є вибір пертинентних енциклопедій. Наприклад, для побудови верхнього рівня терміносистеми ПрО зазвичай досить універсальних енциклопедій, але для коректного поповнення нижчих рівнів доцільно використовувати галузеві та спеціалізовані енциклопедії.

Побудова тезауруса як внутрішній сервіс системи професіоналізації андрагогів AndraMedia

Персоніфіковане інформаційне забезпечення підготовки та професійного розвитку андрагогів має забезпечити набір дорадчих і пошукових сервісів, які можна поділити на кілька основних груп: 1) пошук документів з андрагогіки — за типом (стандарт, підручник, курікулум), роком видання, мовою, авторами, країною розробки; 2) пошук визначень певної компетенції або ролі у стандартах; 3) робота з онтологіями та тезаурусами; 4) побудова персональних рекомендацій щодо набуття компетенцій та навчання. Цей функціонал потребує розробки відповідної інформаційної системи.

AndraMedia — система інформаційної підтримки професіоналізації андрагогів. Вона базується на стандартах подання та обробки знань Semantic Web для інтеграції відкритих освітніх ресурсів, інтелектуальних аналітичних сервісів, консультуючих чат-ботів і різноманітних зовнішніх баз знань. Для опису функціоналу системи застосовується агентна парадигма та елементи онтологічного аналізу. Онтологічне подання знань дозволяє інтегрувати в AndraMedia різні системи класифікації компетенцій, відомості про джерела їх отримання у відкритих навчальних ресурсах, формалізувати структуру подання інформації щодо знань та навичок здобувачів (профілі користувачі) та методи й засоби навчання.

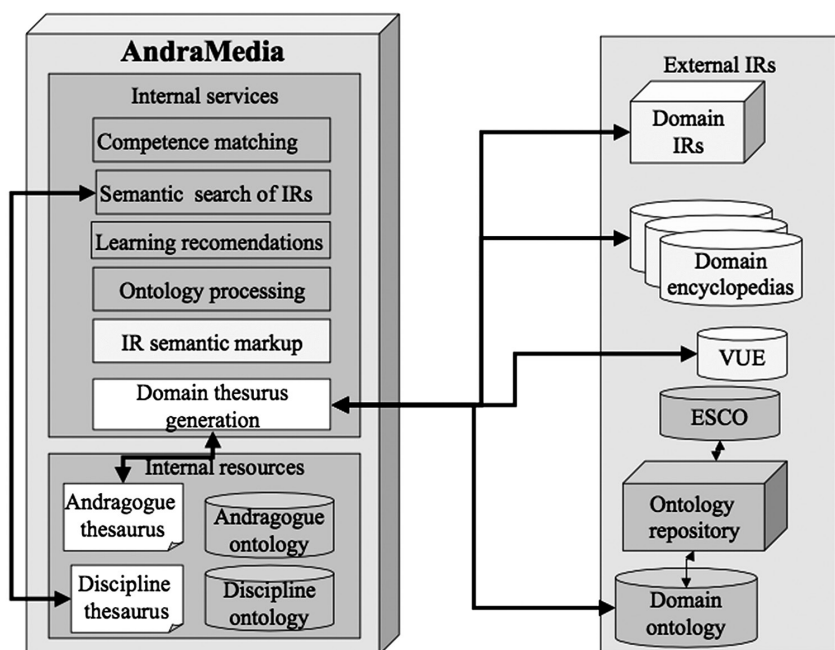

Рис. 1. Архітектура системи інформаційної підтримки професіоналізації андрагогів AndraMedia

На рис. 1 представлено узагальнену архітектурну схему системи AndraMedia, що вказує зв'язки між джерелами інформації, моделями її інтерпретації та сервісами для пошуку, аналізу та подання.

Тезаурус навчального курсу є формалізованою моделлю семантики предметної області навчання і може застосовуватися для семантичного анотування навчальних матеріалів. Деталізація та складність структури такого тезауруса визначаються як специфікою самого курсу, так і здатністю андрагога створити таку модель на основі його знань та з використанням особливостей навчання дорослих здобувачів освіти. Наявність тезауруса навчального курсу є запорукою однозначності взаєморозуміння викладача і здобувачів освіти незалежно від їх попереднього досвіду.

Семантичні енциклопедії можуть стати важливим базисом для формування терміносистем на навчальних курсах для професіоналізації андрагогів, тому що вони відображають об'єктивні та загальноприйнятні уявлення щодо предметної області навчання. Такі енциклопедії містять вичерпні та систематизовані знання про терміни, концепти, теорії та методи, що стосуються певної галузі знань або професії, а стиль їх подання забезпечує однозначну інтерпретацію змісту.

Серед переваг використання семантичних енциклопедій:

1. Структуроване знання: енциклопедії допомагають організувати знання з певної галузі в систематизований і логічний спосіб, що дозволяє більш ефективно опановувати матеріал.

2. Оновлення та актуалізація: вони можуть бути оновлюваними та відображати сучасні досягнення в галузі, що дозволяє андрагогам мати доступ до актуальної інформації.

3. Посилання на авторитетні джерела: семантичні енциклопедії зазвичай містять посилання на авторитетні джерела, які можуть бути корисними для подальшого дослідження.

4. Уніфікація термінології: використання енциклопедій сприяє уніфікації термінології в галузі, що полегшує спілкування між фахівцями.

5. Підвищення професійного рівня: андрагоги можуть використовувати енциклопедії для поглиблення своїх знань, вивчення нових теорій, концепцій тощо, що сприяє їхньому професійному розвитку.

Отже, використання семантичних енциклопедій як базису для формування терміносистем навчальних курсів може сприяти професіоналізації андрагогів, що є важливою умовою підвищення якості освіти дорослих.

4.5. ПРЕЗЕНТАЦІЯ СТАТЕЙ ЗА НАПРЯМОМ «ВІЙСЬКОВА СПРАВА» НА ПОРТАЛІ «ВЕЛИКОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЕНЦИКЛОПЕДІЇ»

Розпочавши роботу над створенням «Великої української енциклопедії», колектив Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво» поставив собі за мету подавати найважливіші довідкові матеріали практично з усіх галузей людських знань та виробничої діяльності⁴⁷, а відтак у ній мала бути представлена і така важлива сфера людської діяльності, як «Військова справа». Потужним поштовхом для продовження і поглиблення роботи над цим напрямом стало рішення про втілення в життя проекту мультимедійної «Великої української енциклопедії» (е-ВУЕ), адже технологічні можливості вебпорталу дають достатньо багато додаткових можливостей для цього.

З метою визначення місця і ролі військової науки в контексті іміджевих запитів нашої держави при підготовці мультимедійної ВУЕ, спробуємо схарактеризувати категорії споживаної інформації на порталі, засоби й способи її донесення, а також зробити певні висновки стосовно перспективних напрямів, на яких варто зосередитися у подальшій роботі.

Незважаючи на розвиток людства та можливий перехід його до планетарної цивілізації, початок ХХІ ст. став справжнім випробуванням на зрілість для української держави та українського суспільства, яке змушене боротися за незалежність, суверенітет та територіальну цілісність своєї держави.

Широкомасштабна збройна агресія РФ проти України засвідчила наскільки актуальним і навіть пріоритетним напрямом розвитку науки нашої держави та світу загалом стала військова справа. В умовах воєнного стану безмірно підвищуються вимоги до військової науки у системі національної безпеки, яка повинна стати одним із основних чинників державного будівництва.

Розробляючи концептуальні засади просування мультимедійної ВУЕ як засобу формування знаннєвої та іміджевої парадигми, необхідно враховувати напрацювання, здійснені у цій царині попередніми поколіннями енциклопедистів. Відразу варто відзначити, що висвітлення багатьох ас-

---

⁴⁷ Божко С. «Велика українська енциклопедія» — в інтернеті. Алла Киридон — про створення інтелектуального паспорту сучасної країни // День. 2018. № 230.

пектів військової справи в енциклопедичних, як і в інших виданнях, має свої труднощі, які пов'язані, передусім, із частковою закритістю цієї сфери для широкого загалу.

Не вдаючись до детального аналізу та широких узагальнень, спробуємо виділити певні віхи у розвитку військової енциклопедистики, як на теренах України, так і РФ. Серед військових енциклопедій колишньої Російської імперії можна виділити багатотомну «Військову енциклопедію» (рос. «Военная энциклопедия»⁴⁸), що видавалась упродовж 1911–1915 рр. Серед її позитивних сторін, на нашу думку, слід виділити наявність тлумачень багатьох понять і термінів з військової справи, які залишаються певною мірою актуальними і по цей день.

Найвідомішою галузевою енциклопедією колишнього СРСР очевидно слід вважати 8-томну «Радянську військову енциклопедію» (рос. «Советская военная энциклопедия» (СВЭ)⁴⁹), яка друкувалась упродовж 1976–1980 рр. Автори намагалися систематизувати зведення військових знань довідкового характеру та дати наукове тлумачення військових понять та термінів станом на той момент розвитку військової справи в СРСР. Серед безлічі недоліків цього видання основним, мабуть, слід визнати нічим не обмежене гротескне вихваляння всього радянського. «Велика радянська енциклопедія» (рос. «Большая советская энциклопедия»⁵⁰) хоч і перевершувала всі тогочасні енциклопедії за кількістю друкованих знаків, однак хибувала тими ж перебільшеннями заслуг радянської воєнної науки, що і всі інші.

Найвідомішою загальною українською енциклопедією радянської доби була «Українська радянська енциклопедія»⁵¹ у двох виданнях. Зайвим буде говорити, що в ній військова справа була представлена в кращих совітських традиціях.

---

⁴⁸ Военная энциклопедия / Под ред. К. И. Величко, В. Ф. Новицкого, А. В. Шварца и др. Тт. 1–18. Петроград : Изд-во И.В. Сытина, 1911–1915.

⁴⁹ Советская военная энциклопедия : в 8 т. / председ. Гл. ред. комиссии А. А. Гречко (тт. 1, 8), Н. В. Огарков (тт. 2–7). Москва : Военное издательство Министерства обороны СССР, 1976–1980.

⁵⁰ Большая советская энциклопедия: в 30 т. / главн. ред. А. М. Прохоров. 3-е изд. Москва : «Советская энциклопедия», 1969–1978.

⁵¹ Українська радянська енциклопедія: У 17-ти т. / За ред. М. П. Бажана. Київ, 1959–1965; Українська Радянська Енциклопедія: У 12-ти т. / За ред. М. П. Бажана. 2-ге вид. Київ, 1974–1985.

З розпадом Радянського Союзу шляхи України та Росії у підходах до військової енциклопедистики кардинально розійшлися. Так, у РФ вона значною мірою успадкувала ті негативні риси, які були притаманні радянській школі. Прикладом може послугувати видана упродовж 1994–2004 рр. «Військова енциклопедія» (рос. «Военная энциклопедия»⁵²) у 8-ми томах, в якій автори намагалися систематизувати знання з військової історії та військової справи вже на реаліях тогочасної РФ.

У цілому можемо констатувати, що більшість положень радянської енциклопедистики і на сьогоднішній день залишаються тією базою, на основі якої формується контент сучасних російських енциклопедій військового спрямування. Показовим у цьому плані є напрям воєнної історії Росії, яка трактується виключно у спотвореному та сфальсифікованому вигляді. У той же час, потрібно визнати, що у РФ достатньо багато різноманітних добротно виданих та добре ілюстрованих видань, в яких на досить високому рівні аналізуються здобутки військової справи, наприклад щодо військової техніки та озброєння. Значний економічний потенціал та курс на мілітаризацію суспільного життя Росії дозволяв продукувати такі видання у великій кількості.

З розгортанням широкомасштабної війни РФ проти України, розпочалися військові дії і на фронті енциклопедичному. Так, від 2022 р. у російськомовній вікіпедії активізувалися десятки акаунтів редакторів, які хворобливо редагували тексти у статтях про російсько-українську війну, просуваючи прокремлівські наративи⁵³. Підступність ворога полягає ще й в тому, що він вдається не тільки до прямої фальсифікації, а й до підміни понять, викривлень, альтернативної інтерпретації тих або інших подій.

Що стосується українського варіанту «Вікіпедії», яка є однією з найпопулярніших серед україномовних онлайн-енциклопедій, змушені констатувати, що в ній зустрічається занадто багато неперевіраних даних, часто статті хибують на компілятивність цілих пластів тексту з монографій науковців без потрібної структуризації, за відсутності енциклопедичного стилю, а також (що найсумніше) без дозволу автора на використання його напрацювань. Ще більш неприйнятним є той факт, що нерідко тексти ста-

---

⁵² Военная энциклопедия. В 8 томах. Москва : Воениздат, 1994–2004.

⁵³ Петров С. Об'єктивність у вікіпедії про війну вдається зберігати з боями. URL: <https://armyinform.com.ua/2022/10/26/obyektyvnist-informacziyi-u-vikipediyi-pro-vijnu-rosiyi-proti-ukrayiny-vdayetsya-zberigaty-z-velykymy-boyamy-%E2%88%92sergij-petrov/>

тей є прямим запозиченням з російськомовного розділу вікіпедії. Особливо це стосується інформації про Другу світову війну, інтерпретація подій якої (у парадигмі «Великої Вітчизняної війни») використовується РФ як зброя в інформаційній війні проти України та держав Західної демократії.

Статті за напрямом «Військова справа» в онлайн-версіях «Енциклопедії історії України» чи «Енциклопедії сучасної України» на відміну від вікіпедії є достатньо фаховими та науковими, однак їх вкрай недостатньо для повноцінного висвітлення всіх аспектів цього напрямку.

Отож, проект мультимедійної е-ВУЕ, над якою працює колектив «Енциклопедичного видавництва», вигідно вирізняється, оскільки не є обмеженою аналоговою версією друкованої «ВУЕ», а дозволяє більш широко та гнучко підходити до критеріїв добору тих чи інших гасел для подальшого внесення їх на портал. На відміну від друкованої версії, яка здебільшого розкриває сутність усталених і поширених категорій та понять, і не може бути перевантаженою вузькоспеціальними термінами, мультимедійна версія дозволяє значно розширити спектр статей з напрямку «Військова справа». Зауважимо також, що для розробки критеріїв добору гасел цього напрямку колектив установи активно залучав і залучає як експертів широке коло фахівців, зокрема Національного університету оборони України імені Івана Черняхівського, Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, Інституту історії України (насамперед відділу воєнно-історичних досліджень) та багатьох інших закладів та інституцій.

Спільними зусиллями для портальної версії була розроблена відповідна категоризація: «Будівництво Збройних сил», «Військова географія», «Військова кібернетика, системи управління та зв'язок», «Військова тактика», «Військова термінологія», «Військові діячі», «Військові формування», «Воєнна історія», «Воєнне мистецтво», «Герої російсько-української війни», «Гідроаеродинаміка, динаміка руху та маневрування бойових засобів», «Засоби захисту від зброї масового ураження», «Засоби та методи військової навігації», «Інженерне обладнання театрів воєнних дій», «Оборонна економіка», «Озброєння і військова техніка», «Радіоелектронна боротьба, способи та засоби», «Розвідка та іноземні армії», «Теорія стрільби», «Тил Збройних сил» та «Фортифікація». Як бачимо, вона презентує різні сфери воєнної науки. Варто зауважити, що категорія «Воєнна історія» дуже тісно переплітається з такими категоріями, як «Історія України», «Історія українського козацтва», «Друга світова війна» та ін.

Також для порталльної версії була детально відпрацьована рубрикація енциклопедичних статей⁵⁴. Для прикладу подаємо рубрикацію статті про битву /військову операцію:

1. Гасло — дефініція.

2. Історична довідка:

Передумови.

Командувачі, сили та плани сторін.

3. Характеристика:

Хід битви / операції.

Підсумки битви / операції.

4. Картосхема.

5. Додатково.

6. Література.

7. Автор.

Вповні зрозуміло, що початок широкомасштабної війни РФ проти нашої держави, порушив планомірну роботу на порталі, змусив вносити певні корективи у процес його наповнення (позаяк суспільство потребувало швидкого та об'єктивного інформування стосовно багатьох проблем воєнного часу). Реакцією колективу на ці виклики стала швидка розробка відповідного дизайну головної сторінки е-ВУЕ (<https://vue.gov.ua/>), запровадження рухомого рядка, де щоденно оновлюється інформація щодо основних подій за попередній день війни, а також створення рубрик «Герої України в російсько-українській війні», «Міста-Герої» та «Актуально».

Запровадження рухомого рядка мало на меті організацію оперативного інформування громадян України про найважливіші події повномасштабної війни, яка розгорнулася в Україні. Щоденні довідки, які готували наукові співробітники з перших днів після початку повномасштабного вторгнення РФ, базувалися на офіційних зведеннях генерального штабу й оперативних командувань ЗСУ, заявах органів влади й посадових осіб України, країн-партнерів і міжнародних організацій. Відмітимо, що «Енциклопедичним видавництвом» на основі проробленої роботи було вида-

---

⁵⁴ Редакторська підготовка текстів е-ВУЕ — порталної версії «Великої української енциклопедії»: методичні рекомендації / за ред. д. і. н., проф. Киридон А. М.; відп. за вип. д. н. соц. ком. Крайнікова Т. С. Київ : «Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2017. С. 27–28.

но довідник «Хроніка. 500 днів повномасштабної війни. 24 лютого 2022 р. — 8 липня 2023 р.»⁵⁵.

У рубриці «Герої України в російсько-українській війні» йдеться про Героїв, які брали участь у російсько-українській війні та здобули найвищу державну нагороду. Як зазначила директор «Енциклопедичного видавництва» А. Киридон, статті видання «служуватимуть не лише увічненню героїв-пасіонаріїв, але й сприятимуть підтриманню колективної пам'яті та міжпоколіннєвій трансляції знань про події російсько-української війни»⁵⁶. Теж саме стосується рубрики «Міста-Герої», де представлені українські міста, які отримали почесну відзнаку встановлену «для відзначення подвигу, масового героїзму та стійкості громадян, виявлених у захисті своїх міст під час відсічі збройної агресії іншої держави (держав) проти України»⁵⁷.

Ще одним креативним кроком стало запровадження на порталі нової рубрики — «Актуально», в якій оперативно висвітлюються питання, пов'язані з перебігом російсько-української війни. Як показує досвід понад двох років, це рішення було цілком правильним та своєчасним з кількох причин:

1) у тодішніх умовах розгортання військових дій на значній території України, активізації інформаційних спецоперацій ворога та наростання певної розгубленості і невизначеності у суспільстві, е-ВУЕ змогла досить швидко налагодити ознайомлення користувачів з вкрай потрібною їм інформацією;

2) паралельне наповнення контенту цієї рубрики та взаємопов'язаних з нею напрямів «Військова справа» і «Національна безпека» уможливило кращу організацію висвітлення проблем, так чи інакше пов'язаних з російсько-українською війною;

3) винесення дійсно актуальної інформації на головну сторінку порталу, як своєрідний маркетинговий хід, сприяло її візуалізації і тим самим дало змогу залучити до ознайомлення з нею значно більшу частину інтернет-авдиторії.

---

⁵⁵ Хроніка. 500 днів повномасштабної війни. 24 лютого 2022 р. — 8 липня 2023 р. / Укладачі: к. і. н. Сергій Гірік; д. і. н., проф. Алла Киридон; за заг. ред. д. і. н., проф. Алли Киридон. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2023. 260 с.

⁵⁶ ГЕРОЇ УКРАЇНИ. Російсько-українська війна / Упоряд.: к. і. н. Наталія Гаврилишина; д. і. н., проф. Алла Киридон; кер. автор. колективу та заг. ред. д. і. н., проф. Алли Киридон. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2023. Вип. 1. С. 8.

⁵⁷ Питання почесної відзнаки «Місто-герой України». Указ Президента України № 171/2023 від 21 березня 2023 р. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/1712023-46177>

З метою визначення концепцій та підходів до подальшого просування мультимедійної «ВУЕ» за досліджуваням напрямом нами було проведено аналіз того, які саме статті та якою мірою користувалися попитом у відвідувачів порталу останнім часом. Цей розгляд дозволяє з усього широкого спектру статей напряму «Військова справа» виділити кілька категорій, які є найбільш затребуваними станом на сьогодні.

По-перше, аналіз засвідчує, що користувачів порталу цікавить різноплановий контент, який має безпосереднє відношення до подій *російсько-української війни*. До того ж, це відноситься не лише до періоду від початку повномасштабного вторгнення РФ 22.02.2022 р., а й до подій від 2014 р., пов'язаних з анексією Криму та війною на Донбасі. До прикладу, це статті «Адміністрація військова», «Антитерористична операція на Сході України (АТО)», «Бої за Донецький аеропорт 2014–2015», «Залужний Валерій Федорович», «Територіальна оборона України» та багато ін. Окремо треба виділити статті з рубрик «Герої України в російсько-українській війні» та «Міста-Герої», читачі яких, вочевидь, намагаються досягнути джерела жертовної любові українців до свого краю, території, землі та прагнення до їх захисту.

По-друге, тотожну зацікавленість викликає контент, який стосується безпосередньо *Збройних сил України*, що, безумовно ще раз засвідчує абсолютний авторитет українського війська у суспільстві. Зокрема це видно на прикладі розміщеної на порталі статті «Збройні сили України (ЗСУ)», в якій об'єктивно висвітлено, як здобутки українських збройних сил за 30-річний період, так і труднощі, з якими вони зіштовхувались у ході свого становлення. Побіжно зауважимо, що цей же контент був поміщений у відповідний розділ довідника «Україна. 30 років незалежності»⁵⁸.

По-третє, як вже зазначалося, напрям «Військова справа» тісно пов'язаний з такою суміжною галуззю знань, як «Історичні науки», зокрема це повною мірою стосується категорії «Воєнна історія». Аналіз відвідувань засвідчує надзвичайно позитивний досвід розміщення на порталі статей про персоналії, з іменами яких пов'язані ті чи інші здобутки українських збройних сил та вітчизняного військового мистецтва. До прикладу, статистика запитів свідчить про те, що користувачі порталу

---

⁵⁸ Збройні сили України // 30 років незалежності. Стилий довідник / За ред. д. і. н., проф. Киридон А. М. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2021. С. 145–150.

надзвичайно активно цікавилися статтею про генерал-хорунжого Марка Безручка, ім'я якого указом Президента України від 24.08.2022 було присвоєне 110-й окремій механізованій бригаді (110 ОМБр) як почесне найменування.

По-четверте, цілком прогнозовано підтверджується необхідність та своєчасність розміщення на порталі статей, які стосуються *зброї масового знищення* та способів захисту від неї цивільного населення. Ці статті дуже різнопланові — від «Атомної бомби», «Біологічної зброї», «Ядерної зброї», «Атаки хімічної», «Екологічної катастрофи» і до «Бомбосховища», «Бункера», «Евакуації» і т. д., але вони всі покликані:

- дати знання про властивості і можливості різних видів зброї масового ураження і запальної зброї;

- навчити діяти в умовах радіоактивного і хімічного зараження;
- ознайомити з засобами і способами захисту від ЗМУ тощо.

По-п'яте, важливим та таким, що користується попитом серед користувачів portalу, є напрям, який презентує *озброєння та військову техніку* (ОВТ). Передусім, це представлені на е-ВУЕ статті, в яких подаються тактико-технічні характеристики зброї та військової техніки, що перебуває на озброєнні ЗСУ. Зокрема значну зацікавленість викликають статті, в яких висвітлюються характеристики:

- автоматичної зброї;
- деяких зразків військово-транспортної авіації України (Ан-26, Ан-30, Ан-32);
- зразків БПЛА (зокрема, безпілотних апаратів як баражувальних боєприпасів);
- різновиди боєприпасів.

Окремий інтерес викликають статті, присвячені бойовим броньованим машинам, зокрема узагальнююча стаття по ББМ, а також публікації про:

- різні модифікації бронетранспортерів (БТР-3, БТР-4, БТР-94),
- бойову машину піхоти (БМП),
- бойову розвідувальну машину (БРМ),
- бойову машину десанту (БМД),
- броньовану ремонтно-евакуаційну машину (БРЕМ),
- бронеавтомобіль, бронепотяг тощо.

Крім статей про зразки бойових бронемашин, які дісталися нам у спадок від колишнього СРСР, користувачів цікавить публікація «БМП-1,

українські модернізації», статті з характеристиками таких сучасних вітчизняних зразків, як «Варта», «Дозор-Б» та броневий автомобіль «Козак», а також аналітична стаття «Танкобудування в Україні», яка висвітлює процес розвитку цієї галузі оборонної промисловості України.

По-шосте, на порталі розміщено низку статей, присвячених сфері національної безпеки, міжнародного права, міжнародного гуманітарного права та інших, які мають опосередкований стосунок до воєнної науки. На першому плані серед запитів перебувають статті, які через призму названих галузей знань допомагають зрозуміти саму суть тих подій, що відбуваються у світі. Це такі статті, як «Агресія військова», «Акт терористичний», «Анексія», «Асиметрична війна», «Війна», «Воєнний стан», «Воєнні злочини», «Воєнні злочинці», «Геноцид», «Гуманітарна допомога», «Гуманітарна катастрофа», «Гуманітарний коридор» та багато ін. Зважаючи на міжнародний аспект російсько-української війни, користувачі активно цікавляться такими статтями як «Будапештський меморандум 1994», «Ленд-ліз», «Маршалла план», «Міжнародні воєнні трибунали», «НАТО», «Рада Європи» тощо.

По-сьоме, загальновідомо, що паралельно з бойовими діями, країна-агресор активно застосовує *гібридні методи ведення війни* (інформаційні війни: поширення дезінформації та фейків, використання цифрових технологій тролів та ботів тощо). Розвиток онлайн соціальних мереж активно використовується у військовій галузі з метою ведення віртуальних бойових дій, які забезпечують реальні військові протистояння⁵⁹. Отож, щоб мати змогу протидіяти інформаційному впливу, громадяни України намагаються осягнути сутність тих методів та інструментів, якими користується противник. Тому користувачі порталу активно цікавляться такими статтями, як «Кібератака, хакерська атака», «Пропаганда», «Спеціальні інформаційні операції», «Фактчекінг», «Фейк» тощо.

По-восьме, у пріоритеті відвідувачів порталу статті, які можна умовно назвати «Військова справа» (поняття і термінологія). До прикладу, користувачі цікавляться такими стрижневими поняттями військової справи, як «Авіаційний удар», «Атака», «Битва», «Бій», «Ближній бій» та ін.

Підводячи підсумок, можемо з впевненістю стверджувати, що презентація статей за напрямом «Військова справа» на порталі мультимедійної ВУЕ сприяє:

---

⁵⁹ Курбан О. В. Сучасні інформаційні війни у мережевому он-лайн просторі. Навчальний посібник. Київ, 2016.

- значному підвищенню об'єктивного інформування громадян України;

- протидії постійним проявам інформаційної війни зі сторони спецслужб РФ;

- помітному підвищенню медіаграмотності користувачів вебпорталу.

Напрям «Військова справа» на сьогоднішній день є одним із найбільш затребуваних на порталі e-ВУЕ, тому модератор, відповідальний за його наповнення, а також весь колектив «Енциклопедичного видавництва» зобов'язані і надалі гідно його презентувати. Серед найбільш необхідних та перспективних напрямів подальшого вдосконалення цієї репрезентації нам видаються такі:

- в умовах нескінченних інформаційних атак зі сторони РФ, з метою формування позитивного іміджу ЗСУ, які ведуть героїчну боротьбу проти агресора, максимально поширювати науково-достовірну інформацію про українське військо та його роль у подіях російсько-української війни. Такий підхід сприятиме зміцненню інформаційного фронту в умовах війни, яка продовжується;

- важливим завданням для колективу установи та модератора напряму має стати організація підготовки статей, які б об'єктивно висвітлювали всі етапи та найважливіші воєнні події російсько-української війни;

- гріким наслідком перебування українського народу під довготривалою московсько-радянською окупацією стало майже повне знеособлення історії українського війська. Надзвичайно важливим завданням для e-ВУЕ має стати повернення забутих імен тих, хто прославляв українську зброю у багатьох битвах та на багатьох фронтах. Також відвідувачі portalу повинні мати змогу ознайомитись з біографіями всіх Героїв сучасної російсько-української війни, котрі ціною власного життя творять незалежність нашої держави;

- магістральним завданням для модератора напряму є заведення на портал ключових гасел з «Військової справи» та організація підготовки статей стосовно базових понять означеного напряму;

- наповнення контенту portalу статтями про передумови, хід та значення для розвитку військового мистецтва тих чи інших воєнних компаній та окремих битв (як далекої давнини, так і сьогодення) необхідно подавати у тісній взаємодії із суміжною галуззю знань, а саме «Історичними науками»;

- посилити роботу над наповненням порталу тими категоріями статей, які є одними з найбільш актуальних, а саме: про зброю масового знищення та захист від неї, озброєння і військову техніку, загрози, які несуть гібридні методи ведення війни ворогом;

- з метою випрацювання власної унікальної моделі сучасної е-ВУЕ сконцентрувати зусилля на посиленні ефективності вебпорталу, популяризації статей у соціальних мережах, дублюванні контенту іноземними мовами тощо.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

АНИЩЕНКО Олена, доктор педагогічних наук, професор, завідувач відділу андрагогіки Інституту педагогічної освіти і освіти дорослих імені Івана Зязюна Національної академії педагогічних наук України

АРІСТОВА Алла, доктор філософських наук, професор, завідувач відділу Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво»

ВЕЧЕРСЬКИЙ Віктор, кандидат архітектури, начальник відділу архітектурної та містобудівної спадщини Інституту культурної спадщини, старший науковий співробітник Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво»

ГІРІК Сергій, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу соціогуманітарних, природничих, технічних наук Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво»

ГЛАДУН Анатолій, кандидат технічних наук, доцент, провідний науковий співробітник відділу комплексних досліджень інформаційних технологій і систем Міжнародного науково-навчального центру інформаційних технологій та систем Національної академії наук України та Міністерства освіти і науки України

ДЗЕМАН Іван, асистент кафедри внутрішньої медицини Навчально-наукового центру «Інститут біології та медицини» Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ДОБРОНОСОВА Юлія, кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри філософії та педагогіки Національного транспортного університету

ДОЯР Лариса, кандидат історичних наук, доцент, завідувач відділом «Державного архіву друку «Книжкової палати України імені Івана Федорова»

ЄНІН Максим, кандидат соціологічних наук, доцент, доцент кафедри соціології Київського політехнічного інституту імені Ігоря Сікорського, науковий співробітник Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво», заступник Голови Київського відділення Соціологічної асоціації України

ЗАВ'ЯЛОВА Людмила, кандидат біологічних наук, науковий співробітник відділу геоботаніки та екології Інституту ботаніки ім. М. Г. Холодного Національної академії наук України, старший науковий співробітник

відділу соціогуманітарних, природничих, технічних наук Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво»

ІВАНЕНКО Анатолій, кандидат історичних наук, доцент, завідувач науково-методичного відділу охорони культурної спадщини Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав», старший науковий співробітник відділу соціогуманітарних, природничих, технічних наук Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво»

КАСЯН Людмила, начальник відділу забезпечення збереженості та обліку фонових документів Центрального державного аудіовізуального та електронного архіву

КИРИДОН Алла, доктор історичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України, в. о. директора Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво»

КОЗЛОВЕЦЬ Микола, доктор філософських наук, професор, професор кафедри філософії та політології Житомирського державного університету імені Івана Франка

КОЛЯСТРУК Ольга, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри культури, методики навчання історії та спеціальних історичних дисциплін Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського

КОСЯК Світлана, кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Черкаського інституту пожежної безпеки імені Героїв Чорнобиля Національного університету цивільного захисту України

КУШНІР Леонід, кандидат економічних наук, доцент, науковий співробітник науково-дослідного експозиційного відділу новітньої історії Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського

КУШНІР Людмила, кандидат географічних наук, доцент, вчитель географії Комунального закладу «Розсошенська гімназія Щербанівської сільської ради Полтавського району Полтавської області»

ПИРИГ Руслан, доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник Інституту історії України Національної академії наук України

ПРИЙМА Сергій, доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри комп'ютерних наук Таврійського державного агротехнологічного університету імені Дмитра Моторного

РОГУШИНА Юлія, кандидат фізико-математичних наук, доцент, старший науковий співробітник відділу автоматизованих інформаційних систем Інституту програмних систем Національної академії наук України

СЬОМКА Олена, провідний редактор науковий редакційно-видавничого відділу Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво»

ТРОЯН Сергій, доктор історичних наук, професор, професор кафедри міжнародних відносин і стратегічних студій Національного авіаційного університету; професор звичайний, професор Колегіуму суспільних наук Жешувського університету (м. Жешув, Республіка Польща)

УДОД Олександр, доктор історичних наук, професор завідувач відділу української історіографії Інституту історії України Національної академії наук України

УСЕНКО Владислав, старший науковий співробітник науково-дослідного експозиційного відділу новітньої історії Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського

ФИЛИПОВИЧ Людмила, доктор філософських наук, професор, провідний науковий співробітник відділення релігієзнавства Інституту філософії ім. Г. С. Сковороди Національної академії наук України

Українська енциклопедистика в умовах викликів і загроз національній ідентичності. Монографія / Заг. ред. д. і. н., проф. А. Киридон. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2024. 240 с.

ISBN 00000000000000

Широкомасштабна війна Російської Федерації проти України актуалізувала питання національної безпеки та збереження національної ідентичності, загострила та унаочнила глибокі цивілізаційні, ідентичнісні, ціннісні й безпекові виклики. Кардинальні зміни в усіх царинах (суспільній, політичній, економічній, культурно-духовній та ін.) життя України в умовах російської агресії проти України оприсутнили, зокрема, необхідність утвердження українського інформаційного простору як фронту боротьби з загрозою втрати державної незалежності. Особлива роль у цьому контексті належить енциклопедичним виданням, передусім — універсального характеру, якою є «Велика українська енциклопедія».

Монографію сформовано за наданими текстами учасників Всеукраїнської наукової конференції «Українська енциклопедистика в умовах викликів і загроз національній ідентичності». Пропоновані матеріали репрезентують широкий спектр дослідницьких рефлексій в царинах теорії, методології, історії енциклопедистики, біографіки, формування стилю та контенту, інформаційного забезпечення та функціонування сучасних енциклопедій.

Видання розраховане на науковців, викладачів, студентів, працівників видавництв довідкової літератури та всіх, хто цікавиться питаннями енциклопедистики й становленням знаннєвої парадигми в енциклопедійному вимірі.

Ukrainian Encyclopedias amidst Challenges and Threats to National Identity / Edited by Prof. Alla Kyrydon. Kyiv: State Research Institution «Encyclopedia Press», 2024. 240 p.

The Russia's full-scale war against Ukraine has actualized issues of national security and preserving national identity and raised civilizational, identity, value, and security challenges facing Ukraine. The dramatic changes in social, political, economic, cultural, spiritual, etc. fields have demonstrated the need to establish the Ukrainian information space as part of the struggle against the threat of loss of state independence. Encyclopedias, especially such universal reference works as the *Great Ukrainian Encyclopedia*, play a special role in this context.

The book is based on the texts submitted by the participants of the conference «Ukrainian Encyclopedias amidst Challenges and Threats to National Identity». They represent a wide range of reflections on the theory, methodology, and history of encyclopedias, biography studies, style, content, information support, and functions of contemporary reference publications.

This book is intended for scholars, teachers, students, employees of publishing houses, and anyone interested in encyclopedias and their creation.

Наукове видання

УКРАЇНСЬКА ЕНЦИКЛОПЕДИСТИКА В УМОВАХ ВИКЛИКІВ І ЗАГРОЗ НАЦІОНАЛЬНІЙ ІДЕНТИЧНОСТІ

За ред. д. і. н., проф. А. Киридон

Комп'ютерне верстання М. Гутман

Формат 60×84/16.
Ум. друк. арк. 13,95.